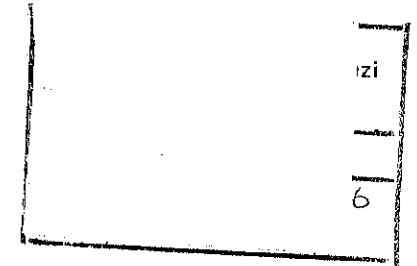

**ANADOLU'NUN SELÇUKLULAR
DEVİRİNDEKİ SOSYAL ve İKTİSADİ TARİHİ
ÜZERİNDE ARAŞTIRMALAR**

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA

EGE ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
BORNOVA - İZMİR
1990

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
1. Giriş	1
I. Bölüm : Anadolu'nun Coğrafi ve Tarihî Gelişimi	7
II. Bölüm : Türk Fethi ve Yakın Oluşumları	41
III. Bölüm : Vilayet ve İskân	63
IV. Bölüm : Anadolu'dan Bazı Şehirler	90
1. Niksar	90
2. Honaz	106
3. Antalya	109
4. Alâiye	114
5. Tokat	121
6. Alaeddin Keykubad'ın imar faaliyeti	124
7. Şehre-küstü	128
V. Bölüm : İktisâdî ve Diğer Meseleler	135
1. Vergilere dair	135
2. Bodrum adına dair	142
3. Anadolu'da yeni dönem : Hacı Bayram	145

ÖNSÖZ

Anadolu'nun XI-XIV. Yüzyıllardaki Sosyal ve İktisâdî Hayatı konusu, elinizde olan eserle sadece bir giriş kitabına sahip olmaktadır. Çünkü konu, birçok yönleriyle işlenmemiş olup, Köprülü ve Turan ile birlikte Akdağ'ın yaptıklarını devam ettirmek amacı güdülmüştür. Bu eserle, daha ziyâde ilgi duyduğumuz yerleşme, yâni iskân konularına ağırlık verilmiştir. Eserin IV. Bölümünü teşkil eden şehirler üzerindeki çalışmalarımız, daha önce farklı yerlerde yayınlanmış idiler. Burada bir bütün teşkil edecek biçimde bir araya getirilmişlerdir. Ancak yine de, özellikle **şehir** ile ilgili kısımları yetersiz gibi görünmese bu konuda **Konya Şehri** kitabımızı tavsiye ile yetineceğiz.

Anadolu'nun XI. yüzyılda başlayan yeni dönemini konu alan çalışmalar, yeni yeni canlılık göstermektedir. Sadece tarihçiler değil, özellikle şehircilik uzmanları da konuyla ilgilenmektedirler. Anadolu'daki Türk sosyal hayatı ve bunun iktisâdî yönleri, şüphesiz bundan çok daha ayrıntılı eserlerle incelenmeye ve aydınlatılmaya devam edecektir.

Bu çalışmanın basımında dikkat ve itinasını esirgemeyen Ege Üniversitesi Basımevi'nin, Müdür başta olmak üzere bütün personeline teşekkürü borç bilirim.

14.8.1990 Bornova

Prof. Dr. Tuncer Baykara

GİRİŞ

ANADOLU'NUN SOSYAL VE İKTİSÂDÎ TARİHİ XI-XIV, YÜZYILLAR

Anadolu, binlerce yıldır meskûn olmakla birlikte, XI. yüzyıldan bu tarafa artık bir Türk ülkesidir. Bu yönü ile, üzerinde daha fazla durulması icab etmektedir. Burada, daha önce çeşitli zamanlarda bu konu ile ilgili olarak yazdıklarımızı, belirli bir esas içinde ortaya koymaya, bir bütün hâline getirmeye çalıştık.

Anadolu, XI. yüzyıldan sonra bir Türk vatanı olmakla birlikte önceki dönemlerde de orada insanlar oturmuşlardır. Dolayısıyla önceki dönemin de iyice bilinmesi icab etmektedir. Bu açıdan, ilk bölüm Türklerden önceki Anadolu'ya hasredilmiştir. Ancak bu dönemi incelerken, sonraki dönemin, yâni Türk döneminin geçici değil, temelli olduğu kabul edilerek incelenmiştir. Çünkü köken itibariyle Türk olmayan hele Anadolu'nun eski zamanları ile ilgili etnik zümrelerden (Rum veya Ermeni) gelenler, Türk devrini adeta bir geçici dönem kabul etmek eğilimindedirler. Oysa bizim için asıl olan Türk devri ve ondan önceki devir, bu dönemin bir hazırlığı ve ona giriş kabul edilmelidir.

Anadolu'nun sosyal ve iktisâdî tarihi ile ilgili olarak, Selçuk'lu ve Beylikler döneminden sonraki zamanları, elbette daha başka araştırmacılar ele alacaktır. Böylece bu topraklarda, 1071 den sonra oluşan devrin hem sosyal, hem de iktisâdî yönleri çeşitli boyutlarıyla gün ışığına çıkarılır ve umumî efkârâ da arz edilir. Bu çalışma, vaktiyle Prof. Dr. Fuat Köprülü ve Prof. Dr. Osman Turan'ın vaadettikleri, fakat bazı küçük izlerinden başka göremediğimiz bir büyük çalışmanın da belki, mütevazı ölçüde yerini doldurabilir. Ancak çok sonraları, bu ve benzeri araştırmalar gelişince bu dönem hakkında daha kesin bilgilere sahip olabiliriz.

Giriş : Konu, önceki çalışmalar, metod:

Sosyal, XIX. yüzyıl sonlarında "İçtimâî" olarak türkçemize giren kavramın, batı dillerindeki aslı şeklidir. İçtimâî kelimesi, arapça asıllı olduğundan, 1930 lar-
dan sonraki dönemde, türkçemizin sadeleşmesi döneminde etkinliğini giderek yitirmiştir. Bıraktığı boşluğu ise, doğrudan kavramın fransızca şekli doldurmuştur. Sosyal, geçen yüzyıldan beri doğrudan "İçtimâî" biçiminde karşılanan kelimedir. Ancak, XIX. yüzyıl sonlarındaki anlamını, devrin sözlüklerinden vermek, meseleyi biraz aydınlatıyor.

XIX. yüzyılın büyük kültür adamı, sözlük yazarı Şemseddin Sami'ye göre Sosyal = Sociale, "cemiyet-i beşeriyeye, heyet-i içtimâiyeye mensub ve müteallık, medenî"dir (1). Sıfat olan bu kelimenin bazı anlamları da şöyledir : "L'état social et naturel" : "hâl-i medenî ve tabîî"; "Socialement" "cemiyet-i beşeriyeye müteallık olarak"; "socialité" de "ünsiyet, ülfet, muâşeret" anlamındadır. Bu yönü ile sosyal, toplu hayatın büyük yönlerini içine almaktadır.

Türk Dil Kurumu'nun **Türkçe Sözlük'ü** (II, Ankara 1988, 1229) "Sosyal"ı "toplumla ilgili, toplumsal, içtimâî" olarak vermektedir. Bu yönü ile sosyal, tek kişiden ötede, insanların bir arada yaşamaları ile ilgili hususları esas alan bir anlama sahiptir. Tarihçi olarak tarihte zaten "sosyal" içerik olmakla birlikte, günümüzde sözü edilen "sosyal", yanlış olarak anlaşılan siyâsî ve askerî tarihten ayrı bir özelliğe işaret etmektedir. Günümüzdeki yanlış anlayış, aslında doğrudan tarihin, insanlar ile olan ilişkilerine özel bir kavram vermeyi gerektirmez. Lâkin, **sosyal** günümüzde etkili bir kavram olduğundan, bu kelime, tarihin zaten var olan toplumla ilgili özelliklerini daha bir pekiştirmiş olmaktadır.

İktisâdî, bilindiği üzere, ekonomi de denilen kavramla ilgilidir. İnsanların gerek kişi olarak, gerekse toplu yaşamalarında bu husus da çok önemlidir. Çünkü insanın varlığını devam ettirmesi, doğrudan gıda üretimi, veya üretilen gıdayı temin etmekle ilgilidir. Bu açıdan son derece önemli olan bu kavramı herhangi bir siyâsî doktrinin icabı olarak değil, bir gerçek, tarihî bir gerçek olarak ele alıp incelemek, zaten tarihin kendi öz konularındandır. Ancak, kaynakların ve bilgi durumunun imkânsızlığı sebebiyle, ulaşılabilen ve elde edilebilen bilgiler yeterli değildir. Yeterli olmayan bilgilerle, çok fazla genel hükümlere varmak, bizleri yanıltacağından, şimdiye kadar bu konuda yazılanların az olmasına yol açmıştır. Yoksa elbette, XI-XV yüzyıllar için iktisâdî tarih açısından birçok bilgi vardır.

İktisâdî açıdan dikkati çeken, araştırmacıların konudan uzaklaşmasına yol açan bir sebep, bilinenlerin, günümüz iktisâdî meseleleri ile ilgisinin durumudur. Günümüz insanı, bu konuda daha değişik sorulara cevap ararken, o dönemden elde edilebilecek bilgiler ise apayrı konulara yönelik olabilir. Bunun içindir ki, iktisâdî konularda, dönemin özelliğinden dolayı ulaşılabilen bilgilerle yetinmek durumundayız. Bu çalışmada, onlara yeterince temas edilmemesi, elde edilen bilgilerin tertib ve düzenlenmesinin henüz, bu satırların yazarınca da bitirilememesindendir. Ancak, meselâ kervansaray olayı sebebiyle daha çok şeyler söylemek mümkündür. Aynı şekilde, 1290 ılı yıllarda Keyhatu'nun Akşehir yakınlarında çift süren köylünün yanına gidip, tohum eteğini kuşanıp" yükü beş akçaya"diyerek (aynen türkçe) tohum saçması da üzerinde önemle durulması icab eden kayıtlardır. Aynı şekilde, Yunus Emre'nin şeyhine "aluç" hediye etmesi, toplu-

yıcılık olayının bir göstergesi kabul edilebilir. Bunun gibi, meseleyi dönemin imkânları nisbetinde ele alıp, Anadolu iktisâdî tarihindeki yerine oturtmak imkânı vardır. Fakat sonraki devirlere göre bu dönemle ilgili bilgiler hayli azdır.

Günümüzde, hem sosyal hem de iktisâdî meseleleri bütün olarak ele almayı amaçlıyan bir kavram da rağbettedir : "sosyo-ekonomi". Bu kavram henüz belirli sınırlarına ulaşmadığı için, hemde doğrudan türkçe esaslı olmadığından, henüz kullanılmadı. Zamanla bu kavramın türk düşüncesinde kendi öz değer ve sınırlarına kavuşacağını ümit ederiz.

Yukarda da belirttiğimiz üzere, **tarihin** içinde kesinlikle hem sosyal, hem de iktisâdî sahalara girer. Özellikle insan topluluklarının her yönünün aydınlatılması amaç olduğundan, bu kesin bir gerçektir. Lâkin, siyâsî ve askerî yönü ağır bastırılan bir zamanda, sosyal ve iktisâdî konulara, böylece daha fazla ağırlık verilmesinin yararı da büyüktür. Bu açıdan bu kavramı, eskidenberi tarihçiler kullanmışlardır.

Konunun ilk örneklerinden birisi, rahmetli Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın eseridir: **Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi** ; İlk cildi 1959 da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınları arasında çıkan bu eserin, sonraki yıllarda ikinci cildi de çıkmıştır. İlk cildi 1453'e, ikincisi ise XVI. yüzyılın sonuna kadar gelmektedir.

Konu ile ilgili olarak, doğrudan bu adda bir bağımsız eser sahibi olmamakla birlikte, XX. yüzyıl ilk yarısının iki seçkin Türk tarihçisi konunun Türkiye'deki ilk başlatıcıları kabul edilebilir : Prof. Dr. Fuad Köprülü ve Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan. Bu iki tarihçinin konu ile ilgili başlıca çalışmaları şunlardır :

M. Fuad Köprülü:

1. Bizans müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri hakkında bazı mülâhazalar", **Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası**, I, 1931, sh.165-313.
2. **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara 1959.
3. "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", **Belleten**, VII / 27 (1943), s. 379-522.

A. Zeki Velidi Togan :

1. "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisâdî Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası**, I, 1931, s. 1-42.
2. "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisâdî ve Medenî hayatına ait Kayıtları", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4 (1953-54) s.33-50.
3. **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1946, 1970.

1. Şemseddin Sami, **Dictionnaire Français - Turc, Resmiî Kamus-ı Fransavî**, 3. tab'ı, İstanbul 1901 (1318) s. 2011.

Diğerleri :

Prof. Dr. Osman Turan :

1. Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971
2. Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971.
3. Selçuklu Devri Vakfiyeleri, I, II, III, Belleten, Sayı : 42, 43, 47.
4. Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1958.

Prof. Dr. Faruk Sümer,

1. Oğuzlar, Ankara 1972.
2. "Anadolu'ya yalnız Göçebe Türkler mi geldi?", Belleten, XXIV/96
3. "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", AÜ Dİİ ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XX/3-4 (1962) s. 213-244.

Prof. Dr. Claude Cahen,

Preottoman Turkey, London 1968; türkçesi: **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul 1979.

- V. A. Gordlevsky, **Gosudarstova Selçukidov Maloy Azii**, Moskova 1941; (türkçesini çok ihtiyatla kullanmak gerekir: **Anadolu Selçuklu Devleti** Ankara 1988.
- Sp. Vryonis Jr., **The Declin of Medieval Hellenism In Asia Minor and The Process of Islamization from the Eleventh Trough the Fifteenth Century**, Berkeley 1971.

Prof. Dr. Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, II, İstanbul 1973.

I. ve Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, I-II, İstanbul 1971, 1974.

E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarısının İlk Devri**, I, İstanbul 1966, II: 1972.

Ö. L. Barkan, **Kanunlar**, İstanbul 1943.

N. Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara 1976.

C. Çulpan, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara 1975.

B. Darkot, "Şehir Ayırımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyonu Kriterleri", **İÜEF Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, VIII/16 (1967) s.3-8.

Halil Edhem Eldem, **Kayseriye Şehri**, İstanbul 1334.

" , **Niğde Kılavuzu**, İstanbul 1936.

Elvan Çelebi, **Menakıbnâme** (yay. A. Y. Öcak-I. Erünsal), İstanbul 1984

C. Foss, **Byzantiye and Turkish Sardis**, Cambridge, 1976.

A. Gariel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, Paris 1931, 1934.

" , **Voyages Archéologiques dans la Turqie Orientale**, Paris 1940

" , **Un Capitale Turc : Brousse**, Paris 1954.

A. Gölpınarlı, **Vilayetnâme-I Hacı Bektaş-ı Veli**, İstanbul 1958.

" , **Yunus Emre ve Tasavvuf**, İstanbul 1961.

" , **Mevlânâ C. Rumî**, İstanbul 1959.

F. W. Hasluck, **Christianity and Islam under the Sultans**, Oxford 1929.

W. Hinz, "Ortaçağ Yakınşarkına Ait Vergi Kitâbeleri", **Belleten**, XIII/52 (1929) s.771-793.

R. C. Jennings, "Urban Population in Anatolia. ", **IJMES**, 7 5(1976) s. 21-57.

N. Kaymaz, **Pervane Muineddin Süleyman**, Ankara 1970.

Prof. Dr. M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1973.

" " , "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", **Studi Preottomani e Ottomani**, Napoli 1976, s. 153-163.

Prof. Doğan Kuban, **Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları**, İstanbul 1965.

" , "Anadolu Türk-Şehri", **Vakıflar Dergisi**, VII (1968) s. 53-73.

Prof. Dr. A. Kuran, **Anadolu Medreseleri**, Ankara 1969.

Nasuh'üs-Silahî **Beyân-ı Menâzıl-ı Sefer-ı İrakeyn-ı Sultan Süleyman Han**, (Yay. G. H. Yurdaydın), Ankara 1976.

G. Öney, **Ankara'da Türk Devri Yapıları**, Ankara 1971.

M. Sözen, **Anadolu Medreseleri**, İstanbul 1970.

A. Temir, **Kırşehir Emiri Caca-oğlu Nureddin'in 1272 Tarihli Arapça-Moğalca Vakfiyesi**, Ankara 1959.

Varlık, M. Çetin, **Germiyanogulları Tarihi**, Ankara 1974.

P. Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I (1969) s. 193-240.

" , "Ankara'da bir İhanlı Kitâbesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931 s. 161-164.

Prof. Dr. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, IX Çoban Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Ankara 1980.

Dr. Mikâil Bayram, *Bâciyân-ı Rum*, Anadolu Selçukluları Zamanında Genç kızlar Teşkilâtı, Konya 1987.

Dr. Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, XI-XV. yy, İstanbul 1987.

Prof. K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961.

Prof. Dr. Tuncer Baykara :

1. *Denizli Tarihi*, 2. kısım : 1070-1429, İstanbul 1969.
2. *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.
3. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988.

Makaleler :

1. "Denizlide yeni bulunan iki kitâbe", *Belleten*, XXXIII/130 (Nisan 1969) s. 159-162.
2. "Honaz Şehri ve Selçuklu Devrindeki Önemi ", *İÜ İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/3-4, 1979, s. 207-210.
3. "Selçuklu Devri Antalyası Üzerine Bazı Düşünceler", *I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1980, s. 191-196.
4. "Bodrum Adına Dair", *Belleten*, XXXV/2 (Nisan 1981) sayı: 178, sh. 5-8
5. "Alâiye'de Bazı Yeni Kitâbeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 12 (1981-82) s. 579-586.
6. "Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve bununla ilgili meseleler", *Vakıflar Dergisi*, 19 (1985) s. 49-60.
7. "Niksar Kalesi ve Tarihi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2 (1986) s.77-95.
8. "Şehre-küstü", *3. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara 1986, cild: 2, s.67-73.
9. "İzmir Câmîine ait bir kitâbe ve tahlili", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 13 (1983-1987) s.169-176.
10. "Tokat Ulu-câmii Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat*, Ankara 1187, sh. 291-294.

I. BÖLÜM

ANADOLU'NUN COĞRAFI VE TARİHİ GELİŞİMİ

A. COĞRAFYA

1. Anadolu Coğrafyası

Anadolu Türk şehrine etkili unsurların başında Anadolu'nun kendi coğrafyası ve bağlı şartları gelmektedir. **Anadolu** grek kökenli bir kelime olmasına, genellikle batı ve orta kısımlarına denmesine rağmen (1) günümüzdeki anlamı Türkiye'nin Asya kıtasındaki bütün topraklarıdır.

Anadolu, Asya'nın batısında üç yanı denizle çevrili bir yarımada'dır. Kuzeybatı köşesinde bir küçük içdeniz ve iki boğaz Avrupa kıtasına bitişir. Kuzeydeki Karadeniz, fazla büyük olmayan bir su kütlesidir ve Boğazlar vasıtasıyla Akdenizle birleşir. Akdeniz ise Doğu-Batı doğrultusunda uzanan hayli büyük bir denizdir. İklim olarak da, Asya, Afrika ve Avrupa arasındaki ulaşım bakımından da kendisine mahsus özelliklere sahiptir. Akdeniz'in doğudaki kuzey kolu, adalarla kaplı olduğundan Adalar Denizi diyebileceğimiz Ege, Marmara ve Karadeniz'le de bağlantılıdır. Adalar, Yunanistan ile Anadolu arasındaki ulaşımın da kolaylaşmasını sağlar.

Anadolu'nun denizlerle çevrili özelliği, ona bir kara ülkesi denmesini kısmen sağlamıştır. Fakat onun üzerindeki avarız, bu kara özelliğini daha da artırır. Kuzey ve güneyden, denize müvazi uzanan yüksek dağ sıraları, denizle ilişkisini adeta keser. Nehirlerin yardığı birkaç sarp boğaz dışında, tabii geçitler hayli azdır. Bu iki dağ sırası arasında Orta Anadolu yaylası uzanır ki, arada yine tepelikler ve vadiler de vardır. En iç kısımda Tuzgölü stepi uzanır. Doğuda dağlar birbirine daha yaklaşıp ve umumî olarak yükselir. Bu yörede dağlar az geçit verir ve belli yol istikametleri söz konusudur. Batıda yine birleşen dağlar, daha alçak sıralar halinde düzgün bir şekilde ve dik olarak Adalar Denizi kıyılarına iner. Burada dağ sıraları gibi vâdiler de birbirine müvazi olarak içbatı Anadolu'ya kadar uzanırlar. Doğu-batı doğrultusundaki bu vâdiler, kolaylıkla ulaşım yapılmasını da sağlar. Buna karışık Güneydoğu mıntıkasında sadece belirli geçitler Öneasya ile ulaşma imkân verilir. Bu geçitler zaten tarihin en eski zamanlarından beri bilinir ve kullanılır.

Anadolu, yüksek bir ülke oluşu ile de dikkati çekiyor (ortalama 1162 m.). Bu rakam ülkenin doğusunda daha da artmakta, batıya doğru ise azalmaktadır. İklim de buna bağlı olarak doğuda hayli sertleşmektedir. Genellikle kurak ve sıcak geçen bir yaz mevsimini karlı ve yağmurlu bir kış takip eder. Bahar ise, geniş alanların yeşillendiği bir mevsimdir. Göl ve nehirlerde balık da bol bulunur. Fakat bu nehir ve göllerden ulaşım için pek az istifade edilir. Ancak sulama hayli gelişmiştir.

1. El², Anadolu mad. (F. Taeschner); D. J. Georgacas, *The names for the Asia Minor Peninsula*, Heidelberg 1971, s. 24-26.

Anadolu coğrafyası, genel çizgilerinin de gösterdiği gibi, geniş değil, çeşitli bir ziraî üretime imkân verir. Bununla beraber Antalya ile Sinop-Samsun yöresi dışında kalan yerler iklim bakımından farksız gibi olduğundan, ürün çeşiti de fazla olmasa gerek. Geniş alanlar, kendi tabii şartları gereği hayvancılığa elverişlidir. Zaten hayvancılık, Anadolu için hemen her devirde bu yüzden önemli olmuştur. Türk devrinde İç ve Doğu Anadolu'nun önem kazanması, bir bakıma hayvancılığın yaygınlaşmasının da neticesidir. Ancak nisbeten sınırlı ovalarda, özellikle hububat ziraati de yapılmıştır.

Anadolu coğrafyası, kendi tabii imkânları ile yerleşme ve dolayısıyla şehirleşme hususunda etkili olmuştur (1). Coğrafyasının bazı mıntıkalarda şehirleşmeye imkân vermemesi eskidenberi dikkati çekmiştir (2). Bunun yanında ziraî üretime elverişli yerler hemen her devirde bu nüfusun ihtiyacına cevap veren şehir veya kasaba yaratmıştır. Bu türden kasabalar, tabii arızaların ve idarî merkezin imkân verdiği yol şebekesi ile birlikte gelişmiş veya bir noktada durmuşlardır. Anadolu kasaba ve şehirlerinin gelişmesinde bu iki husus etkili olmuştur.

Anadolu coğrafyasının kendi şartları, özellikle idare merkezinin yeri ile birlikte düşünülme gerekir. Meselâ Hitit çağında bu devletin merkezinin Orta Anadolu'da Kızılırmak kavsi içinde oluşu ile, bütün yollar bu istikamete yönelmiş, üzerindeki yerleşmeler de gelişmişlerdir. Yüzlerce yıl devam eden bu oluşum, birden kesilmiş, yeni i merkezler yeni sorunlar yaratmıştır. Hele merkezlerin Anadolu dışına taşması, Anadolu'daki gelişmeleri de önemli ölçüde etkilemiştir.

Görülüyor ki, Anadolu coğrafyasının imkân verdiği kasabaların gelişmesinde idare merkezi ile yol büyük etki yapmaktadır. Bunlar ise, zamanla çok önemli değişmeler göstermişlerdir. Anadolu'nun kendi içindeki merkezin de yer değiştirmesi, tabii arızaların verdikleri müsâade nisbetinde yeni yollar geliştiriyor, bu yollar üzerindeki yerleşmeler şehirleşiyordu. Hattuşaş, Gordium, Sardes gibi iç merkezler, buraya ulaşan yolların da canlanmasını sağlamışlardır. Fakat Anadolu için sadece iç merkezler yetmemekte, onu çevresi ile birlikte ele almak gerekmektedir.

2. Çevresi

Anadolu'nun gerek denizler, gerekse Asya ile Avrupa Arasındaki durumu, çevresindeki oluşumlara bağlı olarak etkilenmiştir. Gerçi Anadolu'da Asya ile Avrupa arasındaki ulaşım için muhakkak Boğazlar gereklidir ama, İstanbul veya Çanakkale boğazının tercih edilmesi, bu tarafa yönelen yolları geliştireceğinden önemlidir. Meselâ İstanbul boğazından geçen yolların, daha geç (MS IV. yüzyıldan sonra) işleklik kazandığını görüyoruz. Bu oluşum ancak burada İstanbul'un bir devlet merkezi olarak kurulmasından sonra gerçekleşmiştir (3).

1. Bu konuda yeni bir deneme için bk. İ. Yalçınlar, "Türkiye'deki bazı şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde jeomorfolojik temeller", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.16 (1967), s. 53-66.

2. E.H.M. Jones, *The Cities of Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, s.66-67.

3. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının durumu ile ilgili olarak bk. W. Leaf, "Trade Routes and Constantinople", *BSA*, XVIII (1911-1912), s.301-313.

Anadolu'nun coğrafyasının imkân verdiği yollar ile, çevresinin bağlantısı da dikkate değerdir. Bu arada Anadolu'yu çevreleyen tabii şartlara da dikkat etmek gerekmektedir. Gerçi çevre ile olan münâsebetlerde coğrafi durum yanında siyâsi hususlar da etki etmektedir. Siyasî özellikler ise aynı zamanda idare merkezlerinin yerini etkilemekte ve bu iki faktör daha da belirginleşen bir ağırlık ortaya koymaktadır. Bu esaslar ise, zaten şehirlerin doğuş ve gelişmesine etki etmektedir.

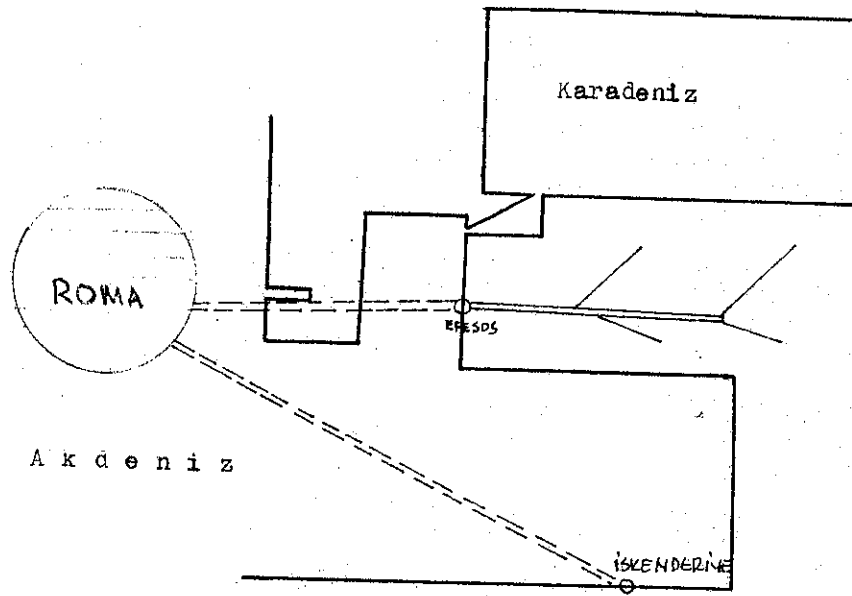
Anadolu'nun kendi iç gelişmesine bağlı oluşumları çoğu zaman önemli ölçüde etkileyen, çevresi ile olan münâsebetleridir. Çevresi ile ilişkilerin yol ve idarî merkezin durumuna göre nasıl etkilendiklerini misâllerle göstereceğiz. Bu misâller benzer şartlar, hangi tarihî dönemde gerçekleşirse gerçekleşsin geçerliliğini korumaktadır. Bu suretle bazı şehirlerde periodik olarak görülen gelişme-gerileme şeklinde bir oluşumu da izah edebiliyoruz. Ancak bu tarihî-coğrafya'ya bağlı özellikleri Anadolu şehir hayatının XI. yüzyıldan sonraki dönemini izah için kullanacağız (1).

Anadolu'nun çevresi ile münâsebetlerinde, kabaca dört yönü esas alarak şu dört unsur kabul edebiliriz: Akdeniz, Karadeniz Avrupa ve Önyasya.

1. Akdeniz ile Anadolu, geniş bir sahil şeridinde beraber olduklarından bu iki unsur arasında yakın işbirliği vardır. Anadolu'nun güney kıyıları tabii durumu gereği ile ulaşımına pek elverişli olmadığından bu münâsebetler batı kıyılarındaki daha etkilidir. Eski Yunan ile Batı Anadolu kıyıları arasındaki yakın münâsebet, Roma çağında Roma ile sıkı ilişki şekline dönüşmüştür. Batı kıyılarının elverişli limanı Efesos'a Anadolu içlerinden ulaşan yollar bu dönemde canlanmıştır. Bu da Akdeniz ticâretinin canlanmasıyla yakından bağlıdır (bk. şekil : 1). Akdeniz faktöründe Mısır'ın yerini de unutmamak gerek. Gerçi Mısır'ı daha başka oluşumlarla, meselâ İstanbul veya Roma ile münâsebetine göre de yorumlamak gerekir. Ancak MS IV. yüzyılda dünyanın merkezi İstanbul olunca, Mısır ile İstanbul arasındaki yol işlek hâle geldi. Bu yol için çoğu zaman deniz ve kara birlikte düşünülebilirdi. Antalya bu yol üzerinde en dikkati çeken bir limandır ve buradan İstanbul'a kara yolu hayli kısadır. Mısır, şu halde Antalya yöresi için de ihmal edilmemesi gereken bir unsur olmaktadır. Dikkati çeken nokta, Osmanlılar devrinde de aynı şartların ortaya çıkışıdır (bk. şekil : 2).

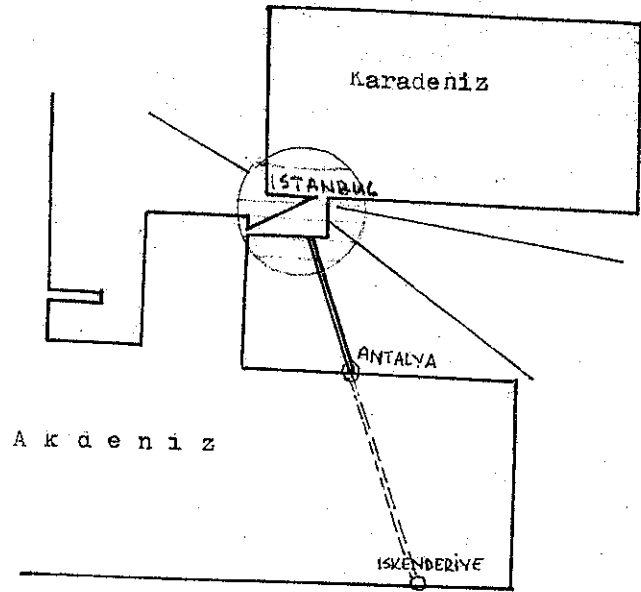
2. Karadeniz de Anadolu'yu, özellikle onun kuzey kıyılarını yakından etkilemiştir. Karadeniz kıyılarının canlanıp, Karadeniz'in de ulaşımında etkili olmasıyla birlikte, kıyıları arasındaki ulaşım tabii limanı ile dikkati çeken Sinop'dur. Gerçi Sinop'un Anadolu içi ile münâsebetleri sınırlıdır. Buna karşılık Samsun, Ünye ve Trabzon gibi limanların ardülkeleri ile münâsebetleri daha elverişlidir. Böylece Karadeniz'deki ulaşımın gelişmesiyle birlikte limanlar ve bunların çevresi de gelişmektedir. Karadeniz'in önem kazanması, Mısır'ın islamlar tarafından fethin den sonraya, yâni VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, tesâdüf eder (bk. şekil : 3).

1. Anadolu'nun tarihî gelişimini bu türden bir izah için bk. R. Stewig, *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*, İstanbul 1970.

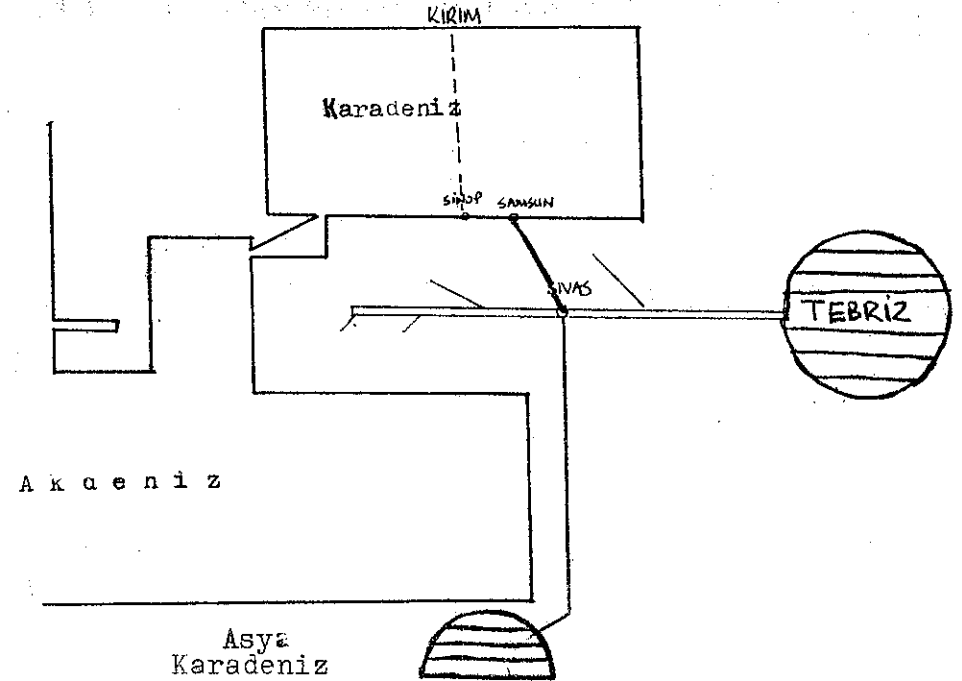
Akdeniz faktörü

Şekil 1

İstanbul ve Mısır (Bizans-Osmanlı)

Şekil 2

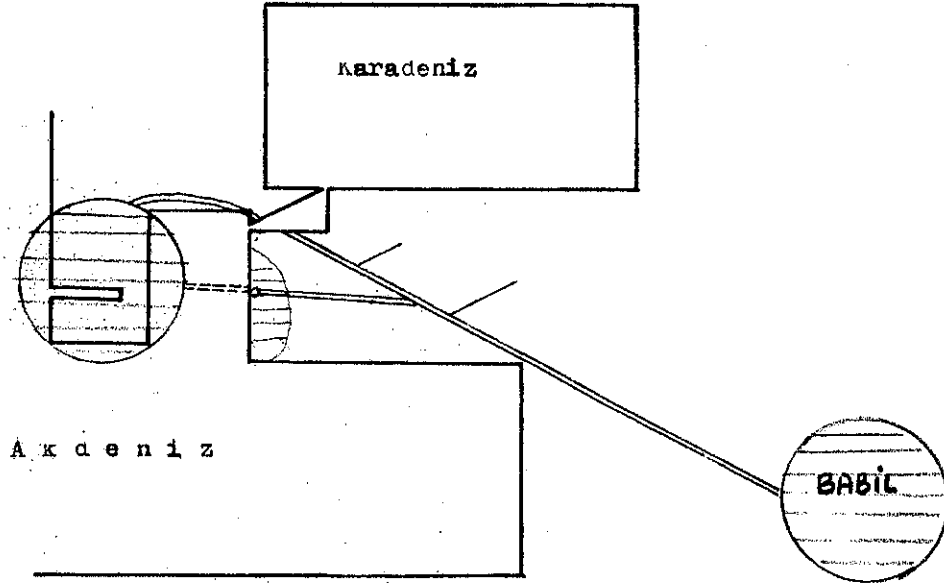
Şekil 3

3. Doğu Avrupa ile münâsebetler, Boğazları ilgilendirmekte, hangisinin geçit olduğunu ortaya koymaktadır. Milâd yıllarına kadar hep Çanakkale boğazı etkinliğini korumuştur. Çünkü canlılık genellikle hem Anadolu'nun hem de Balkanların güneyindedir. Yunanistan'ın parlak çağı gibi, Önsya'da medenî hayatın Suriye-Irak sahasında canlılığını korumasıyla, Anadolu ile doğusu arasındaki yolların da bu kısımları işlek olmuştur (bk. şekil: 4). Doğu Avrupa'da hayatın daha yukarılara kayması, Iskender'den beri devam edegelen bir hususiyettir. Roma çağında Dacia eyâletinin kurulması ile en etkin çağını yaşamıştır. Bu İstanbul boğazının da canlanmasına ve İstanbul şehrinin belirmesine yol açmıştır (1).

4. Batı Asya, Önsya ile münâsebetler de, siyâsî ve medenî hayatın geçtiği yörelere bağlıdır. MÖ II. binbaşlarında Mezopotamia/Asur ticâret kolonileri, Kayseri yakınlarında ticaret merkezlerini kurmuşlardır. Dolayısıyla Anadolu ile münâsebetlerinde Kayseri-Malatya yolu asıl eksen olmuştur. Hitit/Mısır mücadelesi Maraş yöresini etkilemişti. İranlıların Batı Asya'yı birleştirmeleri, Anadolu'yu İran başkenti Persepolis'e bağlayan yolun doğmasına yol açtı. Bu yol Anadolu'yu boğdan boya geçiyor, Mezopotamia üzerinden doğuya uzanıyordu. Mezopotamia, İlhanlıların merkezlerini daha kuzeye götürmelerine kadar canlı bir hayata sah-

1 İstanbul'un kuruluşunda bu oluşumların rolü için bk. W. M. Ramsay, Anadolu'nun tarihî coğrafyası (kısaltması ATC), İstanbul 1960, 77.

ne olduğundan, Anadolu ile bu yöndeki yollar işlek olmuş, savaşlar bu yol üzerinde cereyan etmiştir. İskender'in generallerinin ülkesini paylaşmasından sonra da durum pek değişmedi.

Doğu Avrupa

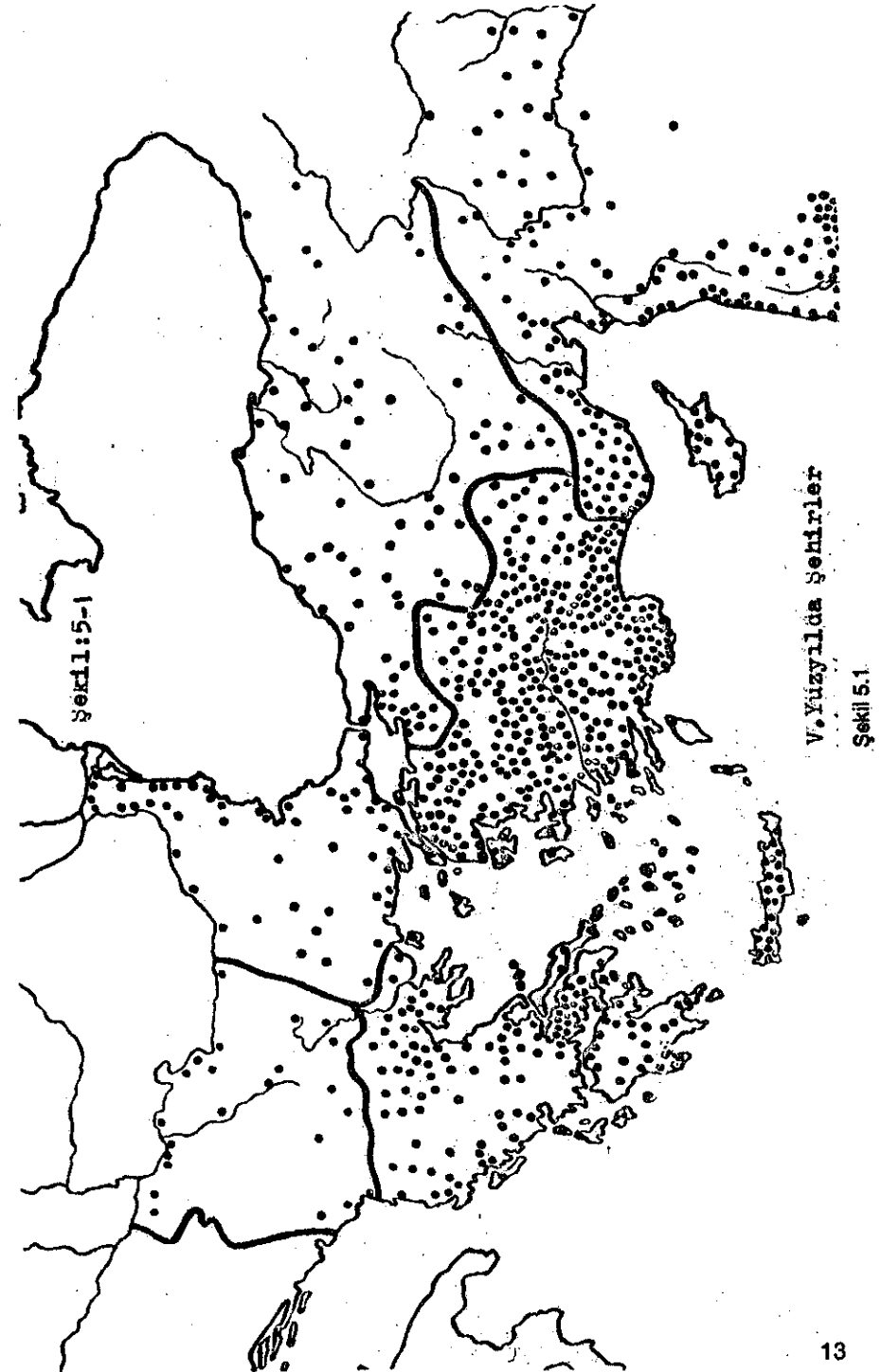
Şekil 4

XIII. yüzyıl ortalarında, Çengizlilerin Bağdat'ı alıp tahrip ve kendi merkezlerini Tebriz'e götürmeleri, Batı Asya'da Tebriz etrafında canlılık yarattı. Şimdi yollar hep oraya ulaşıyor, siyâsî güç kadar, iktisadî bakımdan da orası merkezlik ediyordu (1). Hemen aynı yıllarda (1243 den sonra) Anadolu'da da Çengiz evlâdının etkisi güçlenmişti. Bu yeni oluşum, Selçuklu ülkesinde, Mezopotamia istikametine giden yollar yanında, Erzurum üzerinden geçen yolları da canlandırdı.

Anadolu, İlhanlı çağında, Önasya'ya hâkim bir devletin batı kıyısında yer alıyordu. Sivas'da birçok istikametlerden toplanan yollar doğuya, Tebriz'e yöneliyordu. Bu yol, doğu-batı istikametinde ve daha kuzeyden geçiyordu. Şimdiye kadar pek görülmeyen bu yollar sayesinde bir kısım yeni şehirler (Erzincan gibi) gelişmiştir.

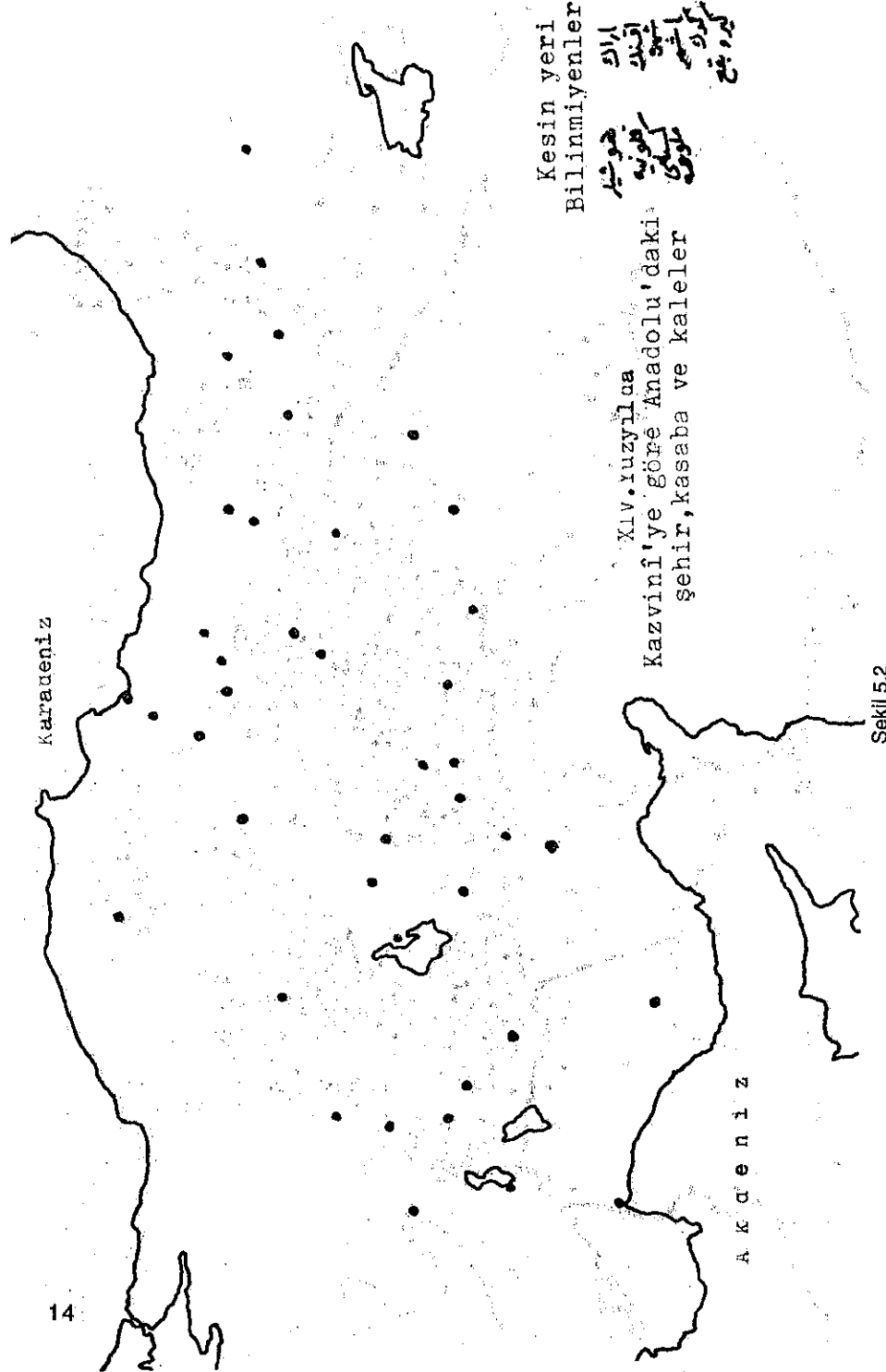
Roma ve İlhanlı çağında, Anadolu çok geniş mıntikalara hâkim bir devletin doğu veya batı kenar ülkesidir. Anadolu her bakımdan Anadolu dışındaki merkeze bağlıdır. Bu bağlılık, Roma çağında Anadolu'nun batısında, İlhanlı çağında ise, Anadolu'nun doğusunda şehir hayatının güçlenmesine de yol açacaktır (bk. şekil 5).

1 B. Spuler, İran Moğolları, Ankara 1957, s. 362-364; K. Jahn, "Tebriz" İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (İstanbul), IV/3-4 (1971), s. 29-33.

V. Yüzyılda Şehirler

Şekil 5.1

Bu arada Roma'yı takip eden Bizans ile İlhanlı, daha doğrusu Selçuklu'ları takip eden Osmanlılar arasında da dikkati çeken bir benzerlik vardır. İstanbul etrafında Doğu Avrupa ile Batı Asya, hatta Afrika'nın kuzeyinin birliği, hem Roma hem Selçuklu çağındaki şehir ve yolların ihmal edilmesine yol açmıştır. Bu durum, yani idare merkezinin değişmesi, yolların başka gelişim göstermesi hususlarının Anadolu'daki şehir hayatına etkisi de unutulmamalıdır.

B. TARİHİ GELİŞİM

1. En eski zamanlar-Roma :

Anadolu, mağara gibi tabii barınaklarda insanların çok eski zamanlardan beri oturdukları bir ülkedir. İnsan yapısı barınaklarda bu iskânın MÖ 7.000 lerdan itibaren kesinlikle takip edebiliyoruz (Çatalhöyük). Şüphesiz bu "köy" yerleşmeleri de uzun bir gelişmenin eseri olmak gerekiyor (1). Daha sonraki bin yıllarda bu "köy"lerin çevresi tahkim edilerek savunulması sağlanmak istenmiştir.

Anadolu'nun çeşitli yörelerindeki iskân yerlerindeki iskân yerlerinin gelişimi, kendi şartlarına göre yürümüştür. Etrafı surla da çevrili olan bu yerleşmelerde, mahalli idareciler giderek zenginleşiyordu. Özellikle MÖ III. bin sonlarına doğru Önasya/Mezopotamya ile ticâret de artmış bulunuyordu. Bu ticâretin en önemli merkezlerinden birisi Kayseri yakınlarındaki Kültepe/Kaneş idi (2). Asurluların ticâret kolonisi Anadolu'lu beye ait şehrin hemen doğusundaki "karum'da bulunuyordu. Troya'da muhakkak Doğu Avrupa ile ticâr ilişkileri aksettiren zengin altın eşya bulunmuştur.

Anadolu Birliği : Anadolu'da çeşitli şehir-devletleri kendi aralarında da mücadele ederken, MÖ II. bin başlarında Anadolu'ya yeni bir unsur geldi. Boğazköy'deki merkezi yenileyen Hititler, kısa zamanda bütün Anadolu'ya da hâkim oldular. Kendi etraflarındaki birliğin gereği olarak Asur ticâret kolonilerinin faaliyetine de son verdiler. Anadolu'yu kendi iç şartlarına bağlı olarak gelişmesine yol açtılar. Bununla beraber bir ara Kuzey Suriye'yi ele geçirmiş, hattâ Babil üzerinde de sefer yapmışlardır. Fakat asıl olarak Anadolu'nun merkezi kısmında etkinlikleri tam idi. Bu yöredeki hayatın canlanması bu dönemde olmuştur.

Hititler MÖ II. bin ortalarında Anadolu'nun merkezi kısmında Boğazköy çevresini esas alan bir canlılık getirmişlerdi. Buradaki kendi başkentleri yanında, diğer bazı yerleşmeler de gelişmişlerdi. Ancak Hitit metinlerindeki şehir veya kasaba isimlerini, günümüzde mevcut harebelerin hangisine tetabuk ettiğini kesinlikle bilemiyoruz. Bilinenler çok azdır. Hititlere ait metinlerin 1190 larda birden ke-

1 Anadolu'nun eski tarihi bk. F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962; R. Naumann, *Eski Anadolu Mimariği*, Ankara 1975, s. 15.

2 N. Baydur, Kültepe (Kaneş) ve Kayseri tarihi üzerine araştırmalar (en eski çağlardan i.s.395 yılına kadar), İstanbul 1970. Buradaki kazıları N. ve Tahsin Özgüç yönetmişlerdi.

silmesi, bu senelerde Hitit ülkesine ani bir saldırı olduğunu gösteriyor. Bazı iskân yerlerinin kazılması sırasında bu senelere ait katlardaki kül tabakası da bu saldırıyı ve tahribi gösteriyor.

Hitit başkenti Boğazköy, Anadolu'da hem doğu-batı, hem de kuzey güney arasında işleyen yolların kesiştiği bir noktada bulunuyordu. Böylece Anadolu'yu büyük çoğunlukla kontrol altında tutabiliyordu. Şehrin çevresindeki tahkimat da dikkate değerdir (1). Hititlerin merkezî kısma ağırlık veren hayatı, buraya ulaşan yolların işlek olmasına, bunlar üzerinde de çeşitli yerleşmelerin canlanmasına yol açmıştı. Kızılırmak kavsi içindeki bu merkez, sadece Hitit döneminde canlılığını koruduğundan, sonraki yüzyıllarda etkisini kaybetti. Zaten Anadolu tarihinde bu rasının canlanmasına pek şahit olamıyoruz (2).

MÖ II. bin içindeki Anadolu şehirlerinin, merkezî kısımda bulunduklarını, Anadolu'nun tümüyle bir merkezî idare altında bulunduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz coğrafi şartların bir gereği olarak sonraki dönemlerde de, bazı Hitit çağı yerleşmelerinin varlıklarını koruduğunu biliyoruz. Malatya, yer olarak olmasa bile, isim olarak bu hatırayı devam ettirmektedir. Anadolu'da isim olarak devam eden şehir geleneklerinin (3) fiziki şartlar bakımından etkili olmasa gerek. Kerpiç gibi, balçık inşaat gibi (4) tabii şartlara bağlı özellikler aynı temellere de sahiptirler.

Dağınıklık (MÖ XII yy-MÖ VIyy). Anadolu'yu Boğazköy etrafında bir siyâsî birliğe kavuşturan Hitit gücünün kırılmasıyla daha küçük siyâsî teşekküller ortaya çıktı. Lydia, Frigia, Urartu ve bazı Geç Hitit mahallî krallıkları kendi merkezlerini canlandırdılar. Böylece Anadolu, dağınık küçük siyâsî merkezlere bölündü. Bunların siyâsî ve iktisadî güçleri de sınırlı olduğundan başkentleri de nisbeten küçük şehirlerdir (Gordium ve ilk dönemin Sardes'i gibi).

Bu dönemin bir önemli özelliği de Anadolu'nun bilhassa batı kıyılarına bazı ticâret kolonilerinin yerleşmesidir. Bu ticaret kolonileri merkezî bir gücün olmasından da yararlanarak varlıklarını devam ettirdiler. Böylece MÖ II. bin içinde Kızılırmak kavsi içine yönelen yollar, şimdi sahillere inmeye başladı. Bu yolların başlıcaları üzerindeki şehirler geliştiler: Sardes gibi. Lydia zaten bu imkânından da faydalanarak gelişecek ve Anadolu birliğini kendi etrafında kurmaya çalışacaktır.

Lidya bilhassa Anadolu'nun batı kısımda birliği kurar gibi oldu. Kıyıdaki kolonilerin etkisi sınırlandırılmıştı. Bu arada Anadolu içlerine doğru da geliyordu. Ancak bu yöne doğru olan gelişmesi, bu sırada batıya ilerleyen bir başka güçle, İran

ile çatıştı. İran Lydia'yı mağlup edince, kıyıdaki koloniler daha serbest kaldılar ve bu sürede canlandılar (1). Bu şehirler hem Anadolu içleriyle, hem de karşı kıyıdaki Yunan şehirleri ile kolaylıkla ticari münâsebetler kurabiliyorlardı.

Anadolu dışındaki bir devletin parçası olarak Anadolu (MÖ VI - MS IV.yy). İran'ın MÖ VI.yy başlarından itibaren batıya ilerleyip tekmiil Önasya'yı zaptetmesi ile, Anadolu bu büyük devletin batı kenarında bir ülke duruma düştü. Gelişen bir başka yöre, Yunanistan kıyıları ile Anadolu arasında ticâretle zenginleşen kıyı şehirlerinin İran idâresine isyanı, sert bir şekilde bastırılmış Milletos gibi bazı şehirler de şiddetle cezalandırılmışlardı. Batı Anadolu'daki bir kısım filozof, bilim adamı, şair vs bunun üzerine Yunanistan'a göçüp Yunan medeniyetinin oluşmasına katılmışlardı. Ancak bazı şehirler Efesos gibi varlıklarını yine sürdürdüler.

Anadolu'nun İran'ın batı parçası olduğu dönemin en önemli hatırası kral yoludur (2). Hititlerin merkezî kısımlarına ulaşan kral yolu, şimdi Toros geçitlerini aşarak Önasya'ya, oradan da Persepolis'e uzanıyordu. Bu yolun Sardes'den başlaması, Lydia devri gelişmesini de aksettirmektedir. Esas istikametini koruyacak, fakat güzergâhı kısmen değişecek olan bu yol, sonraki devirlerde de Anadolu'nun şehirleşmesinde etkili olacaktır. Bu arada Çanakkale boğazını geçen yolun da önemini belirtelim. Bu yol da, üzerindeki ve çevresindeki şehirler için canlandırıcı bir etki yapmış olmalıdır.

İskender'in MÖ 334 baharında Anadolu'ya ayak basıp İran'ı üç önemli savaşla mağlup etmesi Anadolu tarihinde büyük etkiler yarattı. Böylece Batı Asya ile Doğu Avrupa, siyâsî bir birliğe de kavuşmuş oluyordu ve Anadolu, bu birliğin içinde önemli bir yerde bulunuyordu. Ancak bu birlik, meyvelerini henüz vermeden İskender'in ölümü, generallerinin mücadelesi bambaşka yönde gelişmelere yol açtı. Bir süre birlik devam eder gibi oldu; ancak MÖ 3. yydan itibaren ülke ve Anadolu'da generalleri arasında paylaşıldı. Batısı Lysimakhos'a, doğusu ise Seleukos'a düşmüştü. Lysimakhos'un ölümü (281) ve Trakya'dan gelen Kelt/Galat'ların istilâsı dağınıklığı da artırdı. Seleukoslar Ankara yöresinde Galat'ları durdurmuşlarsa da, bu yıllarda Nikomedes ile Bergama bağımsızlıklarını ilân ettiler.

MÖ 3. yüzyıl, Anadolu'daki birçok küçük devletçik ile, Önasya'ya hâkim olup, batıya doğru ilerlemek isteyen Seleukos arasındaki mücadele ile geçti. Fakat Anadolu'da asıl gelişen kısımlar batısı ve güneyi olduğundan mücadele Bergama ile Seliukos'lar arasında geçiyordu. Bu arada Bergama devleti kısa süren hayatında (MÖ 281-133) birçok yeni şehrin kurulmasına etkili oldu (Philadelphia/Alaşehir ve Antalya gibi) (3). Fakat Seleukos'larla başa çıkamayacağını bildiğinden, bu sırada Batıda önemli bir güç haline gelen Roma'dan yardım istedi.

1 R. Naumann, aynı eser, bk. dizin.

2 J. Garstang, *Geography of the Hittite Empire*, London 1959; Sadece Çapanoğulları bu yörede yepyeni bir şehir kurmuşlardır: Yozgat

3 Meselâ Malatya; İzmir'de de bu hatıra vardır: E. Bilgiç, "Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları ve yerlerinin tâyini üzerine incelemeler", *Belleten*, X/39 (Temmuz 1946), s. 381-423.

4 Kerpiç olsun, balçık olsun, Ortaasya'da bilinen malzemedir.

1 M. P. Charlesworth, *Trade-routes and commerce of the Roman Empire*, Cambridge 1924, s.79.

2 W. M. Ramsay, *ATC*, s.26-35; son tetkiklerden birisi için bk. B. Levick, *Roman colonies in the Southern Asia Minor*, Oxford 1967, s.10-12.

3 A. H. M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, s. 54.

Roma, 2.yy başında Bergama üzerine yürüyen Seleukos'ları yenmiş ve Torosların ötesine atmıştı. Böylece Roma'ya minnet borçlu olan Bergama kralları MÖ 133'de ülkelerini onlara bıraktılar. Roma bir ara Amasya yöresinde güçlü bir devlet kuran Mithridat ile mücadele etti. Anadolu'nun temsilcisi olan Mithridat-Roma mücadelesi MÖ1. yüzyılda etkili oldu. Anadolu'nun kuzeyindeki yollar özellikle bu mücadele sırasında canlanmışlardı (1). Neticede Roma buraları da ele geçirmiş, sınırları Fırat'a dayanmıştı. Erzincan kuzeyindeki Satala/Sadak ve Malatya'daki iki kuvvetli garnizonu sınırlarını savunuyordu. İki garnizon arasında ayrıca yol da yapılmıştı (2). Roma bu arada Seleukos'ları yenen İranlı Parth'larla mücadele ediyordu.

İskender ve sonra generallerinin kurmaya çalıştığı birlik, şekil değiştirmiş, Roma bunu daha batıda teşekkül ettirmiştir. Anadolu, büyük kısmı ile Roma hâkimiyetine girmiş ve Roma'nın en doğusundaki bir kenar ülke hâline gelmişti.

Anadolu'da şehir hayatının canlanması : Bu oluşumda en önemli görev İskender ve generallerininidir. Bu oluşumda, helenistik devrin umumî yapısının da etkisi vardır. Çünkü bizzat İskender yeni şehirler kurarak şehir esasına dayalı bir hayatın yayılmasına, Yunan etkisinin bu yolla güçlenmesine çalışmıştı. Generalleri de onun bu geleniğini takip ettiler. Asya'nın büyük bir kısmı birleşmişti ve bunu birleştiren yollar üzerinde, şehirler birleşmeyi sağlıyordu; çünkü hepsinde de Yunan kültüründen esaslar bulunuyordu (3). Anadolu için özellikle batı kısımlarını Önasya'ya bağlayan yol üzerinde kurulan şehirler dikkati çeker. Bunlar varlıklarını Roma devrinde de koruyacaklardır (4). Diğer taraftan Helenistik devirde de, devletler arası mücadele devam etse bile, ticarî ve iktisadî faaliyet olağan akışına devam ediyordu (5).

Anadolu'da şehir hayatına en etkili zaman MÖ 3. yüzyıl olsa gerektir. Lysimakhos İzmir'i, kızı Euridikeia'nın adını vererek şimdiki yerine nakletmiştir. Efesos da liman sahasına götürülmüştü. Seleukos'da Suriye yöresine giden yol üzerinde birçok şehirler kurdu: annesi adına Laodikeia'lar (Denizli, Konya Ladik'i, Amasya yöresinde ve Suriye'de), karısının adına Apamea'lar (Mudanya, Dinar ve Suriye'de) babası adına da Antiokhia'lar (Menderes boyunda, Yağvaç, Antakya) gibi (6). Fakat bu şehirler sadece saydıklarımız değildi, çok daha fazladır. Bu şehirlerin yerinde, muhakkak ki bir iskân yeri vardı. Bunların bir şehir haline getirilmesi, surlarla çevrilmesi vs bu dönemde gerçekleştirilmiş, hepsinden önemlisi iktisadî faaliyet bunların devamını sağlamıştır.

1 Charlesworth, aynı eser, s. 80.; Jones, *Cities...*, s. 61

2 Charlesworth, aynı eser, s. 81 Rostovtseff, aynı eser, 169.

3 H. A. Manandian, *The trade and cities of Armenia...*, Lizbon 1965, s. 29

4 Aşağıda belirtileceği gibi, bu yol Selukos'ların teşviki ile yapılmıştı; genel istikamet kral yolu ile aynıdır; Roma devrinde de batı istikameti aynı olduğundan devamlı oldu.

5 Jones, *Cities...*, s. 42.

6 Charlesworth, aynı eser, s.79; B. Levick, aynı eser, s. 17-18.

Roma devri, Anadolu'da zaten gelişme halinde olan bu yol ve üzerindeki şehirlerde etkinliğini devam ettirdi. Çanakkale üzerinden geçen yol, eski önemine göre geriledi ise de, özellikle Adalar denizine inen yollar ve üzerindeki yerleşmeler varlıklarını artırdılar. Helenistik devirde bazı mahallî muhtariyetlerini kısmen kaybeden şehirler, Roma devrinde, sikke basma gibi haklarını devam ettirdiler (1).

Roma çağının en belirgin özelliği, Roma ile münasebetlerin arttıkça Efesos'un ve buraya ulaşan yolun gelişmesidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi zaten bu yolu Laodikeia (Denizli) dan itibaren yeni şehirlerle desteklemişler ve kuzey Suriye'ye kadar uzatmışlardır (2). Helenistik devrin bu önemli yolu, şimdi Roma devrinde tam anlamıyla şah-rah niteliğini kazandı. Bu arada birçok yollar şehirleşmenin nisbeten az olduğu (3) İç Anadolu mintakasından, Ankara'dan geçerek Amasya ve Samsun yöresine de gidiyordu. Anadolu'nun kuzey kıyılarında (Pontus) şehirlerin Roma devrinde nisbeten az olduğu görülüyor. İç kısımlarda (Amasya yöresinde) şehir hayatı mevcut, fakat az gelişmişti (4). Ancak Roma devrinde de bu yörede fazla bir gelişme olmadı. Samsun'un (Amisos) kurulması da durumu fazla değiştirmedir.

Roma yol sistemine göre bütün yollar Roma'ya doğru uzanırdı. Hayli zengin olan Anadolu'nun (5) bütün mahsulleri Efesos limanında toplanır, oradan da batıya Roma'ya sevkedilirdi (6). Anadolu'daki yolların başlıca gayesi ülkeyi Roma'ya bağlamaktır. Bunun içindir ki, ulaşım şebekesi doğu-batı istikametinde uzanıyordu (7).

Roma devrinde, genellikle yamaçlarda olan şehirler ovaya, düz alanlara inmişlerdir. Roma nisbeten uzun bir süre ülke içinde dış saldırıları önlediğinden insanlar, iktisadî bakımdan en elverişli yere toplanmışlardır. Buraları ise yol boyları ile, verimli ziraat arazisinin hemen yanındadır (8). Dağ yamacındaki Kelenai'nin Apamea olarak ovaya inmesi, asıl Roma çağında tamamlandı. Apamea bir süre sonra Anadolu'nun en önemli şehirlerin birisi olacaktır (9). Apollania da bu zaman içinde dağ yamacından ovaya, düzlüğe inmiş, bulunuyordu (10). Eskişehir için de durum aynıdır. Şehir Roma çağında ovanın ortasındaki Şar-hüyük'de bulunmuş olmalıdır (11). Zaten bu sulh devrinde (pax romana) şehirlerin etrafında güvenliği sağlayacak bir sur olması da gerekli olmayabilirdi (12).

1 A.H.M. Jones *Cities...*, 60.

2 Laodikeia şehir kapılarında doğuda olanı Suriye kapısı idi.

3 A.H.M. Jones, *Cities...*, 111.

4 A.H.M. Jones, *Cities...*, s. 155-156.

5 M. Rostovtzeff, *The social...*, I, 215.

6 W. M. Ramsay, *ATC*, 26.

7 W. M. Ramsay, aynı eser, s. 46.

8 W. M. Ramsay, aynı eser, s. 89.

9 A. H. M. Jones, *Cities...*, s. 42; Apamea, bu durumunu, sadece doğu-batı yolu üzerinde değil, yanı zamanda iç-batı Anadolu'daki kuzey-güney istikametindeki yollarla kavşak olmasına borçludur. Hem Afyon, hem Antalya yöresine giden yollar burada birleşir.

10 A.H.M. Jones *Cities...*, 140; ayrıca bk. S. Demirdal, *Bütününüyle Uluborlu*, İstanbul 1968, s.37-38.

11 W. M. Ramsay, *ATC*, s. 90.

12 *Cambridge Economic history of Europe*, III, Cambridge 1963, s.5.

Roma çağının bu iki önemli özelliğine dikkat etmeniz gerekiyor. Çünkü gerek yolların doğu-batı istikametindeki uzanışı, gerekse şehirlerin düz alanlarda kurulması, Bizans döneminde büyük ölçüde değişecektir. Roma çağından kalan harabeler genellikle bu yollar üzerindedir. Meselâ doğu-batı istikametindeki vâdide bulunan Çavdar-hisar (Aizani) sonraki dönemlerde pek önem kazanmamıştır. Çünkü bu yörede, İstanbul'a giden yollar üzerinde Kütahya bulunmaktadı. Türk devri ise, yol istikameti bakımından, tekrar Roma devri ile benzer duruma gelmiştir.

Roma devri, umumî gelişme bakımından Anadolu'nun özellikle batı kısımları için etkili olmuştur. Gerçi Karadeniz kıyılarındaki bazı limanların da bu dönemde belirdiğini (Samsun) biliyoruz. Jones naklettiği şehir dağılımı haritası (bk. harita:1) erken Bizans devrine ait olmakla beraber Roma çağının oluşumunu aksettirmektedir (1). Bu oluşum Bizans devrinde çok önemli değişimlere uğradığından Selçuklu çağına etkisi nisbeten az olmuştur. Bununla beraber çoğu Selçuklu şehirleri, bu arada yolları Roma yollarını ve şehirlerini takip ettiğinden yeni inşaat için Roma harabelerinden istifade etmişlerdir.

2. Bizans

a. Roma'dan Bizans'a :

Romanın son zamanlarına ait tarihlerde MS 3. yüzyılı işaret eden bir buhrandan söz edilir. Gerçekten de ülkenin genişlemesi birçok meseleler yaratmış, buna yeni din, hristiyanlığın etkisi de eklenmişti. Zenginleşen ve güçlenen toprak sahiplerinin köylük alanları tercih edip buradaki villalarında oturmaları da bu dönemi karakterize eder. Bu yüzyıldadır ki, şehir-köy çekişmesinde köye doğru bir akım belirdiğini görüyoruz. Buhranın ortaya çıkardığı idâri mesele ise, geniş ülkenin bir merkezden idâre edilemediği veya Roma'nın yetersiz olduğunun anlaşılması idi. Ayrıca Anadolu için de Efesos kenarda kalıyordu. Bunun içindir ki Anadolu'nun kuzeybatısında bir merkez aranmaya başlanmıştı.

İstanbul'un doğuşu: İstanbul'un bir merkez olarak belirmesi, Önyasya'nın en önemli tarihî olaylarından birisidir. Avrupa ile Asya arasındaki kara ulaşımının geçtiği boğazlar yöresinin eskidenberi bir hususi yeri vardır. Bir zamanlar Troya'nın temsil ettiği üzere, daha çok Çanakkale boğazı önemli idi.

Anadolu'nun Roma idâresine geçmesi, bir süre sonra Roma sınırlarının Dacia eyâletiyle Tuna boylarına kadar ulaşması İstanbul boğazı üzerinde de dikkatleri toplamaya başladı. Şimdi Karadeniz kıyıları ve Karadeniz'e yakın boğaz da önem kazanmıştı. Nikomedia ve Nikea gibi şehirlerin kurulup gelişmeleri de, bu istika-

1 Roma çağındaki Anadolu'nun çeşitli meseleleri için bk. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950.

metteki gelişmeleri gösteren işaretlerdir. İşte Roma idâresinde Avrupa ile Asya'nın bu yeni beraberliği, kenarda kalan Efesos yerine yeni bir merkeze ihtiyaç duyuyordu. Bu oluşum Diocletion'un 293 de Nikomedia'yı Doğu'nun başkenti yapması ile sonuçlandı (1).

Diğer taraftan Nikomedia'nın idâre merkezi olması, Anadolu'daki siyâsi merkezin kuzeye kayması, zaten 2. yüzyıldan beri devam edegelen gelişimin sonuçlarıdır. Ayrıca Roma hâkimiyetinin doğuya doğru ilerlemek istemesi, Parthlarla mücadele ve Kapadokia'nın da önem kazanması da bu sıralardadır (2).

Anadolu'da, şüphesiz yakın çevresinin de etkisiyle idâre merkezinin yer değiştirmesi, bazı mühim değişimlerin başlamasına yol açtı. Idâre merkezinin Efesos yerine kuzeye kayması, Efesos'a yönelen yolları da etkileyecek, şimdi Anadolu'nun kuzeybatısına, Nikomedia istikametine gidenler canlanacaktır.

Nikomedia'nın bu durumu çok sürmedi. Daha batıdaki küçük yunan kolonisi Bizans, 330 dan itibaren Roma'nın idare merkezi olarak ortaya çıktı. Burası sadece kara değil, fakat deniz geçitlerinin de üzerinde bulunuyordu. Avrupa ve Asya'nın coğrafî bakımından da birleştiği yerde olduğundan, daha elverişli şartları vardı. İşte burada bir "Yeni Roma" yaratılmaya çalışıldı. Bunda gerçekten de başarı kazanılmış, V. yüzyıl başlarında 4. 388 ev ile o dönem Roma'sını bile geçmiştir (3). Geniş bir idâri, dinî ve hukukî ve askerî teşkilatın merkezi olduğundan çok sayıda görevliye ihtiyaç olmuş, bunlar hep buraya yerleşmişlerdir. İlk zamanlarda İstanbul'a yerleşecek olanlara önemli kolaylıklar da sağlanmıştı.

İstanbul'a yığılan bu nüfusu şehrin zaten fazla olmayan ziraat sahası besliyemiyordu. Gerçi İstanbul'a yakın yerlerde, meselâ Trakya'da ziraat artmış, fakat yine de bu kalabalık kütle, ancak uzaklardan getirtilen hububatla beslenebilmiştir. İstanbul'un her türlü hububat ihtiyacı, Mısır'dan temin ediliyordu (4). Mısır geniş zirâî imkânları ile sadece İstanbul'a değil, Tuna boyundaki askerî garnizonlara da yiyecek yetiştiriyordu (5). Akdeniz'de Roma devrinde başlayan deniz ticâreti, şimdi Roma yerine İstanbul'a yönelmişti. İşte bu deniz ticaretinin devamı Bizans'ın VII. yy ortalarına kadarki gelişmesinin de temelidir.

İstanbul, böylece çevresinde geniş bir ziraat mıntakası olmaksızın varlığını, uzaklardan temin ettiği yiyeceklerle sağlamlaştırmıştı. Daha önceleri İznik ve İzmit (Nikomedia) yöresinde biten yollar İstanbul'a doğru devam edebilirdi. İşte IV. yy

1 W. M. Ramsay, *ATC*, s.77; R. Stewig, *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür gelişmesinin ana hatları*, İstanbul 1970, s. 63.0 İznik ve Kyzikos'u da birer merhâle kabul eder.

2 B. Levick, *aynı eser*, 169.

3 A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964, II, 689

4 A.H.M. Jones, *aynı eser*, II, 698, 828.

5 A.H.M. Jones, *aynı eser*, II, 844

ortalarından itibâren İstanbul'un kuvvetli bir merkezi idarenin başkenti olarak çıkışından itibâren, zaten gerilemeye yüz tutan Efesos, yâni Roma'ya giden yollar büsbütün ehemmiyetini kaybetti. Hatta Ramsay'a göre "âdî köy yolları" derecesine indiler (1). Çünkü dünyanın merkezi artık Roma değil İstanbul'dur.

Bu oluşum, özellikle Efesos'da biten yolların üzerindeki şehirler için menfi yönde hayli etkili olmuştur (2). Bizzat Efesos'un şehir sahasının gerilemeye başladığını görüyoruz ki, şehir ancak mahallî ticâret merkezi durumunda idi (3). Hattâ 3. yüzyılda Batı Anadolu kıyıları ile adalarda görülen nüfus azalmasının bir sebebi de bu oluşumdur. Antiokhia'lardan Pisidia'da olanı (Yalvaç) artık Bizans devrinde hiç de önemli değildir (4). Aynı şekilde Sardes de önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. Kolossae sahası da küçülmekte olup, çok geçmeden bulunduğu yerde kimse kalmıyacak, halk civara dağılacaktır. Apamae ise en etkilenenlerden birisi olmuş, şehir Bizans devrinde hiçbir önemi olmayan köy halinde gelmiştir (5).

Erken Bizans devrinde, Roma çağında haberdar olduğumuz şehir sayısında da önemli azalmalara şahidiz. Milâd yıllarında Asia eyâletinde 282 olan şehir ve topluluk, 5. yüzyılda 225 e inmiştir. Galatia eyâletinde, aynı döneme ait sayılar 195'e karşılık 120'dir. Bu durum ise, nüfusun belirli merkezlere yığılması, nisbeten dağınık ve küçük şehirlerin azalması olarak da izah ediliyor (6).

Bu dönemde Batı Anadolu'daki gerilemeye karşılık, özellikle İstanbul'a ulaşan yollar ve Kapadokia çevresinde bazı gelişmeler görülüyor (7). İstanbul'un başkent oluşu, oraya en yakın olan Trakya ile bilhassa Bithinia bölgesinde canlılık yaratmıştı (7). İstanbul'dan Anadolu'ya güneydoğu istikametinde giden yol üzerinde de bazı yeni şehirler görülüyor. Bu yola bağlı olarak Bizans devrinde gelişen şehirlerden birisi Polybotus / Bolvadin'dir (9).

Bizans çağında, erken dönemde bazı gelişmelerin görüldüğü bir mıntaka da Kapadokia'dır. Bu arada Ankara civarında geçen yollar da şehirleşmede başlıca etken olmuşlardır. Bu arada şehir bakımından zayıf olan Orta Karadeniz (Pontus) mıntakasından bazı yeni şehirler de görülür. Fakat Bizans devrinde sözünü ettiklerimiz, bazı küçük yerleşmelerin yeni şartlarla gelişmeleridir. "Yoksa Bizanslıların

yepyeni bir yerleşme veya şehir tesis etmeleri çok nadirdir. Yeni dediğimiz şehirlerde de ya bir sur inşaatı, yahut sâkinlerinin hukukî durumlarının değişmesi ile belirleniyor" (1).

Anadolu'nun uzak bir merkezden idâre edilmesi özelliğinin kaybolup, Kuzey-batı ucundan idâreye başlanması, özellikle ticâreti de etkiledi. 4. yüzyıldan itibaren bazı araştırmacıların "şehir-köy" dedikleri yerleşmeler görülmeye başlandı. Kalabalık nüfusları olan bu iskân yerleri, hemen tamamıyla ziraata dayalı idi (2). Jones bu özelliği Geç Roma çağının hemen bütün şehirleri için genel bir karakter olarak görmektedir (3). Ziraata dayalı bu yerleşmeler, eski idâri merkez ve yol üzerindeki "polis"lerden ayrı olarak gelişmişlerdi.

Bizans'ın ilk devirlerinde iskân yerlerinin başlıca özellikleri şöylece belirlenebilir. Bazı büyük köylerde, halkın bir kısım ihtiyacını karşılayan esnaf olabilir: çömllekçi, demirci, doğramacı, dokumacı, çırpıcı ve gıda maddesi imâl ve satıcıları başlıcalarıdır. Ancak Bizans nüfusunun büyük çoğunluğunu teşkil eden köylüler kendi ürünlerini kırsal alanlarda kurulan panayırarda satıp, kendilerinde yapılmıyan eşyayı da gezici satıcılardan alıyorlardı. "Panayır"lar bu özellikleri ile halkın iktisadî ve giderek sosyal hayatında önemli bir yer tutar.

Küçük şehirler (kasabalar) esasında önceki büyük köy yerleşmelerinden pek farklı değillerdir. Herşeyden önce çevrelerindeki ziraat sahalarının ürünleri için birer pazardırlar. Burada bulunan san'at erbabı da hem kasaba halkının, hem civar köylülerin ihtiyaçlarını karşılar.

Büyük şehirlerde yine sanat erbabı bulunur. Fakat orada özellikle gıda maddelerini üreticilerden alıp depolayan ve perâkendeci tüccar ile imâlatçılara satan tacirler de bulunur. Zahire tüccarları ve parakendeciler, Kayseri gibi iç mıntaka şehirlerinde zikrediliyorlar. Bilindiği gibi Kayseri, silah ve dokuma sanayii ile aynı zamanda bir sanayi şehri özelliğini de taşımaktadır.

Büyük şehirlerin bazıları idâri merkez oluşları, bazıları ise sanayileri ile ünlüdür. Buralarda hem halkın ihtiyacı için çalışan sanatkârlar hem de bu yörede temin edilemeyen ihtiyaçları karşılayan tüccarlar bulunur. Bizans dönemi şehirlerinden bazıları, özel sanayileri ile de ünlüdürler (Antakya:silah, Kyzikos:yün dokuma, vs). Buralarda asıl meşgalesi imâlat olan halkın yiyecek ihtiyaçları ziraat mıntakalarından getirildi. Diğer taraftan Efesos gibi bazı şehirler geniş çapta iç ve dış ticâreti düzenlerler. Bunların çoğunlukla yakın çevrelerinde ziraat toprakları bulunur. Roma ve İstanbul gibi şehirler ise, tam anlamıyla tüketici pazarlardır. Bu

1 W. M. Ramsay, ATC, s. 77.

2 W. M. Ramsay, ATC, s. 87.

3 R. Stewig, aynı eser, 75.

4 B. Levick, aynı eser, s. 179.

5 Apamea, Roma devrinde, Anadolu'nun Efesos'dan sonra gelen en önemli şehri olduğundan, köküşü de birden oldu, bk. W. M. Ramsay, ATC, s. 78, 87.

6 A.H.M. Jones, Greek city, from Alexander to Justinian, Oxford 1940, s. 91.

7 A.H.M. Jones, Cities..., s. 164 ve dev.

8 A.H.M. Jones, Greek city, s.87.

9 A.H.M. Jones, Cities..., s. 69.

1 A.H.M. Jones, Later Roman..., II, 720.

2 E. Kirsten, "Die Byzantinische Stadt", Berichte Zum XI Internationalen Byzantinisten Kongress, München 1958, München 1960, V/3, s.1-48. *anmerkungen, 1-32.

3 A.H.M. Jones, aynı eser, II, 714.

raları mahallî ihtiyacın kısmen karşılandığı sanayii ihtiva ederlerse de, ne ticaret ne de sanayi şehri sayılabilirler. İstanbul Bizans devrinde hiç de bir ticâret şehri sayılamaz. Kaynaklarda buraya gemilerin dünyanın dört bir yanının mallarını getirdiği söylenirse de, bu gemilerin dönüşlerinde çoğunlukla boş gittikleri de bilinir (1).

Esnaflar, yaptığı malları genellikle kendi dükkanında satar. Bu yüzden tüccar zümresinin fazla gelişmediği veya sadece büyük kâr getiren maddelere inhisar ettiği söylenebilir. Pazar yerlerinin güvenlik içinde olması da tabîi bir kaidedir. Bu yüzden pazarlar genellikle sur dışında, açık alanlara kurulabilirdi. Aynı şekilde panayırda da açık sahalara kurulurdu.

Merkezî idarenin gücünün giderek arttığı bu dönemde, antik "polis" geleneklerinin yıkılışı giderek artmıştır. Özellikle eski yollar üzerindeki şehirlerin nüfusları gerilemişti. 5. yüzyılda Justinien devrinde, geniş alanlı antik şehir surları ele alındığında, nüfus azaldığından şehir alanı küçültüldü ve surlar tabiatıyla yer değiştirdi (2). Anadolu'da bu dönemde gerçekten az şehir vardır. Hem bazı yerleşmeler ismen "şehir" sayılsa bile, gerçekte bunlar büyük birer köyden başka birşey değillerdi. İşte bu oluşumların gerçekleştiği sıralarda büyük siyâsî olaylar da patlak verdi.

b. İran ve İslâmlarla savaşlar :

İran ile savaşlar:

İran ile Bizans arasındaki savaşlar 572'de başlamış, hudut boylarında 591'e kadar sürmüştü. Fakat 611'de başlayan harp daha etkili oldu. Önceleri İranlılar başarı kazandılar. 613'de Antakya, 614'de Kudüs bütün kutsal eşyası ile İranlıların eline geçti. 615-616'da bir İran ordusu, Anadolu'yu istilâ edip İstanbul boğazına kadar geldi. Bu arada İranlılar 619'da Mısır'ı da ele geçirdiler.

Heraklius'un iç düzenlemesinden sonra güçlenen Bizans, 622'den sonra karşı saldırıya geçmiş, Doğu Anadolu'da önemli başarılar kazanmıştı. Bu arada kendisi Karadeniz kıyılarında kışı geçirirken bir İran ordusu 626'da yine İstanbul önlerine geldi. Heraklius Karadeniz'in kuzeyindeki Hazarlarla da yakın münâsebetler kurmuştu. 627'de Nineve'yi alan, ertesi yıl da Persepolis'e kadar ilerleyen Heraklius karşısında İranlılar barış istemek zorunda kaldılar. Zaten Mısır ve Kudüs çoktan boşaltmışlardı. Neticede İslâmların Bizans lehine sempati ile takip ettiği bu mücadele, Bizans'ın üstünlüğü ile neticelendi (3).

Bizans-İran mücadelesinin birkaç noktadan önemli sonuçları olmuştur. Bunlar başlıca şu hususlara toplanabilir.

1 A.H.M. Jones, *Later Roman*..., II, 857.

2 E. Kirsten, *aynı eser*,

3 G. Ostrovorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris 1969, s.121 ve d.

E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu sınırı*, İstanbul 1970, s.18 ved.

Z. V. Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s.72, 73.

1. Bizans-İran mücadelesinin ilk neticesi, Anadolu'nun İran kuvvetlerince çöğnenmesidir. Bu vakianın tarihi kaynaklarda pek tafsilatı yoksa da, arkeolojik bakımından kesinlikte tesbit edilebiliyor. C. Foss, Sardes'de 616 larda görülen büyük tahribatı, bu İran istilâsına bağlamaktadır (1). Böyle nisbeten uzak bir yerdeki şehirde, böylesine izleri görülen olayın, Anadolu'nun diğer kısımlarındaki akisleri daha dehşetli olmalıdır.

2. İdârî sistemin düzenlenmesi, thema'ların kuruluşu. Bu daha ziyade bir iç ıslahattır. Bu yeni teşkilat, sadece dinî ve idârî bakımdan değil, askerî bakımdan da taşırayı sıkı bir merkezî denetim altına sokmuştu. Bu arada thema merkezlerine yığılan yeni görevliler, bu şehirlere canlılık da getirdiler.

3. Doğu Anadolu'nun önem kazanması. Şimdiye kadar genellikle mücadele Mezopotamia sahasında geçiyordu. Şimdi ise daha kuzeyde de çatışmalar oluyordu. Çünkü Karadeniz de önem kazanmıştı. Bizans bu savaşlar sırasında bazı yerlere tahkimat yaptı ve önemli birlikler yerleştirdi (Theodosiopolis gibi). Kuzeydoğu Anadolu'nun ekonomik bakımdan güçlenmesinde bu esaslar gözönüne alınmalıdır (2).

4. Karadeniz'in önem kazanması. İran ile mücadelenin Doğu Anadolu'nun kuzeyinde de cereyanı, oraya giden deniz yolunu canlandırdı. Bu arada Karadeniz etrafındaki güçlerle, Göktürklerle olan dostluk Hazarlarla da devam etti.

5. Nüfusun azalması. Bu dönemin bir diğer özelliği, Bizans nüfusunun genel bir azalmaya gitmesidir. Gerçi X. yüzyıl başlarına kadar devam edecek bu azalmanın başlangıcını 541'deki büyük salgına bağlamak da imkân dahilindedir. Ancak İran ile başlayan ve aşağıda görüleceği gibi, İslâmlarla devam eden savaşlar, nüfusun azalmasını durduramamıştır (3).

Netice olarak diyebiliriz ki, İran ile savaş, Anadolu için bir çok önemli etkiler yaptı. Üike İran kuvvetlerince çöğnendi; nüfusun azaldığı bu dönemde, Doğu Anadolu'daki bazı mıntakalar da gelişti. Bu mücadelenin yıprattığı İran'ı, şimdi İslâmlar kolaylıkla yıkabilecekler.

İslâmlarla savaşlar :

Heraklius İranlılara karşı başarı kazanırken, güneydeki komşuları İslâmlar bu sempati ile takip etmişlerdi. Çünkü onlar, putperest olan İran'a karşı ne de olsa "kıtâplı" idiler. Ancak İslâmlarla Bizans arasındaki çatışma daha Peygamber'in sağlığında başlamıştı. Hz. Ömer devrinde ise (634-644) büyük bir atılım gösterdiler. Yermuk savaşını kazanıp Suriye'deki Bizans gücünü kırmışlar ve Antakya'yı da

1 C. Foss, *Byzantine and Trukish Sardis*, Cambridge 1976, s.59.

2 A.H.M. Jones, *Greek city*, s.92.

3 P. Charanis, "Observations on the Demography of the Byzantine Empire", XIII. International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 1966.

almışlardır. Direnmeye çalışan Kudüs de çok geçmeden bizzat Hz. Ömer'e teslim olmak zorunda kaldı. Doğu Anadolu yöresinde de İslâm ilerlemesi devam ediyordu. Dvin 640 ekiminde düşmüştü. Mısır'ın fethi de bu sırada gerçekleşti ve Bizanslılar 12 eylül 642 de İskenderiye'yi terkettiler. 646 yazında Mısır'a yönetilen geri alma teşebbüsü de başarılı olamadı ve Bizans "eyâletlerinin en zengini ve iktisâdî hayatı için en önemli" kesinlikle İslâmların eline geçti (1).

Anadolu'daki Bizans topraklarına karşı harekât da bu arada başladı. Şam vâlisi Muaviye, daha 647 de Kapadokia'ya hâkim olmuş, Kayseri'yi ele geçirmişti. Anadolu'daki en önemli Bizans şehri Amorium da kuşatılmış, fakat alınamamıştı. Muaviye, İstanbul'a karşı bir hareket plânlıyor, güçlü bir donanma da hazırlıyordu. Akdenizdeki Bizans deniz gücü de kırılmış, Kıbrıs, Rados ve diğer adalara karşı başarılı seferler yapılmıştı. İstanbul'a karşı harekâta 670 de Kyzikos alınmış, önemli bir üs kazanılmıştı. 672 lerde de Rados ve İzmir de ele geçirilmişti. Nihâyet Kyzikos'daki üstün de yararlanılarak 674-78 arasında dört yıl İstanbul'a hücum edildi. Fakat bir başarı kazanamayan İslâmlar Kapıdağı yarımadasını boşaltıp çekildiler (2).

Bundan sonra mücadele Anadolu için cereyan edecekti. 709 da Külek geçitlerinin kuzeyindeki Tyana İslâmların eline geçti. 717 de yine Anadolu'ya giren İslâm orduları, önce batıya doğru gittiler ve Sardes ile Bergama'yı aldılar. Daha sonra İstanbul'a yönelen İslâmlar şehri 13 ay kuşattılar, fakat başarı kazanamadılar. 726 dan sonra mücadele daha da şiddetlendi. İslâmlar Anadolu'ya devamlı akınlar yapıyorlardı. Ancak 740 da Amorium yakınlarındaki Akroinon' (Karahisar)daki sa-vaşı Bizans kazandı ve İslâm akınları azaldı.

8. yüzyıl ortalarındaki Emevî/Abbâsî mücadelesi sırasında bir ara Bizans üstünlük kazanır gibi olduysa da, 781 den sonra İslâmlar yine akınlara başladılar. 806 da Tyana yine alınmış, 838 de de Halife Mu'tasım komutasındaki İslâm kuvvetleri Amorium'u kuşatmıştı. Afşin'in komutasındaki bir diğer kuvvet aynı senede Dazimon'da Bizans İmparatorunu mağlup etmiş, Mu'tasım'ın kuşatmasına katılmıştı. Bizans'ın Anadolu'daki en önemli merkezlerinden olan Amorium, 12 Ağustos 838 de İslâmların eline geçti. Fakat çok geçmeden buradan çekildiler.

Bizans, dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında nisbî bir üstünlük kurar gibi oldu. Bizanslılar 856 larda Divriği ve Diyarbakir'e kadar uzandılar. 863 de Malatya emiri Ömer, Samsun'u almış, fakat dönüşünde Bizanslılara mağlup olmuştu. Bunun yanında İslâm gemicileri 31 temmuz 904 tarihinde Selânik'i ele geçirdikler. Bu dengeli durum, çok geçmeden Bizans'ın tam bir üstünlük sağlaması ile sonuçlanacaktır. Bunun ilerde ayrıca göreceğiz.

1 G. Ostrogorsky, aynı eser, 146.

2 G. Ostrogorsky, aynı eser, 155. Buraya Bizanslılar Balkanlardan yeni ahali getirecektir.

Neticeler

1. Mısır'ın kaybı, Mısır gibi, İstanbul ve ülkenin diğer birçok yerinin hububat ihtiyacını karşılayan bir eyâletin kaybı en önemlisi olsa gerek. Mısır'ın kaybı, Bizans'da 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen gelişmelerin de başlangıcı olmuştur. Bunu neticesinde de iki önemli husus göze çarpıyor.

a. İstanbul'a yakın yerlerde ziraatın gelişmesi. Özellikle Marmara ve Ege çevresinde etkili olmuş, ve Kuzey Ege limanları çevre ürünlerini İstanbul'a gönderen merkezler olarak gelişmeye başlamışlardır (Abydos, Lâpseki, Mudanya, Gemlik vs). Selânik ve Edremit de İstanbul'un yiyecek ihtiyacının karşılanması için gelişen limanlardır (1).

b. Karadeniz de bu arada önem kazandı. Karadeniz çevresinde Bizans'a düşman bir devlet olmayınca, bunun kıyılarındaki topraklar ziraat yapmaya, Karadeniz vasıtasıyla İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılanmaya başlandı. Karadeniz'in güney kıyısının 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra geliştikleri de dikkati çekiyor (2). Samsun'un 863 de İslâmlarca tahribinde, bu limanın sözü edilen açıdan önemi etkili olmuşa benziyor. Zaten Samsun, bu yüzyılda canlanmaya ve kendisinden söz ettirmeye başlamıştır (3).

2. Deniz yollarının güvenliğini kaybetmesi. Mısır'ın kaybindan sonra denizlerdeki üstünlük de İslâm gemicilerine geçti. Neticede denizlerde özellikle Akdeniz ile Ege denizindeki Bizans deniz ulaşımı geniş çapta aksadı. Böylece Akdeniz'deki deniz ulaşımına dayanan Roma ve Bizans dengesi de bozuldu. Özellikle Batı Anadolu'nun kıyı şehirleri, zaten azalan ticâretlerini, bu güvensizlik dolayısıyla büsbütün kaybetmişlerdir. Miletos ve Efesos gibi limanların etkinliklerini kaybetmeleri bu dönemde şiddetlendi. Bir kısmı da İslâm donanmasının hücumuna uğramışlardı. Girir'in de fethinden sonra (827/28) Adalar denizinde güçlenen İslâm donanması, 904m de Selânik'i de almıştı.

Batı Anadolu kıyılarındaki limanlar özelliklerini giderek kaybederken, sadece İstanbul'a yakın olanlar varlıklarını devam ettiriyorlardı. Bizans'ın bu döneminde varlığını koruyan, hattâ geliştiren tek liman Antalya oldu (4). Çevresinde ziraat sahası da olan Antalya, bilhassa Mısır ile İstanbul arasındaki en kısa yol olmak bakımından önem kazanmıştı. Şimdi de Bizans'ın Akdeniz'deki biricik limanı gibiydi. Antalya ile İstanbul arasındaki yol, sonraki dönemlerde de etkili olacak, antik devirde görülmeyen Isparta ve Burdur, bu yola bağlı olarak ortaya çıkacaklardır.

1 İA, X, s. 338, Selânik mad. (T. Gökbilgin). Selânik 8. yüzyıldan sonra hububat üretimi ve ihracatıyla ünlüdür.

2 H. G - Ahrweiler, "L'Asie mineure et les invasions arabes", *Revue Historique*, 227 (1962) s.1-32.

3 H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, s. 101.

4 H. Ahrweiler, *l'Asie Mineure ...*, RH, 227 (1962)

3. Mücadele'nin Anadolu'daki etkisine gelince, bu hepsinden önemlidir. Kısmen İran savaşlarıyla başlayan, fakat büyük çapta İslâmlarla devam eden mücadelede, Anadolu tam anlamıyla bir harp alanı idi. Bu arada yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, zaten İstanbul'un merkez olmasıyla Anadolu'daki yol düzeni değişmiş, bazı şehirler gerilerken, yeni yolların üzerinde bazılarının da geliştiklerinden söz etmiştik. İşte bu yeni oluşumun en önemli şehri, Amorium olup, 838 de İslâmlar tarafından alınmıştı. Birkaç yüzyıl devam eden bu mücadele sırasında, insanlar özellikle savunma imkânları güçlü yerlerde toplanmaya başlamışlardı. Zaten bir kısım topraklar devamlı mücadeleye sahne olmuştu. İlk göze çarpan hususiyet, genel bir tahribat olmalıdır. Bu tahribat bazı kısımlarda çok daha şiddetli idi.

İslâmların küçük kuvvetlerle yapılan devamlı akınlarında veya büyük seferlerinde İslâmlarca alınıp tahrib edilen başlıca şehirler şunlardır (Mükrimin Halil Yinanç'a göre) : Amasya, Amorium, Ankara, Antakya (Antiochia Pisidia), Bergama, Edrolye, Gangra, Harşene, Herakle, Kayseri Klodya, Kolonia, Komana, Konya, Larende, Lülüe, Niksar, Sart, Sivas, Tvana, Zamantı. Şüphesiz bunlar tahrip edilen bütün şehirler değildir. Bunlar sadece tarihlerin sözünü ettiği büyücek şehirler olsa gerek. Bunlara Nyssa (Kapadokia'da) ile Lycandos'u da eklemek gerek.

M. Halil Yinanç'a göre "Eski Yunan devrinde pek mamur olan ve bilhassa Roma zamanında pek kalabalık bir nüfusa malik olan Anadolu kıtasının hakiki haraplığının ve nüfussuz kalmasının belli başlı sebeplerinden biri de bu gazalardır. Anadolu'nun her tarafında gördüğümüz harebelerin ve yüklerin çoğu bu asırlarda İslâm gâziler tarafından tahrib edilen şehir, kasaba ve şatoların enkazıdır" (1). Anadolu'da Bizans devrindeki şehir hayatının çökmüş olduğunu A. P. Kajdan da nümizmatik verilerle desteklemiştir (2).

Ancak bazı Bizantinistlere göre bu hüküm fazla mübalağalıdır (3). Bu görüşün en son temsilcisi S. Vryonis'e göre "Yedinci yüzyıl süresince Anadolu'daki (şehir hayatında) âni bir çökme veya çözülmeye raslanmıyor... Pek muhtemel olarak bir miktar kasaba, 7. yüzyıl sonları ile 8. yüzyılda hacim olarak gerilemiş veya yerlerini daha yükseklerde ve stratejik olarak daha önemli yerlere değiştirmişler veya köyleşmişlerdir. Bu ise şehir olayının belirsizleşmesi anlamına gelemez" (4). Bunun yanında H. Ahrweiler'e göre 8.-9. yüzyıllarda kaynakların sessizliği nüfusun dağılması veya şehir hayatının çöküşüne işaret edebilir (5).

Bu arada çağdaş İslâm kaynaklarında Anadolu'da şehirlerin az, buna karşılık "hisar ve kale" lerin çok olduğundan söz edilir (6). Şehirlerin hacim olarak da kü-

çıldüklerinin bir başka işareti Bizans kaynaklarında bulunmaktadır. Buna göre X. yüzyıldan itibaren bazı şehirler "muhteşem", "büyük", "kalabalık", "ünlü" diye tarif ediliyordu (1). Bu da genellikle şehirlerin küçük olup, içlerinden bazılarının bu genel duruma aykırı olunca böylece tanımlandıklarına işaret eder.

Değişmeler:

VIII-X. yüzyıllar arasında Anadolu'da, İran ve İslâmlarla savaşlar önemli değişmelere yol açmıştır. Bunun önemli olanlarını önce de görmüştük. Burada doğrudan şehirlerle ilgili oluşumları göreceğiz. İlk değişme, şehirlerin bir koruyucu duvar, sur içine alınmalarıdır. İran savaşlarının yol açtığı bu faaliyet, İslâmlarla savaş devrinde ancak bazı önemli şehirler için yapılabilmektedir.

İslâmlarla mücadelede halk, hafif süvâri ve süratli İslâm kuvvetlerine karşı kısa süreli hücumlara elverişli yerlere çekiliyordu. Bu mücadele bitmek bilmediğinden halk, böylesine yerlerde oturmayı da genelleştirmiştir. Ayrıca bir kısım halk da, tabii bakımdan engebeli mıntakalara çekilmiştir (Soğanlı vâdisi, Ürgüp civarı gibi). Bu mücadelenin asırlarca devam etmesi, bu durumun normalleşmesine de yol açmıştır. Kırklar giderek boşalmış, açıldaki şehirler ticaret ve diğer imkânlarından mahrum kaldıklarından küçülmüşler ve köy haline gelmişlerdir (2). Nüfus genellikle savunma imkânları güçlü olan yerlere çekilmiştir. Buraların kuvvet ve ehemmiyetleri günden güne yükselip artmıştır. İşte Batıdaki Roma dünyasında, halkın IV-V. yüzyıllarda akınlara karşı çekildikleri yerlere benzer bu kale-şehirler "kastra" veya "kastron" diye anılmaktadır. Bu kaleler sonradan hep birer piskoposluk olmuş, hattâ bazıları vilâyet merkezi derecesine yükselmiştir.

Halkın, Amorium, Nikea gibi büyük savunma tesisleri olan önemli şehirler dışında, tepeler üzerindeki kalelere, kasta'lara çekilmesi bu dönemin en belirgin hususiyetidir (3). Bu dönemde zaten bazı büyük şehirlerin bile kasta diye anılması dikkati çekiyor. Çünkü eski geniş sahalarnı dolduramayan şehirler, ayrı bir kısmı tahkim edip oraya çekilmişlerdir. Meselâ Efesos, eski sahasını daraltılarak yapılan yeni surları da dolduramamış, daha gerideki tepe üzerindeki kasta'ya çekilmiştir. İzmir'de, Kadifekale'deki içkaleye sıkıştığından kasta diye anılır. Daha birçok antik şehrin (Miletos ile Eritrea) Bizans devrinden akropoldeki dar bir alana sıkıştığını da biliyoruz.

Halkın müstahkem yerlerde toplanması yanında, ziraatçı karakteristilerinin ağır bastığı da dikkati çekiyor. Gerçi bu dönemde ticari hayatın pazarlarda ve panayırda devam ettiğini, komşu ülkelerle ticaretin az da olsa varolduğunu biliyoruz. Bununla beraber bu münâsebetler gerek sınır boylarında, gerekse iç mıntakalarda önemli şehir yöreleri yaratamamıştır. Aksine Afyon Karahisar veya

1 M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s.21.

2 A. P. Kajdan, "Vizantiyskiye goroda v VII-XI vekah", *Sovetskaya Arkheologia*, XXI (1954), s.164-183.

3 G. Ostrogorsky, "Byzantine cities in the early middle ages", *DOP*, 13 (1959) s.47-66.

4 S. Vryonis, *Declin*, s.7.

5 H. Ahrweiler, *l'Asie Mineure...*, RH,

6 meselâ: *Hudud ül-Alem* (V. Minorksy), London 1937, s.157.

1 P. Charanis, *aynı eser*,

2 W. M. Ramsay, *ATC*, s. 219.

3 W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, I/2, s.262.

Sivrihisar gibi savunma imkânları güçlü, fakat ulaşım ve diğer hususiyetleri sınırlı yerleşmeler bu çağı karakterize eder.

Bu kısım stratejik yerler İslâmlarca ne kadar tahrip edilirse edilsin, hemen tamir ediliyordu. Meselâ Ankara 806 ve 838 senelerinde hücumu uğramış, bundan sonra ve 858-59 da tamir edilmişti. Bununla beraber bu tamirat da Ankara'yı "harab bir büyük şehir" olmaktan kurtaramamıştır (1). Ankara bu dönemde tamamen bir kastro durumuna gelmiştir. Nikea'nın da çeşitli yıllarda tamir edildiği biliniyor. Bunlar dışındaki çok yerler, giderek köy haline gelmişlerdir (2).

VII-X. yüzyıllarda Anadolu'da görülen değişmelerin bir kısmı, yukarda sözünü ettiğimiz, daha önceki dönemden devam edip gelen oluşumların etkisiyle görülmüştür. Meselâ Efesos yerine bütün yolların İstanbul'a yönelmesi, nasıl eski yolun üzerindeki şehirlerin çökmesine yol açıyorsa, İstanbul'a yönelen yol da bazılarının gelişmesini sağlamıştır. Laodikeia ve Kolossae'nin giderek küçülmesi, hatta sonuncusunun kaybolmasına karşılık, Kolossae'nin 10 km kadar güneyinde, yalçın bir tepenin üzerindeki Khonai, kastro özellikleriyle dikkati çekti ve gelişti. Hattâ Ramsay'a göre VIII.yy ortalarında Kolossae'nin yerini bile almıştır (3). Apamae'nin çöküşünden de söz etmiştik. Pisida Antiokhia'sı da Roma devrinin parlaklığına göre Bizans çağında öylesine sönüktür (4). Zaten bir başka husus da dikkati çekmektedir. Roma çağında canlı olan bu yol üzerindeki bütün şehirlerin Türk devrindeki isimleri, Bizans çağındaki isimleriyle kesinlikle ilgili değildir. Batıdan doğuya doğru gidersek Tralles (Aydın, Güzelhisarı), Laodikeia (Denizli), Kolossae (-), Apamea (Dinar, Geyikler), Appolonia-Sozopolis (Uluborlu), Antiokhia (Yalvaç).

Batı Anadolu'daki bu açık gerilemeye karşılık, İstanbul'u Anadolu içlerine ve Doğu Anadolu'ya bağlayan yollar üzerindeki yerleşmeler geliyordu. Anadolu'daki bu yeni durumu en iyi aks ettiren şehir Amorium'dur (5). Şüphesiz Amorium Mısır'ın da kaybından sonra gelişen bir şehirdi; fakat varlığında Mısır'dan İstanbul'a giden en kısa yol üzerinde olmak hususiyeti de bulunur. Burası İslâm orduları tarafından alınmasına rağmen, küçülerek de olsa varlığını XIII.yy sonlarına kadar devam ettirecektir. İstanbul'a yakın Nikeia ile Nikomedie ise, İstanbul'dan önceki idâri merkez olarak dikkati çekerler.

Burada Bizans devrine ait söylediklerimizi hulasa edecek olursak bazı antik şehirlerin Bizans devrinde, alanları küçülmekle beraber yaşamaya devam ettiğini

1 İbn Havkal'a göre, aynı eser, s.190.

2 H. Ahrweiler, *l'Asie Mineure...*, RH.

3 W. M. Ramsay, *ATC*, s.473.

4 B. Lewick, aynı eser, s.179.

5 Şehrin yeri, bugün İzmir-Ankara yolu ile İstanbul-Konya yolu kavşağının da 20 km kadar güneybatısındadır. Yeri gerçekten Anadolu için çok önemlidir.

görüyoruz; bir kısım kaleler stratejik hususiyetleri ile dikkati çekerler. Nihâyet bir kısım şehirler, Türk fetihleri başladıktan sonra görünürler. Bunlar XI. yüzyıldan sonraki gelişmeleri aksettirmektedirler.

Anadolu şehirlerinin Ortaçağ şehrinin genel karakteristiğini, yani kale ile pazar oluşları, almaları da bu dönemde gerçekleşmiştir (1). Tahkimli bir yerde olup, pazar özellikleri dışında idâri, dinî ve çoğu zaman askerî bir teşkilatın da merkezi-dirler. Böylece bu hususiyetleri ile Anadolu'da Bizans şehri, önceki şehirden kesinlikle ayrılmaktadır. Bu arada bir kısım şehirler gerilemiş, çökmüş, kasabalasmış, geniş alanlar da köylüleşmiştir. İşte bütün bu özellikler artık antik çağın bitip, Bizans'ın başladığının da işaretidir.

Bizans şehrinin şu özelliklerini kesinlikle tesbit edebiliriz: iyice merkezleşmiş bir yapı: şehirler idâri, dinî ve askerî bakımdan İstanbul'a sıkı bir şekilde bağlıdır. Zaten şehirlerin mahallî muhtariyetlerini kaybetmeleri 3. yüzyıl sonlarından itibaren devam eder gelir. Dinî teşkilat, kilise teşkilâtı İstanbul'a bağlıdır. Thema idâresinin kuruluşu ile merkezî idare, askerî bir temsilci de göndermiştir. Dış ticâret azalmış, şehirler çevrelerindeki zirâî ürün ve el sanayiın mamulleriyle yetinmek zorunda kalmışlardır. Şehirler savunulması kolay yerlerdeydi. Hatta Ramsay'a göre "Hiereklesden sonra piskoposluk olan şehirler hep Bizans tarzında yüksek, sarp tepeler üstüne kurulmuş istihkâmlardan ibârettir" (2).

Bu sayılan özelliklerin belirli bir tarihten itibaren oluştuğunu söylemek biraz güçtür. Bu konuda en yakın tarih, 7. yüzyılın ilkyarısı olmalıdır. Siyâsî olaylar da buna imkân vermektedir. Suriye ve Mısır gibi güney eyâletlerinin kaybı, Balkanlardaki Slav istilâsı, idârenin askerîleşmesi şehirlerin kaderinde etkili olmuştur (3). Bütün bu özellikler Ramsay'ın "Bizans tarzında" diye belirttiği Bizans şehri'nin doğuşuna etkili olmuştur. Nitekim Sardes'de büyük değişmelerin tarihi olarak 616 kabul edilmiştir ki, bu da Anadolu çapındaki daha geniş zamanın içinde en uygun bir tarihtir.

c. Bizans'ın yeniden canlanması

X. yüzyılda Bizans'ın özellikle askerî gücü hayli arttığından siyâsî görünümü de değişti. Nüfustaki gerileme durmuş, İslâmlarla mücadelede üstünlük Bizans'a geçmişti. Karşı saldırı Bizans hesabına geliyor, Girit'ten itibaren (961) birçok yer geri alınıyordu. XI. yüzyıl ortalarına doğru doğuda Ani, güneyde Antakya Bizans topraklarına ait olmuştu. Şehirler çoğunlukla kastro özelliklerini devam ettiriyorlardı (4). Ancak kastralar çevresine bazı esnaf ve sanatkarlar da yerleşmeye başlamıştı. Bu arada komşular, meselâ İslâmlarla ticârî münâsebetlerin arttığı da görülüyor.

1 H. Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton 1969, s.76; ayrıca bk. H. Ahrweiler, *l'Asie Mineure...*, RH.

2 W. M. Ramsay, *ATC*, s.272.

3 D. A Zakythios, "Korreferat zu E. Kirsten", München 1960, s.48-51.

4 E. Kirsten, aynı eser, s.20-23.

Bu dönemde Akdeniz ticaretinde yeni unsurların, Venedik ve Ceneviz'lerin girdiklerini görüyoruz. Bu gelişen ticaret bazı liman şehirlerinin canlanmasına yol açtı. Aralarında Tarsus, Antalya, Strabilos, Efesos ve Fokae sayılabilir (1). İslamlarla kara ticaretinin Trabzon'dan güneye inen yol üzerinde cereyan etmesi, bu yöredeki şehirlerin zenginleşmesine yol açtı. Manandian'a göre Trabzon'un işleklik kazanması, Bizans'ın güçlenip İslamların kısmen gerilediği devirde olmuştur (2).

Siyâsî hayatın canlanması, şehirlerin de gelişmesine yol açtı. Kastrâ dışına da yerleşmeler başladı ki, şehir ve kastranın iki ayrı bölüm halinde varlığına yol açtı (Kirsten'e göre X.yüzyılda). Bu oluşumda özellikle ticârî gelişmenin büyük faydası oldu. Şehirlerin ticâretle gelişip, açık alanlarda da yayılmaları XI. yüzyılda da devam etti.

Bizans'ın güçlenmesiyle Denizlerde de üstünlüğü aldı ve böylece deniz ticareti de canlanmaya başladı. Bu canlılık, İtalya şehir devletlerinin Akdeniz ticaretinde faal bir rol oynamaları ile birlikte görülüyor. İslâm ülkeleri ile ticaretin de canlı olduğunu yukarıda da söylemiştik (3). Bazı Batı Anadolu limanlarının gelişmesi de bu devreye tesâdüf eder. Şehirlerin canlandığını, çünkü nüfusun da gerilemesinin durduğunu belirtmiştik. Gerçekten de nüfus artınca kalabalıklaşan halkın beslenmesi için yeni toprakların işletilmeye açılması gerekmiştir. Önceki dönemlerin aksine, halkın toprak sahibi olmaya istekli oluşu da dikkati çekiyor, ki bu zaten ziraatın geliştiğinin en belirgin işâretidir. Halkın kastrâ'yı bırakıp ziraat topraklarına yerleşmesi şehir hayatını etkilemez.

XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru bazı Bizans şehirlerinin büyük merkezler olduğu ileri sürülür. Bu kadar kısa bir sürede böylesine gelişme göstermeleri mübâlağalı gibi görünüyor. Urfa gibi, geç dönemde Bizans eline geçen bir şehir, Bizans şehrinin kalabalıklaştığına misâl olmasa gerek. Burada 35.000 nüfus varmış. Ancak Nikea gibi bazı şehirler 30.000 nüfuslu olabilir. Fakat büyük çoğunluğu kastrâ özelliğini atamayan şehirler 5.000 kişi civarında olmalıdır.

Anadolu, Türk fethinin arifesinde yüzyıllardır devam edegelen hususiyetlerinin izlerini taşıyordu. Bir kısım yörelerde, özellikle İstanbul'u Doğu Anadolu ve Güneydoğu'ya bağlayan yol üzerinde bir kısım yerleşmeler gelişmiş, kastrâ özelliklerini üzerinden atmak üzere idiler. Bu ikili görünüm, kale ve şehir özelliği, ilk Türk fetihlerinin hikâyelerinde de (Danışmentnâme gibi) görülür. Bizans çağı Anadolu'nun kuzeyinin canlandığı bir çağ olsa gerek; daha doğrusu şehirlerin daha çok orta ve kuzey yarısında olduğu gerçeği.

Anadolu'da mahallî beyler ve idâreler gelişmeye ve birliğini kaybetmeye yüz tutarken, XI. yüzyıl ortalarına doğru yeni bir insan unsuru, Türkler Anadolu'ya geldiler.

1 E. Kirsten, aynı eser, s.24;

2 H. A. Manandian, *The trade and cities of Armenia...*, Lisbon 1965, s.132.

3 M. Canard, "Les relations politiques et sociales entre Byzance et les arabes", *DOP*, 18 (1964) s.33-56.

C. YENİ UNSUR : TÜRKLER

1. Türk şehir gelenekleri :

Türk şehir geleneklerinden söz ederken iki nokta dikkati çeker. Önce Türklerde yerleşik hayatın durumu nedir? İkincisi de çoğunlukla hayvan yetiştiricisi olan Türklerle şehir hayatı arasında nasıl bir uyum sağlanmaktadır? Bunların yanında bir kesin gerçek vardır. Türklerin tarihî kaynaklarda olsun, arkeolojik bakımından olsun şehirlerinin varlığı kesindir. Çin kaynaklarında zikredilen şehirler (meselâ Ejder, veyâ Atpazarı) (1) yanında, Göktürk kitâbelerinde de şehirlerden söz edilir: Toğu-balık, Beş-balık gibi (2). İç Asya'da yüzlerce şehir kalıntısı peyderpey incelenip, gün ışığına çıkarılmaktadır.

Türklerin benimsediği göçebeliği, bozkırlarda başıboş dolaşmak değil, yazları belirli yaylalarda yaylamak, kışları da yine belirli kışlaklarda kalmak şeklinde alırsak, yerleşikliğe hayli yaklaşmış oluruz. Zaten "yarı göçebelik" diye adlandırılan bu hususiyet, yerleşikliğe çok yakın olup, Türkiye'mizde hâlen de görülebilir. Bu şekilde insanların hem yaylakta, hem kışlakta yerleri ve evleri vardır. Bu geçici iskân yerlerinde oturanların kısmen ziraat yaptıkları da görülebiliyor. Asya tarihinin umumî gidişinde, bu "yarı-göçebelik" özelliklerine verilen ağırlık giderek artmaktadır (3).

Yarıgöçebe bulunan Türkler arasında özellikle idârecilerin üretimle uğraşmaları gerekmektedir. Bu idâreciler ise, çoğu zaman hükümdar, Han veyâ Hakan ile birlikte bulunurlar. Hanlar kendi otağlarını yüksekçe bir yere kurarlar (4), etrafını da tahkim ederlerdi. Bu şekilde teessüs eden, fakat giderek sâbitleşen tesislerin bir şehir özelliği kazandığı da görülebilmektedir. Bunların sözü edilen şehir özelliklerini kazanmış olabileceklerini, sikkelerden öğreniyoruz. Çünkü "ordu" adı verilen hükümdar kârargâhlarında, istisâdî faaliyetin kolaylıkla yürütmesi için para da basılmıştır. "Halaç-ordu" (5) ve "Karluk-ordu" (6) sikkeleri vasıtasıyla haberdar olduğumuz şehirlerdendir.

Böyle şehirlerde iskân için yapılan tesisler genellikle kerpiç veyâ ahşaptan yapıldığı için pek göze çarpıcı kalıntılar arz etmez. Ancak koruma suru, daha büyük

1 H. Ecsedy, "Trade-and-ward relations between the Turks and China in the second half on the 6 th century", *Acta Orientalia*, XXI (1968), s.131-180.

2 M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s.25.

3 T.A. Jdanko, "Semi-nomadism in the history of Central Asia and Kazakhstan", *Trudi XXV. Mejdunarod. Kong. Vostokovedov*, 1960, Moskva 1963, III, 176-184.

4 Eğer tabîi olarak böyle bir yer yoksa, yükseltildi; Oğuz Destanında da geçer : (Z. V. Toğan terc.), İstanbul 1972, s.30.

5 O. İ. Smirnova, *Katalog monet s gorodişçe Pencikent*, Moskva 1963, s.33.

6 İ.A., *Karahanlılar med.*

çapta yapıldığı için hâlâ da belirlidir ve zaten bu şekilde varlığını anlıyabiliyoruz. İktisâdî faaliyetin cereyanını da bizzat bu şehirlerde basılan sikkeler gösterdiği için şehrin klâsik anlamda bütün unsurları bulunmaktadırlar. Ancak Halaç-ordu veya Karluk-ordu'nun bugün hangi kalıntıya tekâbül ettiğini bilemiyoruz. Daha geç tarihlerde "ordu" adlı yerlerde basılan sikkeler ise hayli çoktur (1).

Genellikle içinde Hakan/Han'ın oturduğu bu şehir, Han-şehirî mânâsında Han-balık diye kaynaklara geçebiliyordu. Hazarların başkenti Han-balık adını taşıdığı gibi, bir süre Çengiz evlâdına başkentlik eden Pekin de bu adı taşımıştır. Bu bakımdan meselâ Anadolu'da XIII. yüzyıl sonlarında kurulan bir şehrin, Bey-şehirî diye anılması dikkati çekiyor (2).

Varlığını bildiğimiz diğer bir şehir de, hatunlara ait olanıdır. Türk geleneklerinde Hatun'un da geniş bir maiyeti, yâni üretimle uğraşmayan çevresi olabiliyordu. Hatun bu geniş çevresi ile birlikte bir yerde devamlı otursaydı, buraya giderek ticâret erbabı ve sanatkârlar geliyor, etrafı da surlarla tahkim ediliyordu. Böyle teşekkül etmesi gereken ve Hatun-şehirî anlamında Hatun-balık diye anılan şehirler de vardır (3). Genellikle Han ve Hatun şehirleri birbirine yakın bulunurdu.

Bu tür şehirlerin dışında, yol ve ticâret unsurlarına bağlı olarak küçük iskân yerlerinden gelişen şehirler de vardır. Çoğunlukla hayvan yetiştiren Türkler, az da olsa ziraat yaparlardı, bazı eşyayı da komşularından alırlardı. Ziraat ve sanayi ile daha çok meşgul olan komşuları ile Türk ülkesi arasındaki sahada, tercihan her iki tarafın asıl nüfuz bölgesinden uzak ıssız sahalardaki belirli yerlere insanlar gelir, alışveriş ederlerdi. Böyle pazarlar Türk-Çin ve Türk-İran sınırlarında hayli çoktur (4). Bu pazarlardan bazıları, yol üzerinde oluşlarıyla da etkilenecek şekilde gelişmiş ve şehir özelliğini kazanmışlardır. Türk-Çin sınırındaki Atpazarı şehri ile Türk-İran sınırındaki Taraz ve Savran böylece gelişen şehirlerdendir.

Türklerin önemli bir kısmı hayvancı ve bunun gereği olarak göçebe, fakat bir kısmı yerleşik ve ziraatçı idi. Gerçi geniş kitleler yerleşikliği makbul tutmuyorlardı. Oğuzların yerleşik eldeşlerini "yatuk" diye küçümsediklerini biliyoruz (5). Çoğunlukla Oğuz olan Anadolu Türkleri arasında, sadece göçebelerin değil, yerleşiklerin de Orta Asya'dan geldikleri gösterilmiştir (6).

1 N. Ağat, Altınordu (Cuçi oğulları) paraları katalogu, İstanbul 1976, s.157-158.

2 Hükümdar şehri, "Ordu" için bk. E. Esin, "Ordu", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, VI/10-11 (1968), s. 135-215; T. Baykara XI. yüzyıla kadar Türk şehri, (neşredilmemiş doktora tezi), İstanbul.

3 A. Y. Yakubovsky, "IX ve X. asırlarda İtil ve Bulgar'ın tarihî topoğrafisi meselesine dair", Belleten, XVI/62 (1952) s.273-297.

4 H. Ecsedy, aynı eser; W. Barthold, İstoriya Kültürnoyİzni Turkesnata, Soci-nenye, II/1 Moskva 1964, s.239.

5 F. Sümer, Oğuzlar, Ankara 1967, s.42.

6 F. Sümer, "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi", Belleten, XXIV/96 (1960), s.567-594.

Sırderya ve Hazar denizi dolaylarında oturan Oğuzların da şehirleri ve şehir hayatını bildikleri anlaşıyor. Kendi eserleri olan Oğuz Yabgularının kışlık merkezi şehri, civardaki eski şehirlere göre (Harezmi şehirleri) "Yeni" diye adlandırmışlardı : Yenikent.

Selçuklular, XI. yüzyıl başlarında Cent yöresine geldiklerinde şehir hayatıyla daha yakından temasa geçtiler. Hele Çağrı ve Tuğrul Beylerin idâresinde Horesan'a indikten sonra bu münâsebetler çok daha sıklıdır. Gerçi bizzat kendileri çoğu zaman göçebe hayatını terketmemişlerdir. Ancak Türklerden bir kısmının, şehir hayatına katılmaya başladıkları da görülüyor. Zaten klâsik İran şehrinin, şehristan adını taşıyan asıl şehir sahası dışında, rabad (rabz) ın belirmesi de XI. yüzyılda görülür. Burası, çevreye, kıra yakın olduğu kadar, şehir hayatından da istifade edilen bir kısımdır ve bu bakımdan rabad'a yerleşenlerin çoğunlukla göçebeler olması gerekir (1).

Genellikle "ordu" şehirlerin, yâni hükümdar karargâhı çevresinde oluşan şehirlerin plânlarına bakılırsa, başlıca iki kısım farkediliyor. Öncelikle üretim yapmayan asıl kısmın ilk olarak yerleşip çevresini tahkim ettiği bir kısım; burası şehristan veya "ordu" diye alınabilir. Bir de zamanla bunun etrafına gelip yerleşenlerin güvenliğini sağlamak için yapılan tahkimatın gösterdiği şehir alanı bulunuyor. Bu sonuncusu da "rabad" a tebâkül etmektedir. Ancak bu ikinci kısım, şehrin gelişmesine bağlı olarak büyüdüğünden, pek muntazam olmayan surlarla çevrilebilirdi. Bununla beraber, tabii çevre ile daha yakın olmak isteyen bir kısım insanların, bu son surla dışına taşmış olmaları muhtemeldir.

Netice olarak şunu kesinlikle belirtmemiz gerek. Türkler Anadolu'ya gelmeden önce, zengin bir "şehir" geleneklerine sahiptiler. Bu gelenek, hâkim karakter göçebelik olduğundan geri plânda kalıyordu. Çünkü halk arasında rağbette değildi. Çinlilerle temasdan itibaren şehir ve şehir hayatı ile kendi denemelerinin neticelerinden başka, komşulardan da öğrenilen hususiyetler olmuştur. Özellikle Oğuzların Harezmi sahasındaki zengin şehir hayatından pek çok özellik öğrenmiş ve bunları, yine kendi tecrübelerine katmış olmaları gerekir. Hele Selçukluların Önasya'ya inmeleri, onların zaten mevcut şehir geleneklerini, şimdi şehirlerle daha sıkı temasa geliştirmelerini sağlamıştır.

Bu arada Türklerin şehir hayatına katılmakla beraber, bazı geleneklerinden kolaylıkla kopmadığını da görüyoruz. Aslı görevi itibariyle üretimle meşgul olmaması gerekirken, bir kısım şehir sâkinlerinin yine ziraat, hattâ hayvancılıkla meşgul olmaları gibi. Bu hususiyet, geç devirlerde kesinlikle gördüğümüz için, XI-XIV. yüzyıllarda da görülmüş olmalıdır (2). Yine şehirlerde yazları kalamayıp yaylaya

1 Bu meseleler "XI. yüzyıla kadar Türk Şehri" adlı çalışmamızda münakaşa edilmiştir. Kısmen günümüz "gecekondularına" benzer.

2 Şehir ile Türk iktisâdî hayatı arasındaki bağ için bk. T. Baykara "Eski Türk İktisâdî hayatı ve şehir", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı : 6 (1975), s.75-104.

göçmeleri de, Türk yayla geleneğinin bir neticesidir. Bu gelenek, günümüzde biraz şekil değiştirecek devam etmektedir.

Türkler XI.yy ortalarından itibaren geldikleri Önasya ve bilhassa Anadolu'daki tabii şartlara kendilerini hemen uydurmuşlardır. Bu arada Anadolu ile Ortaasya arasındaki perçok benzerlik, burasının tercihinde büyük etken olsa gerek. Geniş Türk kitleleri göçebe ve hayvancı iken, ziraat da yapıyorlardı. Daha belirli mıntakalarda geçen yaylak-kışlak hayatı sonucunda da buralara yerleşmek zorunda kaldılar. Bu deneme dönemi, XII. yüzyıl boyunca sürmüş olmalıdır. Bir yandan yerli halkın durumu, bir yandan kendi getirdikleri geleneklerin buradaki şartlara uydurulması, bütün bunlar, zamana bağlı olarak oluştu ve gelişti. Bu arada da, şimdiye kadar pek rağbet görmeyen yayla mıntakalarını tercih ettiler ki, buraları zaten Bizans döneminde boşalmış gibiydi.

Türklerin, sadece insan olarak değil, daha başka yeni özellikleri vardır ki, bunlar da XI. yüzyıldan sonra Anadolu için etkili olacaklardır. Bunlar İktisâdî, dîni yapıları ile, geldikleri istikâmettir.

2. İktisâdî yapı :

Yeni gelen unsurun, temel İktisâdî yapısı da Anadolu'daki oluşumu anlamakta büyük fayda sağlayacaktır. Gerçi yeni gelen unsurun hâkim İktisâdî faaliyetinin hayvancılık olduğunu belirtmiştik. Hayvan besleme, insan hayatının ihtiyacı olanlardan çoğunu temin edebilir. Bunun gereği olarak ise, göçebelik ortaya çıkar. Çünkü yaşanan coğrafi alan, hayvanları için gereken otları her mevsim vermemektedir. Mevsimlere bağlı olarak otları takip etmek göç etmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu durum, bir süre sonra yaylak-kışlak şeklinde düzenlenmiş, böylece yarı yerleşik hayat imkân dahiline girmişti.

Anadolu'ya gelen Türkler burada hemen aynı coğrafi ortamı buldular. Burada da hayvancılık zaten eskidenberi önemli yer tutardı (1). Kayseri yöresinin atları ile Laodikeia'nın yünleri gibi. Ancak geç Bizans devrinde, halk güvensizlik sebebiyle geniş alanları boşaltıp kastralara çekildiğinden yayla mıntakaları zaten ıssızlaşmış bulunuyordu. XI. yüzyıldan sonra yeni gelen unsur, işte bu boş alanları dolduracaktır.

Anadolu'da şimdiye kadar pek canlı görünmeyen bozkır sahası, XI. yüzyıldan sonra canlanacaktır. Hayvancılık, göçebeliği gerektirdiğinden, daha çok yayla mıntakaları çevresi önem kazanmıştır. Dağların eteklerindeki iskân yerleri, kışlamaya gelen göçebeleri barındırırdı. Onun içindir ki, Anadolu'da "ağıl" adlı yerleşmeler hayli çoktur. Bunlara bazı vakfiyelerde Selçuklu çağından itibaren raslıyoruz (2). Bunların yanında, ziraat da yapılabilen yerleşmeler, daha önem kazanmış, büyümüş olmalıdırlar.

1 A. H. M. Jones, *Later Roman Empire*, II, 768.; W. M. Ramsay, *ATC*, 223.

2 Kırşehir'de Şeyh Nasırüddin Ahi Evran vakfiyesi, Vakıflar Genel Md. arşivi, nu : 608/706 h. tarihli : Pazar-ağıl köyü.

Hayvancılık, bazı şehirlerdeki sanayi de beslemiştir. Meselâ deri imâli bir kısım şehir ve kasabalarda gelişmişti. Şehirlerin yiyecek ihtiyacını da büyük çapta bunlar karşılıyordu. Çünkü et, şehre yerleşen Türklerin temel gıdası idi. Bunun yanında iki önemli ihtiyaçlarının karşılanması, yeni iskân yerlerinin belirlenmesine yol açabilecek niteliktedir: pazar ve cuma namazı. Bunlardan cuma, dîni bakımdan önemli idi. Fakat diğer ihtiyaçlarının karşılanması için pazar ihtiyacı daha büyüktü. Ziraat alanları içinde olan, sanayi de bulunan ve merkezî durumdaki kasabalar, böyle pazar ihtiyacını karşılıyordu. Eğer böyle bir eski yerleşme yoksa, bu durum, yeni bir şehir için de etkileyici bir unsur oluyordu. Özellikle İç Anadolu'da bazı şehirlerin oluşmasında bu ihtiyacın büyük rolü olmuştur.

Hayvan besleyenler, koyunlarının yününden, bazı ince ip ve dokumaları, daha ihtisaslaşmış kişilere bırakılsalar bile, kendileri de halı, kilim vs dokuyabiliyorlardı. Özellikle kilim imâli fazla bir gereç de istemediğinden yaygın idi. Bunun yanında keçecilik, hayvan besleyicilerin sürüklediği bir sanat dalı olmuştur (1). Geniş sürülerin ihtiyacı olan tuz da, böyle pazarların en dikkate değer mallarından idi. "Tuz pazarları" özellikle hayvan besleyiciler için önemli idi.

Hayvancılık, yeni gelen unsur, Anadolu'nun boş gibi olan kısımlarına yöneltmiş, buralara yerleşmişlerdir. Bu sebeple olsa gerek İç Anadolu'nun çoğunluğunu içine alan Karaman eyâleti, XVI. yüzyıl da Rum nüfusun azlığı ile dikkati çekiyor (2). Bir değer önemli netice, hayvancılığa dayalı yeni ve önemli sanat kollarının canlanmasıdır. Dericilik, dokumacılık ve bilhassa halı-kilim imâli önde gelmektedir. Bunlar için gerekli diğer ham maddeler, şap, boya ve diğerleri zaten Anadolu'da mevcuddu.

3. Dîni inanç: müslümanlık

Anadolu'ya yeni gelen unsurun, dîni de, yerlilerden farklı bulunmaktadır. Gelenler, İslâmiyeti kabul edeli çok zaman geçmiyen kütledir. Zaten kiminde küffarla "gaza" düşüncesi de rol oynamış olmalıdır. Fakat doğrudan yerleşme ve şehir ile ilgili özellik, bu dinin vecibelerinden cuma namazı ile ilgili görünmektedir. Çünkü bu namazın toplu halde kılınması gerekmektedir (3). Şehirli için bunun önemi yoktur. Zaten şehirde namaz kılınan mescidlerden birisi cuma mescidi (camii) olup, burada toplanılır. Fakat küçük köylerde yaşayan veya göçebe olan müslümanlar için durum değişti. Bu kişilerin cuma namazını kılmak için cuma mescidi olan yere gitmeleri gerekmektedir.

Gerçi göçebelerin dîni bakımdan daha geniş düşünceli kimseler olduğu da düşünülebilir. Fakat bazıları için bu bir zorunluluk olarak da görülebilir. Gerek bunlar, gerekse köylerde yaşayanlar için bu ihtiyacı karşılamak lâzım gelmektedir.

1 Kilim imâli yanında bilhassa keçecilik, tamamen Türklere has bir sanat dalıdır, bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, s.43.

2 Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman..", *JESHO*, I (1957-58), s9-36.

3 M. Hamidullah, *İslâma giriş*, İstanbul 1965, s.62.

İnsanların, özellikle göçebe ve köylülerin zarurî ihtiyaçlarını karşılamak üzere pazara da gitmeleri gerekmektedir. Kimi zaman bu ihtiyaçlar panayırarda karşılanır ise de, haftada bir kere kurulan pazarlar en uygun olanıdır. İşte bu iki ihtiyaç, yâni cuma ile pazar gerekliliği, bunun ikisinin bir araya gelmesiyle bir çözüm bulmuş gibidir. Pazar ihtiyacı için gidilen yerde, cuma namazının da kılınabilmesi, şüphesiz önemli bir tercih unsuru idi. Anadolu'da, XI. yüzyıldan sonra meydana gelen oluşumun bu yöne gittiği de akla gelebilir. Hernekadar günümüzden geriye doğru giderek, cuma günü pazar kurulan yerlerden hareket etmek hatalı ise de (1) faraziye olarak doğru olsa gerektir. Bu arada yerli halkın alıştığı pazarları da unutmamak gerek. İnsanların hem tabii ihtiyaçlarını karşılayan, hem dinî gereklerine de cevap veren bu durum, olağan şartlarda birçok örnekler de vermiştir.

Amasya'nın batısında, gümüş madeniyle ünlü ve adı da Gümüş olan bir yer vardır. Burada maden çıkarılan kasaba, Selçuklu ve Osmanlı çağlarında olduğu gibi, çoğunlukla gayrimüslim isede, bu yörede Türklerin de olduğu şüphesizdir. Madenci halkın ve civardaki halkın ihtiyaçlarını karşılayan bir pazar, yörenin bir merkezî mıntakasında kurulmuş olmalıdır. Çünkü Gümüş-bazar olarak sikkeler de basılmıştır (2). Burada ovanın en merkezi yerinde Hacı-köy bulunmaktadır. Burada asıl câmi ve diğer islâmî kalıntılar bulunuyor. Şu halde Gümüş-pazar, ovanın merkezi yerinde bulunan Hacı-köy olsa gerektir. Benzer bir oluşum, Siristat/Bozkır madeni yöresinde de görülüyor.

Merkezi bir yerde, çevrede iskân olmasa bile, camî yapıpı halkın istifâdesine sunulması, cuma günleri halkın burada toplanıp namaz kılması, geç devirlerde çok raslanan bir olaydır. Ancak bunun Selçuklu çağında kesinlikle görüldüğünün tarihî delilleri pek yoktur. Fakat olduğu da bence muhakkak gibidir. Yeni bir yerleşme olan Burdur'da en eski yapı Ulucami olup, muhtemelen bu gâye için yapılmıştır.

4. Ülkenin Doğu ile bağlantısı

Türklerin, Anadolu'ya doğudan gelmiş olmaları, Anadolu'da bazı etkiler de yapmış olmalıdır. Aslında MÖ VI.yy ortalarında İranlılar da Doğudan gelmişlerdi ve merkezleri doğuda olduğundan Anadolu ile İran arasında "kral yolu" yaratmışlardı. Türkler de Anadolu'ya doğudan geldiler. Selçuklu idâresinin ağırlık merkezi de doğuda bulunmaktadır. Nitekim ilk Anadolu Selçuklu hükümdarlarının da gözleri hep Doğu'da olmuştu ve oradaki mücâdelelerde ölmüşlerdir.

Türkler Anadolu'ya önceleri bir askerî güç olarak girmişlerdir. Fakat bu ülkeyi benimsedikten sonradır ki, asıl insan kaynağının bulunduğu doğudan devamlı

olarak yeni küteller geldi. Bunlar bütün varlıkları, yâni sürü ve eşyaları ile geldiklerinden Mezopotamia üzerinden değil, daha kuzeydeki dağlık-yaylalık yoldan Anadolu'ya ulaşmışlardır. Bu da yeni bir özelliği perçinledi. Doğu Anadolu'nun yaylarının da iskânını geliştirdi (1).

Doğu Anadolu mıntakası, uzun yüzyıllar Bizans/İran sınır bölgesini teşkil etmiş, devamlı mücâdele buradaki iskân yerlerinin gerilemesine yol açmıştı. Şimdi geç bizans devrinde başlayan bir oluşum, Türk devrinde daha da kuvvetlenerek devam etti. Doğu Anadolu yeniden iskân edilmeye başlandı. Bu hususta Türklerin payı daha çok olmuştur. Çünkü zaten yazları yayla mıntakalarında yaylıyor, kışları da vâdi boylarında kalıyorlardı. Anadolu ile Önasya'nın bir siyâsî birlikte toplanması, bu yörenin tam ortada olmasıyla sonuçlandı.

Keban yöresindeki kazılarda genellikle, uzun bir süre boş kalan iskân yerlerinin Selçuklu-İlhanlı çağında canlandıkları neticesi çıkıyor. Gerçi geç Bizans devrinde de zayıf bir iskân bazı yörelerde görülmektedir. Meselâ geç Roma devrinde (IV.yy) terkedilen Aşvan Kale, XII.yüzyıldan itibaren canlanmış olmalıdır. Çünkü XI.yy sonlarına ait Bizans ve sonraki tarihlere ait Selçuklu paraları bulunmuştur (2). Taşkun-Kale'de de çok zayıf bir Bizans mezarlığı bulunuyordu. Korucutepe'de de MÖ 800'lerde biten iskân ancak MS 1200'lerde yeniden görülür (3).

Selçukluların ve onlardan sonra İlhanlıların merkezinin bu yörelerde olması, Doğu Anadolu'nun sözünü ettiğimiz özelliklerinin devamlı olmasına yol açtı. Bunun içindir ki, sonraki tarihlerde bu yöre "Türkmenia", yâni Türkmen ülkesi diye anılıyordu (4). Bu yöre, idârî bakımdan olduğu kadar, insan kaynağının geldiği yerdur. XIII. yüzyılın ilk yarısına doğru önemi azalır gibi olmuşsa da, İlhanlılar devrinde tekrar canlanmıştı.

Doğu Anadolu ve İstanbul'dan buraya ulaşan yol, geç Bizans devrinde kısmen canlanmıştı. Amasya-Tokat yöresinin kale-şehir tezdadı Danişmentnâme'de de görülüyor. Fakat Doğu Anadolu'da Türkler geldiği sırada henüz bir gelişme söz konusu değildir. Aynı şekilde Sivas ve güney-batısındaki yöre de ancak Türk devrinde canlanacaktır. Bu yörelerin canlanmasında, Doğu Anadolu ile bağlantı ve buradan da Asya'nın daha öteki yerleri ile münâsebetler de söz konusudur. Nisbelerine göre anladığımız kadarıyla Anadolu'ya insan unsuru, daha çok İran üzerinden gelmektedir. İran yolu da, Doğu Anadolu'dan, özellikle Erzurum üzerinden geçmektedir.

Netice olarak, insan, iktisâdî hayat, din ve geldikleri yön Anadolu'da XI. yüzyıldan sonraki oluşumlara etkili olan unsurlardır. Bu konuda etkili bir diğer özellik, Anadolu'nun kendi coğrafyasıdır. Bu coğrafya, yeni insan unsuru ile kaynaşacak, XI. yüzyıldan sonraki oluşumları hazırlıyacaktır. Bunda tarihin de şüphesiz etkisi çoktur.

1 Bu pazarlar çoğu zaman değiştirilir, yerleri kaldırılır ve bu, yakın zamanlarda olabileceğinden, tahkiki etmek de güç olur.

2 M. A. Seyfeddini, *Moneti İlhanov*, Baku 1968, s.81; I.-C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri teşhirdeki İslâmî sikkeler kataloğu*, I, İstanbul 1971, s.373, 656 tarihli. Sonraki tarihlerde de çoktur.

1 Bizans devrinde bazı askerî birlikler yerleştirilmişti; kazılarda da bu yeni iskân belli oluyor: *Anatolian Studies*, XXV, s.25

2 *Anatolian Studies*, XXII (1972) s.12.

3 Ö. Bakırer, "The Excavations at Korucutepe..", *JNES*, 33/1 (1974), s. 96-108.

4 T. Baykara, "Doğu Anadolu/Türkmenia", *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s.61-66.

II. BÖLÜM

TÜRK FETHİ VE YAKIN OLUŞUMLARI

A. FETHİ VE MÜCÂDELE

1. Fetih

Türkler özellikle XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren önceleri keşif, fakat daha sonra büyük kitleler halinde temelli yerleşmeye Önasya ve Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Önceki yüzyıllarda Abbasilerin idâresinde birçok Türk askerinin Anadolu'ya geldiğini, hattâ Tarsus gibi bazı şehirlerin bunlar eliyle tamir edildiği de biliniyor (1). Fakat Türklerin büyük kitleler hâlinde buraya gelip açmalar, XI.yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur.

Çağrı Bey'in 1017 deki keşif seferinden sonra asıl 1064 de Alparslan'ın Ani'yi almasıyla başlayan Türk harekâtı, Selçukluların bu yörede yaşamaya mecbur olmaları ile zorlanıyordu. Malazgirt savaşında da Alparslan, önce barışı denemiş, başarılı olmayınca da, Bizans'ın bir gayretle topladığı büyük ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştı.

Bizans'ın kesin yenilgisi, X. yüzyıldan sonra Bizans'da görülen canlanmanın da etkisiz olduğuna işârettir. Herhalde bu yüzyıllarda görülen küçük hamleler, önceki durgunluk ve gerileme dönemine göre büyük bir hareketlilik sanılıyordu. Zaten Anadolu'nun bundan sonraki durumu da, Bizans'ın o sıradaki hâlini açıkça gösterecektir. Çünkü Bizans, birkaç sene içinde tekmil Anadolu'nun Türklerin eline geçmesine ancak seyirci kalmıştır. Bazı direnmeler olmuşsa da, bunlar önemsiz kalmış, Türkler çok geçmeden Marmara ve Adalar Denizi kıyılarına ulaşmışlardır.

1071 i takip eden fetih yıllarında, Bizans kaynaklarının verdiği bilgilerin az olduğu da dikkati çekiyor. Aynı şekilde daha uzak mıntakalarda eserlerini yazan İslâm tarihçilerinin verdikleri bilgiler de umumî çizgide bulunmaktadır. Bu toprakları kesinlikle vatan kabul eden Türklerin zihninde yaşıyan fetih hatıraları, bir diğer kaynak olmaktadır. Fakat bunların pek azı yazıya geçirilmiştir (2). Türk fetihlerinin genellikle İstanbul'a giden kuzey yolu üzerinde geliştiği düşünülebilir. Gerçekten de XI.yy sonları ile XII.yüzyıl başlarının tarihî şahsiyeti Danişment'in adına bir destan bulunmaktadır (3). Danişmentnâme Sivas-Tokat-Amasya ve batısının fetihle-

1 Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s.178.

2 Bu türden kaynaklar için bk. M. Fuat Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihî'nin yerli kaynakları", *Belleken*, VII/27 (Temmuz 1943) s. 379-522.

3 I. Melikoff, *La Geste Melik Danişment*, Paris 1960.

rini anlatır. Bir diğer destan, Sinop yöresini üs edinen Saltuk'un adına kaleme alınmıştır (1). Fakat o, daha geç, XIII. yy başlarına ait olayları anlatır.

Anadolu'nun bu fetih yıllarındaki tafsilatı bilemediğimiz gibi, şehirlerin fetih yıllarını da pek bilemiyoruz. Zaten bu fethetme katılan, veyâ katıldığı söylenen kumandanlar da mahduttur: Saltuk, Artuk, Danişmend, Çavuldur, Mengücek vb. Geleneğe göre bu kumandanlar Alparslan'ın ordusunda bulunuyordu ve Anadolu'yu açmışlardı. Bu gazilerin aldıkları yerler kılıç hakkı olarak kendilerine ait olmak gerekmektedir. Nitekim görünüm de böyledir. Ancak Selçuklu ailesinden bir Sultan'ın da İznik'de bulunduğunu görüyoruz.

Anadolu'yu fetih hareketinde Sivas önemli bir yerdir. Buradan iki kol halinde gidilmiş, fakat asıl istikamet İstanbul olmuştur. Bu yöndeki hareketi Danişmentnâme tafsil ediyor. Bu yol üzerinde Türklerin vardıkları son merhale İznik olmalıdır.

Fetih yıllarında Anadolu'nun bazı köşelerinde mahallî beylerin bulundukları dikkati çekiyor. İznik, en önemlilerinden birisi olup, Anadolu hareketini Melikşah'ın emriyle yöneten akrabalarının merkezi'dir. Anadolu ile İstanbul arasındaki önemli yerini Osmanlılar devrinde de koruyan İznik, birçok hususiyetleri aksettirmektedir. Anadolu'da, Haçlı seferlerinin arifesinde, mahiyeti pek belli olmayan bazı mahallî idarelere tesâdüf ediliyor. Dikkati çekenlerden biri İzmir ve yöresinin beyi Çaka'dır. Aynı şekilde Kayseri-Sivas yöresinde de Danişment bulunuyor. Divriği, Erzurum ve Güneydoğu Anadolu'da da bazı beylerin idâresini görüyoruz.

Anadolu'da bu mahallî idâreler, ilk dönemin göze çarpan en mühim özelliklerindendir. Anadolu'da merkezi değil, nisbeten dağınık merkezler bulunduğu bir gerçektir. Selçuklu ailesinin bundaki birleştiricilik payı, özellikle bu ilk dönem için biraz karmaşık gibi görünüyor. Bunun özellikle iki noktada kökenleri aklı geliyor.

1. Son devrin Bizans'ında, mahallî eğilimler güçlenmiştir. İlk osmanlı kroniklerinin "tektur" diye zirettikleri mahallî Bizans güçleri, özellikle Bizans'ın merkezi gücünün pek erişmediği Orta ve Doğu Anadolu için daha da etkili olmuştur. Böylelikle, ana yolların dışında bazı merkezler güçlenmişler ve çevrelerinde etki yapmışlardır. Bizans idâresindeki bu nisbî dağınıklık, Türk fetihlerinin hemen ardından gayet tabii ki kendisini belli edecektir.

Diğer taraftan zaten bu dönemin Bizans şehirleri, genellikle sarp dağların üzerindeki kaleleri ile belirlenmektedir. Buraları savunma imkânları güçlü yerlerdir. Bu fetih yıllarında ismi çok geçen, ilerde ayrıca inceleyeceğimiz bazı şehirler bu bakımdan dikkati çekiyorlar : Niksar, Divriği kısmen de Kemah, Çankırı, Tokat vs gibi. Buralarının Türk devrindeki durumları, geç Bizans devrinin bir devamı gibidir.

1 Birkaç yazması olan Saltuknâme'nin Topkapı sarayı nüshası neşrediliyor: Harvard, 1974-75 (F. İz).

2. Bu dağınıklığın ikinci temeli, geleneksel Türk idâre sistemi ile ilgili olmalıdır. Sonradan Selçuklularda büyük şehirlerde de "taht" bulunmasıyla gezgincilik eğiliminin cevabı bulunuyordu. Ancak Anadolu'nun fethine katılan Türk beylerinin açtıkları diyarları, kılıç hakkı olarak kendilerine saklamaları da yaygın bir gelenek olsa gerektir. Selçuklu ailesine mensup kişilerin de bu fethetme payları varsa da, diğerleri haklarını biliyor ve savunuyorlardı (1). Geç Bizans devrinde, Anadolu'nun nisbeten iç köşelerinde beliren mahallî güçler, ilk fetihlerde Türkler tarafından bertaraf edilmiş, bunların yerine de Türk beyleri geçmiştir.

Anadolu tarihinde sözünü ettiğimiz dönem, hemen 1071 i takiben başlar. Fakat Haçlı saldırıları Türkleri bu tehlikeye karşı ortak bir cephe almaya zorlamış, birleştirici olmuştur. Kılıçarslan'ın Büyük Selçuklu tahtı için mücadele edip yenik düşmesinden sonra, eski durum geri gelecektir. Kelime olarak "dağınıklık" mânâyı tam aksettirmese bile, bu döneme "Anadolu'da dağınıklık devri" diyeceğiz. Çünkü XII. yüzyılın sonlarında Konya etrafında görülen merkezi idâre henüz yoktur. Sadece Bizans'ta değil, Anadolu'daki çeşitli güçler kendi aralarında da mücadele etmektedirler.

Selçuklular İznik'in kaybindan sonra, nisbeten harab bir halde bulunan Konya'yı başkent yapmışlar, hele Büyük Selçuklu tahtı için mücadele başarısız bitince de Anadolu ile yetinmişlerdir. Fakat bu arada Anadolu'da asıl büyük güç Danişmentliler olup, bu iki Türk gücü zaman zaman çatışıyordu (2). Aslında Danişmentlilerin idâresindeki topraklar daha kalabalık, iktisâdî hayat daha canlı (3). Danişmentli hükümdarları, gelişmekte olan şehirlere çeşitli inşaat yaptırarak teşvik etmişlerdir. Bunlardan kiminin gelişmesi yavaş gitmiş, kimisi çabuk gelişmiştir. Tokat'da XII. yüzyıl ortasında inşa edilen Çukurmedrese uzun süre tek başına kaldı. Buna karşılık Sivas, ulucamiin çevresinde gelişti.

Selçuklu-Danişmentli mücadelesi, XII. yüzyılın ilk yarısını doldurur. Mes'ud'un faaliyetine oğlu Kılıçarslan daha da azimle devam etmiş, Aksaray'ı bu maksatla bina etmiş, çoğu zaman orada oturmuştur. Kayseri, Sivas ve Amasya'yı ele geçiren Kılıçarslan, son olarak Niksar'ı da alarak bütün Danişment -eli'ne sahip oldu (1174). Danişmentlilerin eski topraklarını geri almak teşebbüsü 1176 da suya düşmüş, Malatya da 1178 de Anadolu birliğine katılmıştı. Böylece XII. yüzyılın son çeyreğinde, Anadolu'nun büyük kısmı Konya etrafında birleşmiş oluyordu.

1 Çaka bu dönemin en belirgin şahsiyeti olup, Kılıçarslan ile yarışır gibidir. bk. A. N. Kurat, Çaka, Ankara 1966.

2 Danişmentliler için bk. İA, Danişmentliler mad. (III, 468-479, M. Halil Yanıç).

3 Osmanlılar devrinde de, Rûm eyâleti, Anadolu eyâletine göre, hristiyan nüfusun fazla oluşu ile dikkati çekiyor. Gerçi Rûm'a, yeni fethedilen Trabzon yöresi de dahildir ama, yine de eski Danişmentli'nin, geç Bizans devrinin parlaklığını aksettirir. 1520-30'larda %30, 67; Anadolu: %1,62; Karaman : %2,27 dir (Barkan).

Selçuklu Taşra Teşkilâtı

Türkiye Selçuklularına ait kaynaklar, XII. yüzyılın son çeyreklerine kadar ülkedeki idârî (mülkî) bölünmeye dâir herhangi bir bilgi vermezler. Türkler, gerçi XI. yüzyıl sonlarından itibaren, fethettikleri bu ülkede, kendi idârelerini kurmuşlardır. Fetih geleneklerine uygun bir biçimde cereyân eden bu idârede, belirli bir Selçuklu siyâseti aramamak gerekiyor. Zira Türklerin oturduğu saha, Selçuklulardan başka Danişmetli ve Mengüçlü ailelerinin de idârelerinde idi.

Türkler, XII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle merkezî Anadolu'da birliği sağlayan Selçuklu idâresi çevresinde toplandılar. Bu yıllardadır ki kaynaklar, II. Kılıçarslan'ın onbir oğlunu, ülkenin muhtelif şehirlerine gönderdiğinden söz eder (1). Bu olay, bir bakıma Selçuklular tarafından ülkenin idârî bölünmesine atılan ilk adım olarak da yorumlanabilir.

II. Kılıçarslan ülkenin 11 şehrine oğullarını (veyâ kardeşi ile yeğenlerini) gönderirken, şu iki düşünce kendisini etkilemiş olmalıdır :

a. Şehzadelerin gittikleri yerler, genellikle Selçuklu ülkesine yeni katılan şehirlerdir. Dolayısıyla buralardaki halkı Selçuklu idâresine ısındırmak gereklidir. Hem bu arada gelecekteki merkezî idâyeye de bir hazırlık dönemi söz konusu olabilir (2).

b. Ülke, hükümdar ve ailesine ait olduğundan, Türk hâkimiyet telâkkisinin bir gereği olarak Kılıçarslan, ülkeyi oğulları arasında paylaştırmıştır (3). Bu oğulların gittikleri yerlerde aynı birer "divan" yâni idâre mekanizması kurmaları ve hayli büyük yetkileri bulunması da dikkati çekiyor.

Ülkenin hükümdar ailesine ait olması sebebiyle hâkimiyetin paylaşılmasına tarihîmizde çok rastlanıyorsa da, Kılıçarslan'ın hâkimiyetinde ilk husus da etkili olmalıdır. Olaylar, dağınık gibi bir görünümü olan bu durumdan, kuvvetli bir merkezî idâyeye gidildiğini gösterecektir.

Türkiye Selçuklularında ilk idârî bölünmenin sezildiği olayda, Kılıçarslan'ın şehzâdeleri ve gönderildikleri yerler aşağıda gösterilmiştir :

- 1 İbn Bibi, s. 22; Aksarayî, s.30; Nigîdî, s.147 a; Bu konuda ayrıca bk. P. Wittek (M. Eren), "Bizanslılardan Türklerle geçen yer adları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (1969), s. 193-240; keza bk. Turan, *Türkiye*, s.216-220; Cahen, *Turkey*, s. 111.
- 2 Cahen, *Turkey*, s.236 da bu noktaya temas eder.
- 3 Turan, *Türkiye*, s. 216-217; Bu olayı 1182-1188 arasında geçmiş kabul ediyor ve 1186 tarihini tercih ediyor. Bununla beraber, İlgin'in Mahmud-hisar köyündeki 576/1180 tarihli bir kitâbede Gıyaseddin Keyhüsrev, âdetâ bağımsız gibi zikredilmiştir: bk. 1. Artuk, "Abbasi, Selçuk, Artuk ve Burcu Memlûklarına ait nadir sikkelerden birkaçı", *V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara, 1960, s. 216-225; keza bk. Y. Akyurt, *Resimli Türk abideleri*, I, Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, no : 595.

1. Rükneddin Süleyman-şah: Tokat ve tevâbii
2. Nasiredin Berkayaruk-şah: Niksar Maa muzâfât (Koyluhisar)
3. Mugiseddin Tuğrul-şah: Ablistan
4. Nureddin Sultan-şah: Kayseriye
5. Kutbeddin Melik-şah: Sivas ve Aksaray (y)
6. Muizüddin Kayser-şah: Erâkiye
7. (Şücâeddin) (1) Sencer-şah: Erâkiye
8. (Muzafferüddin) (2) Arslan-şah: Nigide
9. Nizâmeddin Argun-şah: Amasya
10. Muhyiddin Mes'ud-şah: Ankara
11. Gıyaseddin Keyhusrev: Borgulu

Bu şehzâdelerin gittikleri yerlerdeki idârî teşkilâtın başına geçtikleri muhakkaktır. Fakat kaynağımızda genellikle idârî görevlilerin de berâberlerinde götürüldüğü bildirilir (3). Bu arada ilk bahsedilen şehzâdelerin görev yerlerine dâir daha çok bilgi vardır. "Tokat ve tevâbii", "Niksar maa muzafat" gibi ifâdelerden anlaşılıyor ki, burada açık olarak bir idârî mıntika söz konusudur. Nitekim İbn Bibi; Berkayaruk-şah'ın idâre sahasına Koylu-hisar'ın da dahil olduğunu, aynı sahifenin daha altında belirtir. Sivas ve Aksara (y) ifâdesi de dikkati çekiyor. Bunların ayrı iki idârî merkez olup, bir kişinin mi idâresine verildiği, yoksa Aksaray'ın önemi dolayısıyla mı zikredildiği belirsizdir.

Diğer isimler ise genellikle birer şehri ifâde ediyor. Tabii ki bu şehirlere de aynı mıntikalar bağlı bulunuyordu. Yukarda sayılan onbir isim, Türkiye Selçuklular'ında, isimlerini bildiğimiz idârî merkezlerden bir kısmı olabilir.

Türkiye Selçuklular'ında taşra idârî teşkilâtını belirlemek için başka hususlar da dikkati çekiyor. Selçuklular bir yeri fethedince, hemen teşkilâtını da düzenlerlerdi. Meselâ Antalya 603/1207 tarihinde fethedilince, Mûbarizüddin Ertokuş "emâret ve Serleşker-i Antalya"ya tayin edilmişti (4). Antalya'nın gerçekleşen ikinci alınışında da aynı kişi görevine devam edebilirdi. (5). Sinop'ta 1214'de fethedilince ismi zikredilmeyen, fakat askerî yönü ağır basan bir "serleşker" tayin edilerek, (6) "şehir ve vilâyet"e dikkat etmesi istenmişti. Bu bakımdan kaynaklardaki "emâret ve serleşkerlik"ler birer idârî birimi yansıtmış olabileceklerdir.

- 1 Diğer kaynaklarda ünvanı bulunmadığından Neşri'den tamamladık. (M. Neşri, *Kitâb-ı Cihân-nümâ* (Neşri Tarihi), (haz: F. R. Unat-Mehmet A. Köymen), I, Ankara, 1949, s.33. Nigîdî, burasının "vilâyet-i ucât" olduğunu belirtir, vr. 147 a.
- 2 Aksaray'da ismi, İbn Bibi'de ünvanı yine yok; Nigîdî, "Aleaddin Tuğrul-arslan" diyor; mahalli hatıraları yansıtmış olabileceğinden daha doğru olmalıdır.
- 3 İbn Bibi, s.22; Turan, *Türkiye*, s. 217-218.
- 4 İbn Bibi, s.99; İbn Bibi'nin Muzafferüddin Ertokuş'u bir defasında "subaşı" diye zikretmesi (s.244) de önemlidir. Böylece "serleşker" ile "subaşı"nın aynı olduğu anlaşılıyor.
- 5 İbn Bibi, s.146.
- 6 İbn Bibi, s.154; burada sadece "serleşker" var, "emâret" yoktur.

Bazı kitâbeler de, ülkedeki idârecileri bilmekte bize faydalı oluyorlar. Bu bakımdan Sinop'un fethinden hemen sonra şehrin savunmasını güçlendirmek için yapılan tamirat önemlidir. Zira bu devirde, böyle inşaat ülkedeki görevli idâreciler eliyle yapılıyor; bu kişiler de yaptırdıkları beden ve burçlara durumu bildiren kitâbeler koyuyorlardı. Nitekim Sinop kalesindeki tamirata katılan yöneticiler de yaptıkları inşaat kendilerine ait kitâbeler koydurtmuşlardır. Genellikle 612/1215 senesine ait olan bu kitâbeler sâyesinde, bu tarihlerde Selçuklu ülkesindeki idâri birimleri ve bunların başındaki kişilerin bir kısmını öğrenebiliyoruz.

Bize kadar ulaşabilen Sinop kitâbelerinde, (1) kaledeki tâmirata katılan beylerden dikkati çekenler şunlardır :

1. Zeynüddin Beşâre el-Gâlibî, "Sahib-i Mahrusa-i Nakita ve Vilâyât" (2).
2. Hüsâmeddin Yusuf-üs-Sultânî, "Emir-ül-İsfesalar", Malatya.
3. Bedrettin Ebubekir, "Sahib-i Simre" (3).
4. Bahaeddin Kutluğca, "Subaşı be Kayseriye ve vilâyât".
5. Emîr Imameddin Ayas, Celâleddin Kaysar ve Siracüddin Ömer ve "Vulât-ı Sivas".
6. Mübâriz'ed'devle ve'd-dîn Behramşah bin Kaymaz ve "Ümerâ-i Amasya".
7. Esedüddin Ayas'ül-Galibî, "Sahib-i Mahrusa-i Honas ve vilâyât".
8. Şücâeddin Ahmed-Beg, (4) "Sahib-i Arakiliye".
9. Zahireddin Seyfeddin İldeniz, "Sahib-i Mahrusa-i Kırşehir Aksara (y)".

Burada sayılan yerlerin birer Selçuklu mülki teşkilâtına ait olduğu düşünülebilir. Sadece bu mülki teşkilâtın başındaki kişi ve kişilerin ünvanı dikkati çekiyor. Bunlar arasında en çok kullanılan "sahib", bir defasında zikredilen "subaşı" dır. Diğerlerinde böylesine açık bir ifâde bulunmamakla beraber, "emîr", "vulât" veya "emir'ülisfehsalar"da, muhakkak ki idâri birimde görevlileri yansıtmaktadır.

1 Konya ve Sivas kalesi kitâbeleri bize kadar pek az ulaşmıştır. Sinop bu bakımdan talihtir; birçok neşri olan bu kitâbeleri en son M.Ş. Ülkütaşır neşretti. "Sinop'ta Selçukiler zamanına ait tarihi eserler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V (1949), s.112-151.

2 Cahen, Nikita yı Tokat kabul etme eğiliminde; *Turkey*, s.240; Oysa Z. Beşâre, Keykâvus devri başlarında Niğde'de idi; *İbn Bibi*, s.119.

3 Ülkütaşır'a göre Simre "sahib'i, Sinop'a bırakılmış olmuş, 615 tarihine ait kitâbesi bunu gösteriyor, s.114.

4 Ereğli, daha bu dönemde "UC" sayıldığından "sahibi" "beğ" diye anılmış olsa gerek.

Sinop kitâbelerinden kesin olarak anılıyoruzki, XIII. yüzyıl başlarında Türkiye Selçukluları'nda idâri birimdeki yöneticiler "sahib" veya "subaşı" diye de anılabilmektedir. Yukarda İbn Bibî'nin Antalya ve Sinop fethinden sonraki kaydında "serleşker" terimini görmüştük. Bu ise zaten kelime olarak "subaşı"yı karşılamaktadır. Kaynaklarda nâdiren "sahib", (1) fakat gerek "serleşker" gerekse "subaşı" olarak, bu terim hayli çok geçmektedir. Şu halde Selçuklu ülkesindeki "sahib"ler, "subaşı" ve serleşkerliklerin bilinmesi de, bizi Selçuklu taşra teşkilâtına götürebilecektir.

Selçuklular bir şehri fethedince, oraya hemen bir de kadı tâyin ederlerdi (2). Böylece kadıların bulundukları şehirler dolayısıyla da Selçuklu idâri teşkilâtına gidilebilir (3). Selçuklular döneminde bazen bir kadı, birkaç şehre birden tâyin edilebildiğinden, (4) Osmanlı dönemine kıyasla akla gelebilecek mahzurlar da ortadan kalkıyor (5).

Kaynaklarda kullanılan "vilâyet" terimi de, Selçuklu idâri yapısını ortaya çıkarmak için dikkati çekiyor. Kaynaklarda bu terimin, bir Selçuklu bağımsız idâri birimini ifâde edebilecek şekilde kullanıldığı görülüyor (6). Ancak, ilerde tafsilatı ile görüleceği üzere, meselâ Sinop kitâbelerinde hep çoğul olarak zikredilmesi de dikkati çekiyor. Bu bakımdan "Subaşı" Bahaeddin Kutluğca "Kayseri ve vilâyetleri"nin başında bulunuyordu. Bu durum Niğde ve Honaz için de geçerlidir. "Vilâyâ" veya "Vulât", yani vilâyet yöneticileri bir Selçuklu idâri biriminde, birden fazla olabileceğinden, bu konuda dikkatli olmak gerekiyor. Bu sebepten "vilâyet" teriminden hareket ederek, Selçuklu taşra idâresine ait isimleri tesbit etmek hatalı olsa gerektir.

Sinop kitâbeleri, Selçuklu taşra idâresinin birimi hakkında da ipucu veriyor. Buradaki örneklerle göre, idâri birimde "şehir" kesinlikle esas unsurdur. Kendisi de yeni bir şehir olan Simre dahil, diğer idâri birimlerin birer şehir adı taşıması, Selçuklu idâri biriminde şehrin esas alındığını belirtiyor.

Kaynak, Osmanlı dönemine ait olmakla beraber, XIII. yüzyıl sonlarına ait bir olay, şehrin unsurlarını belirlemekle faydalıdır. Aşıkpaşazâde, Karacahisar'ın fethi (1291), şehrin şenlenmesi ve Cuma namazı kılınmasını anlatıp, meseleyi şu şekilde hulâsa ediyor: "Kadı konıldı ve subaşı konıldı ve bazar durdu ve hutbe okındı" (7).

1 İbn Bibî'de sadece "sahib-i Maraş'dan söz edilir: s.185, 187.

2 Antalya için bk. *İbn Bibi*, 99; Sinop için, aynı eser, s.154.

3 Turan, *Vesikalar*, nu : XXXIII. s.51-53: "Kadı ve hâkim-i Samisun ve vilâyet"; Hoyi/ *Rûsum*, s.34-36: takrir-i kaza.

4 Turan, *Vesikalar*, nu: XXXVI, s. 46-49: Tokat ve Erzincan dahil Konya.

5 Osmanlı döneminde içinde şehir bulunmayan kazalar da vardır.

6 *İbn Bibi*, s.32; s.87'deki "Vilâyet-i Tokat" ise şüphelidir.

7 Aşıkpaşazâde, neşr: N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, s.103-104.

İdârî Birimin İç Yapısı:

II. Kılıçarslan, oğullarını gönderdiği idârî birimlerden birisi, daha sonra hem "subaşı", hem "serleşker" diye zikredilenlerin idâresinde bulunan bir yer, Elbistan dikkati çekiyor. Elbistan'ın iç yapısı, Selçuklu idârî biriminin bünyesini bilmek için en güzel bir örnektir. Bunu şu vesile ile öğreniyoruz:

Gıyaseddin Keyhüsrev, 1196'larda Konya tahtını ağabeyi Rükneddin Süleyman-şah'a bıraktıktan sonra, gurbete çıkarak Elbistan'a gelmişti. Burada bulunan bir başka ağabeyi Tuğrul-şah, hükümdarlıktan düşen kardeşi Keyhusrev'e vaktiyle babalarının kendisine verdiği bu yöreyi devretmekte bir sakınca görmedi. Bu münasebetle yapılan şer'i toplantıda durumu ikrar ederek "bugünden itibaren kimsenin kendisine ait topraklara, "şehir, vilâyât, kasabat ve zay'aân" müdahalede bulunmayacaklarını" belirtti (1).

Mugiseddin Tuğrul-şah bu ifâdesi ile, kendi idâresindeki Elbistan'ı, yani bir Selçuklu idârî birimindeki daha alt birimleri göstermiş oluyor. Bunları daha belirli bir sıraya sokarsak şöyle oluyor, bir Selçuklu idârî mıntıkasında:

1. Bir şehir
2. Birçok vilâyet
3. Birçok kasaba
4. Birçok çiftlik

bulunabilecektir. Yukarda da belirttiğimiz gibi, burada dikkâti "bir şehir" çekmektedir. Şimdi kesinlikle ifade edebiliriz ki, her idârî birimde "bir şehir" bulunabileceğinden, bu şehir isimlerinden, Selçuklu idârî birimlerine de kolaylıkla ulaşabiliriz.

Şehir, Türkiye Selçuklular'ında idârî birimin esas olarak görülmektedir. Hatta denilebilir ki şehir adının zikredilmesi, çoğu zaman şehrin temsil ettiği idârî birimi de yansıtmaktadır (2). Bu durum bazı konularda kesinlik göstermemekte, yani bir şehir isminin hangi hallerde idârî birimin merkezi olan büyük iskân yerini, hangi hallerde ise geniş çevresi ile birlikte idârî birimi kastedtiği belirsiz olmaktadır (3).

1 İbn Bibi, s.40; muhtasar'da bu terimler yok; Yazıcıoğlu da çevirirken bu dört terimi ikiye indirmiş: "Abistan'a ve ana taalluk kasabalarına ve köylerine" (s. 27). Turan, Türkiye, s.268.

2 Bir misâl : Turan, Vesikalar, nu : VII, s.19: "Dih-i fulan ra, ez vilâyet-fulan şeh'r".

3 Meselâ, Anonim, s. 73: "Şehr-i Lâdik, Sahip (Ata Fahreddin)'in kızının küçük oğluna geçti". Burada söz konusu olan Lâdik şehri olmayıp, Lâdik'in ismini taşıyan Selçuklu idârî birimi olsa gerektir. Zira Selçuklu ve Germiyan kuvvetleri arasındaki savaş, "Vilâyet'deki Günler köyü yakınlarında olmuştu. Yine Anonim Selçuknâme'deki şu kayıt da dikkati çekiyor : Keyhatu'nun 690/1291'deki Tedip seferi sırasında şu isimler zikrediliyor : Vilâyet-i Herakliye, Şehr-i Lârende, Vilâyet-i Eşref, Vilâyet-i Karaman, Şehr-i Lâdik (s.87), Vilâyet-i Menteşe (s.88). Burada sözü geçen iki "şehir", belki büyük birer iskân yeri olduklarından böyle zikredilmiş olmaları ilk akla gelen ihtimâldir. Ancak diğerlerinin "Vilâyet" olmaları yanında bu iki ismin "şehir" yazılmasında bunların "bir Selçuklu idârî birimi'ni, yani "şehir" esas olan birimi aksettirmiş olmaları da muhtemeldir. Selçuklu idârî birimi, şehir ve vilâyet arasındaki ahengi temin edeceğinden, bu dikkate değer bir örnektir. Günümüz Türkiye'sinde de vilâyet isimleri ile, bu vilâyete merkezlik eden iskân yerinin isimleri çoğu zaman karıştırılmaktadır. Sakarya vilâyeti merkezi Adapazarı'na da sık sık Sakarya denmesi gibi. Nasıl ki Aydın idârî mıntıkasındaki Güzel-hisar'ın adı unutulmuş, bugün Aydın olmuştur.

Şehir ismi zikredildiği zaman, her ne kadar şehrin iki anlamı da akla geliyorsa da, bu iki kavramı ayrı ayrı ifâde etmek gereklidir. Sinop kitâbeleri ile diğer kaynaklarda bu hususta kesinlik bulunmamaktadır. "Mahrusa", yani bir iskân yerinin korunmuş olduğunu belirten ifâde, belki bir dayanak olabilir; ancak tek başına yine de yeterli olmadığını, Sinop kitâbeleri gösteriyor.

Netice olarak şu ortaya çıkıyor ki, Selçuklu idârî biriminde iki esas söz konusudur: birisi şehir, diğeri de bir veyâ birden fazla olabilen vilâyetler. Bu bakımdan kaynaklarda sık sık geçen "şehir ve vilâyet" deyimini, Selçuklu idârî birimini yansıtan terimler olarak görebiliriz (1). Bu ikisi birbirinden apayrı özellikler taşıyan, (2) fakat Selçuklu idârî biriminde karşılıklı olarak her biri diğerini tamamlayan unsurlar olmalıdır. Kaynaklarda bazen, benzer anlamda "bilâd u vilâyat" diye de rastlanır (3).

kaynaklara göre, bu bir Selçuklu idârî birimi "şehir ve vilâyet"den ibaret olunca, "şehir ve vilâyet"ler de ülkenin tamamını kapsamaktadır (4). Bu arada bazı Türkçe kaynaklar Vilâyet'in Türkçe karşılığı olarak "il'i kullanıp, ülkeden "şehir ve il" diye söz etmektedirler (5). İlk Osmanlı dönemine ait kaynaklar da, "şehir ve el (il)"i sık sık kullanarak bu dönemin hatırasını aksettirirler (6).

a. Şehir: Şehir, Selçuklu idârî biriminin en belirgin hususiyeti olup, bu idârî birime de adını veren en önemli iskân yeridir. Bu özelliği ile ki; o, idârî birimin de merkezidir (7).

1 İbn Bibi, s.154, 212, 546; Aksaraylı, s.41, 218, 243, 248, 256, 257, 260; Anonim, s.70: "Şehr-i Lârende ve vilâyetes", s.71; Bezm u Rezm, s.100, 110, 112, 131, 159, 183, 236 vb.; Hoyi/Rüsum, s.29: Kâffe-i ehl-i şeh'r ve vilâyet"p; s. 42: "ahali-i şeh'r ve vilâyet-i mahrusa-i fulan"; Eflâkî, II, s.716: "Hoca Yakut ki hâkim-i vilâyet-i şeh'r ve Erzen'ürum ve levâhik-i an". Gazan Han da 703 tarihli fermanında "umum reaya ve ehal-i şehirhâ ve vilâyat'a hitab ediyordu: Câmî-üt-tevârih, Neşri Alizâde, Baku, 1957, s.466.

2 Ankara kalesi giriş kapısı küzerindeki Ebu Sâid Bahadır Han'ın kitâbesinde "Vilâyet" ve "şehir'in vergileri ayrı ayrı gösterilmiştir; kitâbe için bk. P. Wittek, "Ankara'da bir İhanlı kitâbesi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (THİTM), I (1931), s.161-164; ancak onun tercümesini Zeki Velidi Togan hatalı bulur (bk. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970, s. 480); W. Hinz de bu konuda Zeki Velidi'nin tercümesini esas alır: Ortaçağ Yakınşarkına ait vergi kitâbeleri, Belleten, XIII (1949), s.771-793). Buna göre "Vilâyet'in vergisi "yasama", "şehir'in ise "tamga"dır.

3 Turan, Vesikalar, nu : III, s.10-13; Aksaraylı, s.105, 217: şehir'e iskân yeri anlamı ağırlık verilerek zikredilmişler.

4 Aksaraylı, s.41.

5 Meselâ bk. Saltuknâme (F. İz neşri), Harvard, 1074, I, s.124.

6 Ahmedî (öl. 1413)'de "El ve Şehir" (bk. Atsız neşri, Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949, s.13, 19); Neşri, (TTK yayımı) I, 87.

7 Akdağ, Türkiye, s.112; ona göre "Selçuklu idâresinde her büyük şehrin, etrafındaki köyler ve kasabalarla birlikte bir vilâyet teşkil etmesi usulü esas olmakla berâber", Selçuklu taşra idâresinde daha büyük bölgeler de olmalıdır: Uçlar vilâyeti, Yunan vilâyeti, Danişmendiyi vilâyeti v.s. gibi.

Farsça menşeli olan şehir'de aynı zamanda bir idârî mıntika anlamı da bulunduğu belirtilir (1). Bununla beraber, çevresinin idârî merkezi oluşu, o iskân yerinin "şehir" diye anılmasında etkili olmuştur. Bu bir bakıma "şehir" in umumi anlamına da uygun düşmektedir. Böylece üretime dayalı iskân yerlerinden ayrılmakta, bir kısım idâreci ve askerler burada kalmaktadırlar. Bunların gıda ile ilgili üretime katılmaları söz konusu olmayıp, sadece tüketici olduklarından, o iskân yerinin gelişmesinde de etkili bulunmaktadır.

Kaynakların, bütün kalabalık iskân yerlerine değil, sadece belirli özellikler gösteren yerlere "şehir" demelerini daha önce de belirtmiştik. Nüfus bakımından kalabalık bazı iskân yerleri şehir değil, kasaba diye anılacaktır. Şehrin en belirgin özelliğinin idârî merkez oluşu dikkati çekiyor. Zaten şehir bundan dolayı öteki meslek gruplarını o iskân yerine çekmiş olacaktır.

Bu dönemde "şehir" in Türkçe kaynaklarda "kend" olarak değil, "şar" diye görülmesi de dikkati çekiyor (2). Bu dönemde "kend" de, daha çok köy, belki büyük köy anlamı ağır basmaktadır (3). Diğer taraftan, "şehir" son etkiyle yapılan isimler arasında bazen, köy adlarına da rastlıyoruz (4).

b. Vilâyet (il) : Gerek Tuğrul-şah'ın Elbistan ile ilgili sözleri, gerekse Sinop kitâbeleri, bir Selçuklu idârî biriminde "vilâyet" veya "vilâyet"ler bulunduğunu açık olarak göstermektedir. Nitekim bazı idârî birimlerde birden fazla vilâyet olabileceğinden, kaynaklarda isimleri geçen her vilâyetin, bir Selçuklu idârî birimine işaret sayılamayacağını belirtmiştik.

Bir Selçuklu birimini, "şehir ve vilâyet" şeklinde yaygın olarak görüyoruz. Burada sözü edilen "Vilâyet" in, Selçuklu idârî biriminde merkez olan, şehrin dışındaki alanın bir genel adı olduğu, bu itibarla aynı bir terim anlamının söz konusu olamayacağı da akla gelebilir. Bir idârî birimde birden fazla "vilâyet" olabildiği, "vilâyet" in anlamında ayrı bir hususiyet olabileceğini gösteriyor. Meselâ Sinop kitâbelerinde sözü edilen "vulât", yâni vilâyet yöneticileri, Sivas'da üç veya daha çok vilâyet olabileceğinin de işaretidir (5).

1 İ. A., "şehir" mad.

2 Ak-şehir yerine Ak-şar, daha XIV. yy. başına ait kaynaklarda zikrediliyor (bk. *Geographie d'Abul-Feda*, Paris, 1883, 11/2, s. 136; *Ahmedî*, Ala-şar der (Atsız neşri, s.21). Diğer örnekler için bk. Tarama Sözlüğü, Ankara, 1971, V, 3647-3649.

3 1326 tarihli Çakırcaoğlu vakfiyesinin uygurcasında köy anlamındadır: A. Temir, "Die Arabisch-ueel-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, 56, (1960), s.232-240; nitekim ünlü Oğuz şehri Yeni-Kend de farsçaya "dih", arapçaya "karye" diye çevrilmiştir: W. Barthold, *Turkestan*, London, 1968, s.178; "kend" için geniş bilgi : B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1978, I, s.215-239.

4 Meselâ Karaca-şehir köyü için bk. 706/1307 tarihli Hoca Bey vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 607, s.10.

5 Ülkütaşır, s.127 ; bazılarının isimlerine ilerde temas edilecek.

Konya'nın genel anlamı "vilâyeti"inde de, birden fazla "vilâyet" bulunduğu kesindir. Bunların bir kısmının isimlerini nisbeten geç döneme ait kaynaklardan öğreniyoruz. Sâid-eli gibi. Yine bu yöredeki Kır-eli de bir "vilâyet" olmalıdır (1). Bu arada Hatun-saray bölgesinin de bir "vilâyet" olması gerekmektedir. zira bu yörede bir "vali"nin yaptırdığı "han"dan, bugüne kadar gelen kitâbesi vasıtasıyla haberdarız (2).

Netice olarak bir Selçuklu idârî biriminde bir şehir bulunmakta, fakat vilâyetler birden fazla olabilmektedir. Fakat bu iki temel unsur, birbirlerini tamamlamaktadır.

İdârî Birimin Adı

Türkiye Selçukluları'nda, şehir ve vilâyetten teşekkül eden idârî birimin "adı" bir mesele olarak görülmektedir. Kaynaklarda bu konuda bir belirginlik bulunmaması, bu idârî birime verilecek ad hususunda tereddütler yaratıyor. Bunun için de kaynaklarda bu konuda geçen terimleri kısaca görelim.

a. Âmâl/Âmillik:

Âmâl, Selçuklu idârî birimini karşılayacak terimlerin ilk akla gelenlerinden birisidir. Zira kaynaklar (3) ve özellikle vakfiyeler, (4) ülkedeki küçük iskân yerleri, köy, kasaba v.s.den idârî birim merkezi olmak icabeden şehrin "âmâl"inden olarak zikretmektedirler. Bu terim bir vergi birliğini mi aksettiriyor? Çünkü Selçuklu idârî biriminde de yer alan "ummâl" yâni vergi memurları ile aynı kökten gelen bir isimdir.

Âmil, Ortaçağ İslâm dünyasında ve Büyük Selçuklular'da en önemli taşra yöneticilerinden birisidir (5). Buna karşılık, Türkiye Selçukluları'na ait kaynak ve kitâbelerde hiçbir yönetici böyle anılmamaktadır. Bu bakımdan, kaynaklarda bir yerden söz edilirken, beraber, Selçuklu idârî birimini bu şekilde veya "âmillik" olarak adlandırmaya imkân yoktur.

b. Kûre :

615/1218 tarihli İzzeddin Keykâvus vakfiyesinden başlayarak, (6)daha geç tarihli (XIV.yy.) vakfiyelerde "kûre" diye bir terim kullanılır. Vakfiyelerde iskân yeri

1 F.N. Uzluk, *Fatih devrinde Karaman Eyâletli vakıfları fihristi*, Ankara, 1958, s.22 ve (881/1476 tarihli).

2 İ. H. Konyalı, *Akşehir*, İstanbul 1945, s.575.

3 Bk. İbn Bîbî, s. 36 : "Dih i Ladik, ez âmâl-i Konya" yet de sayılıyor. Aynı eser, s.499: "Dih-i ez âmâl-i Amasiye" s.543 : "Karayük ez âmâl-i Akşehir-e Konya"; İbn Bîbî, daha ileride(s.637) burayı da "Akşehir vilâyeti"nde gösterir. "Vilâyet" ile âmâl'in eşanlamı olduğuna bir işaret de şu : İbn Bîbî "Kervansaray-ı Alâî'yi Aksaray âmâlinde sayarken (s.626), *Aksaray* "vilâyet"de gösterir (s.42).

4 Yukarda sayılan vakfiyeler.

5 İ. A., Amil mad. (M.F. Köprülü); Meyhenî, *Destûr-i Dabîrî* (neşr : A. S. Erzi), Ankara 1962, s.112; mâliye memuru anlamı için, Z. V. Togan, *Giriş*, 1970, s.238.

6 Vakıflar Genel Müdürlüğü, D. nu : 584, s.288: Kûre-i Konya.

olarak şehrin içinden veya surları dışından söz edilirken, şehir ile birlikte "küre" de zikredilir. Küre, genellikle şehir mânâsında olmakla beraber, (1) Yaqut da bir idârî mintika anlamında da kullanılıyor (2). Fakat Türkiye Selçukluları'na ait vakfiyelerde ve bazı kaynaklardaki (3) görünümü de, şehiri büyük bir iskân yeri olarak karşılamaktadır.

Küre, bu sebeple vakfiyelerde ve kaynaklarda geçmesine rağmen, Türkiye Selçukluları'na ait idârî birimi karşılayan bir terim olamaz.

c. Şehir :

Şehir'de belirli bir idârî çevre anlamı da bulunduğunu yukarıda bahsetmiştik. Devrimize ait kaynaklarda bazen "şehir" terimi, tam anlamıyla Selçuklu idârî birimini yansıtmaktadır (4). Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, şehrin iki anlamı da ihtiva etmesi karışıklık yaratacağından, Selçuklu idârî birimini ifâde etmek için kullanılamaz.

ç. Vilâyet :

"Vilâyet" bazen kaynaklarımızda Türkiye Selçukluları'na ait idârî birimi aksettiren terimlerden birisidir (5). Bunun yanında aynı idârî birimdeki daha küçük alt birimleri ifâde etmek için de kullanılmış olması, bu terimin Selçuklu idârî birimini ifâde etmesi için yetersiz olacağını gösteriyor.

"Vilâyet", bazen bağımsız Selçuklu idârî birimlerini ifâde edebiliyor. Bunlar genellikle "şehir" unsuru nisbeten eksik "Uc" idârî mintikaları ile "Kubadâbad" gibi ayrı bir özelliği olan yerlerdir.

d. Subaşılık:

Selçuklu idârî biriminde en yüksek görevli, "melik", "sahib" gibi adlar da taşımasına rağmen, farsçası ile "serleşker", yâni subaşı idi (6). Bu arada "vilâyet"

- 1 Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*, 1251, Bulak, s.506.
- 2 Meselâ Avnik kalesi "Pasin küresi" dahilindedir: naklen bk. F. Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s.424, "Pasin" Erzurum vilâyetlerinden birisi idi : Bk. İ.H. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 160, s.324; Küre-i Kapadok da geçer.
- 3 Ebu Bekr İbn Zeki'nin *Ravzat al-Kuttab* adlı eserinin Paris nüshası, "Küret'üs-üşgûr Antalyat'ür-Rûm" da istinsah edilmişti (bk. A. Sevim neşri, Ankara, 1972, s.69); *Eflâkî*, II, 964: Küre-i Aksara(y).
- 4 *Hoyî/Rûsum*, s.8; *Hoyî/Günüş*, s.9'da "divân-ı şehir" vardır; fakat bu divanda "vâli" de mevcut olduğundan, bunun bir Selçuklu idârî birim divanı olduğu seziliyor.
- 5 İbn Bibi, s. 32; *Eflâkî* I, s.25.
- 6 Burada aynı kaynaktan bir şahıs, aynı görev de olduğu halde farklı yerlerde hem "subaşı", hem "serleşker" diye anılmaktadır. Meselâ Emir Zahirreddin Mansur Tercüman, İbn Bibi'de önce "serleşker" (s.487); fakat daha ilerde (s.495-96) "subaşı" olarak zikrediliyor. Bu bakımdan iki terim arasında pek fark olmasa gerek.

adı taşımasına rağmen, Kubadâbad gibi, idârî birimlerin yöneticilerinin de "subaşı" ünvanı taşıdıkları da dikkati çekiyor (1).

"Subaşı" ünvanı bütün yaygınlığına rağmen, Moğol idâresi döneminde etkinliğini giderek kaybetmiştir. Herhalde idârî bakımdan daha geniş alanlar söz konusu edilmekte, bir kişiye (meselâ Muineddin Pervâne'ye) bir kaç yerin subaşılığı verilebilmektedir (2). Diğer taraftan, XIII. yy. sonlarına yaklaştıkça, tâyin menşurlarında "serleşkeri" zikredilmemektedir (3). Bunun da olağan sayılması gerekmektedir. Zira subaşılardan asıl özelliği askerî olduğundan, ülkenin iç ve dış askerî güvenliğini İhanlılar sağladıktan sonra bunlara gerek yoktu.

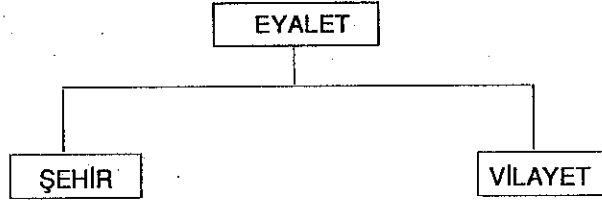
Bu arada Selçuklu idârî biriminin doğuşunda önemli bir yeri olan "şehzâde" idârelerinin "subaşılık" deyimi ile uyuşmayacağı da muhakkaktır. Önceleri büyük yetkilere sahip olan şehzâdelerin idâresi, çok daha sonraları "subaşı" yetkisine ine bilmişti (4). Subaşılık, bu idârî birimi yansıtabilecek en iyi adlardan birisi olmasına rağmen, şimdilik kaydıyla bu adı vermeye kanaat getiremedik (5).

Bütün bu saydığımız olumsuz özellikler gözönüne alınırsa, Selçuklu idârî birimine verilebilecek tek bir ad kalıyor ki, o da Eyâlet'dir. Nitekim O. Turan da bir makalesinde "Elbistan" için bu deyimi kullanmıştır (6). Eyâlet, bu dönemdeki vesikalarda "vâli"nin idâre ettiği birim olarak zikrediliyor (7). "Eyâlet" vesikalarda

- 1 Kubadâbad vilâyetine tâyin edilen Yusuf "subaşı" ünvanlıdır: Turan, *Vesikalar*, nu: X, s.20-21; kitâbesi vasıtasıyla haberdar olduğumuz Bedreddin de, Sav-Taş değil, "Subaşı" okunabilir: bk. M. Zeki Oral, "Kubadâbad bulundu", *Anıt*, 1/10 (1949).
- 2 Erzincan için mücadele ettiği biliniyor ve muhtemelen başarmıştır: İbn Bibi, 599; N. Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-din Süleyman*, Ankara 1970, s.33-34, Niksar için bk. Kaymaz, *Aynı eser*, 73; Sinop da fetihten sonra onun iktai olmuştur; Erzincan'ı 675/1276'ya kadar "naib"leri ile idâre etmiştir: *Baypars tarihi*, (Yaltkaya tercümesi) İstanbul 1941, s.84.
- 3 Ahmed Lâkûşî'ye verilen menşurda "fulan şehrin emâret, serveri ve hükümetinden" söz ediliyor. Genellikle "serleşkeri"de bulunurdu: Turan, *Vesikalar*, nu: 1, s.16; aynı eser nu: IV, s.13-15: 688/1289 tarihli zeâmet ve serveri-i mahrusa-i Dâr'ul-feth Kayseriye. Keza bk. *Hoyî/Rûsum*, s.26-27: "zeâmet ve serveri-i ecnâd-ı mahrusa-i fulan".
- 4 II. Kılıçarslan'ın oğullarının yetkileri pek çoktu; O. Turan'a göre, I. Gıyaseddin Keyhusrev'in şehzâdeleri Malatya ve Tokat'a "sadece bir vâli mevki ve selâhiyeti ile tâyin" edilmişlerdi (I. A., "Keykâvus I" mad.); II. Gıyaseddin Keyhusrev babası tarafından subaşı olan Ertokuş atabek olarak verilmişti: İbn Bibi, s.359.
- 5 Kafesoğlu (I. A., "Subaşı" mad.) "muhtemelen" diye zikrediyor; Uzunçarşılı (*Medhal*, s.104) "Serleşkerlik" diye adlandırmış.
- 6 I. A., "Süleymanşah" mad.
- 7 *Hoyî/Rûsum*, s. 29-30: "Takrir-i eyâlet" adıyla; "Uluğ Has Vâli Beg", "eyâlet-i mahrusa-i fulan"â tâyin edilmiştir. Burada "eyâlet", eğer Büyük Selçuklular'dan gelen bir klişe takrir değilse, bizim "vilâyet" diye adlandırdığımız küçük birimi ihtiva etmektedir; aşağıdaki notta da bu hususta aynı bir işaret var.

rında sözünü edeceğimiz anlamda pek kullanılmamakla beraber, içinde birçok "vilâyet" ihtiva edebilecek bir idâri birimi karşılayacak bir başka istilâh da yoktur. İlk Osmanlı dönemine ait bir kayıt, bu "eyâlet"i, bizim sözünü edeceğimiz "Vilâyet" anlamında gösteriyor (1).

Sözünü ettiğimiz bütün hususları göz önünde tutarak, Türkiye Selçukluları'nda idâri birimi göstermek üzere, şöyle bir şema çıkarabiliriz :

4. Eyâletlerin Doğuşu ve Gelişmesi

Türkiye Selçukluları'nda taşra idâri teşkilâtı hakkında ilk bilgileri, II. Kılıçarslan'ın 11 oğlunu ülkenin çeşitli yörelerine göndermesiyle edindiğimizi yukarıda belirtmiştik. 1180'lerde gerçekleşen bu olaya göre, vazife yerlerine giden şehzâdeler, oralarda babalarının divanından ayrı bir teşkilât, divan kurmuşlardır. Gerçi bunların önemli bir kısmı, geç Bizans devrinin ünlü şehirlerine gitmişlerdi. Bu şehirler, Danişmentli ve Mengüçlü dönemlerinde de parlaklıklarını devam ettirmişlerdi. Niksar, Malatya ve Borgulu bunların başında gelmektedir. Bununla beraber, bütün şehirler böyle bir mirasa sahip görülmemektedir. Bunların başında Türk devrinde kurulan Aksaray geliyor.

Aksaray, II. Kılıçarslan'ın kurduğu belirtilen bir şehirdir (2). XII. yüzyılın ikinci yarısında hemen gelişmemiş olacak ki, Sivas ile birlikte zikredilmiştir (3). 1180'lerdeki durum, XIII. yüzyıl başlarında değişmemiş olmalı ki, Sinop kitâbelerinde (1215) bu defa Kırşehir ile birlikte anılmıştır (4). Herhalde Sivas ile arasındaki uzun mesâfe buna başlıca sebep olmalı. Bu arada "Aksaray" bu dönemde, gerek Sivas, gerekse Kırşehir'in bir "Vilâyet"i olarak da düşünülebilir. Ancak II. Kılıçarslan'ın kurduğu bir yer olması, onun bağımsız bir idâri birim olarak düşü-

1 Hüseyin, *Bedâyî-ül-vekâyi*, Moskova 1961, s.63: "Eskişehir ve Önünü Eyâletleri". Buraları Neşri'ye göre (TTK Yayımları, 1,73) Sultan-öyüğü'ne tâbidirler; yani "vilâyet"dirler.

2 Anonim, s.38 : (II. Kılıçarslan) "Saltanatının başlangıcında Aksaray'ı binâ etti; kervansaraylar, pazarlar yaptı"; Aksaray, s.30; Nigidi, 146a; Aksaray'ın tafsillatlı, fakat metodsuz tarihi ve kitâbeleri için bk. I. H. Konyalı, *Aksaray*, 3. cilt, İstanbul, 1974-75.

3 İbn Bibi, s.22, Aksaray, s.30.

4 Ülkütaşır, s.131.

nülmesinde etkili olmalıdır. Aksaray, ancak XIII. yüzyılın ortalarına doğru, çevresiyle birlikte bir eyâlet olarak düşünülmüş olmalıdır (1).

Honaz'ın ismini taşıyan (Sinop kitâbelerinde) eyâlet, ilk zamanlardaki merkezinin değişmesi ile başka bir gelişme göstermemiştir. Yukarı Mendêres Havzası XII. yüzyıl başlarında Türk idâresine geçince, bu yörede teşekkül eden eyâlet, geç Bizans devrinin yine bu yöredeki en önemli kasta-şehri Honaz'ın adıyla anılmıştır (2). Bu sırada nisbeten küçük bir yerleşme olan Laodikeia ise 1211'lerden sonra Türk-Bizans münâsebetlerinin gelişmesi ve ticâretin artması ile daha da canlandı (3). Bu arada Laodikeia, gelişen şehrin gittikçe artan nüfusuna yetiyecek imkânlardan mahrum bulunduğu için, XIII. yy. ortalarına doğru daha güneyde, şimdiki Denizli'nin bulunduğu yere bir kale yapılarak halk peyderpey buraya taşındı (4). Bu yeni şehir, resmî kayıtlarda Laodikeia'nın Türkçeleşmiş olan Ladik diye anılmışsa da, Türkçe Tonguzlu adını da almıştır (5). Bu sırada eyâletin merkezi de Honas'dan buraya taşınmış, bununla beraber adı bir süre iki isim taşımıştır : "Ladik ve Honas" (6). Bununla beraber, XIII. yy. sonlarında artık sadece Denizli/Tonguzlu diye anılmış, Honaz ise bir kasaba olarak varlığını sürdürmüştür (7).

Borgulu, Kılıçarslan'ın şehzâdelerinden birisinin gittiği bir yer olmakla beraber, daha sonra idâri görünümü değişmiş olmalıdır. Geç Bizans dönemindeki etkinliğini devam ettiren Borgulu, sarp ve mahfuz kalesi ile dikkati çekiyor (8). Bu özelliği ile, Selçuklu şehzâdeleri için elverişli bir sürgün yeri idi (9). Bu yöre, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, artık "Melik'üs-sevâhil"in idâresinde bulunmaktadır (10). Bu yüzdendir ki, burasını sade bir "vilâyet" olarak görebiliriz.

1 Aksaray, s.32 : kadısından haberdarız; İbn Bibi, s. 31 : "mahrusa"

2 Ülkütaşır, s. 130 : "Mahrusa-ı Honaz ve vilâyet".

3 Ladik bu dönemde, XIII. yy. başlarında da Selçuklu kaynaklarında zikredilir : Aksaray, s. 32 ; Anonim, s. 42; İbn Bibi, "Honas ve Ladik"den söz ederken (s.81) biraz aşağıda "Ladik ve Honas" diyor. Bu şekil daha yaygındır.

4 Keyhusrev İbn Keykubad devrine ait kale kitâbesi için bk. I. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, İstanbul 1920, s.191.

5 Turan, *Vesikalar*, nu : XVII, s.25-26; Toğuzoğlu için bk. Aksaray, s.132; Abul-Faraç, II, s.639.

6 İbn Bibi, s.657, 729.

7 Honaz'ın Selçuklu devrindeki durumu için bk. T. Baykara, "Honaz şehri ve Selçuklu devrindeki önemi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/3-4 (1979), s.207-210.

8 İbn Bibi, s.623.

9 İbn Bibi, s.472, 616; Anonim, s.53, 90: Aksaray, bu ismin yerine genellikle hep "Burdul"dan söz etmektedir. Bundan XIII. yy. sonlarında Borgulu'nun giderek unutulmaya başlandığı da anlaşılıyor.

10 RCEA, XII, s.263-264, nu: 4798: Melik'üs-Sevâhil Bedreddin Ömer.

Ereğli, hem Kılıçarslan'ın oğullarından birisine merkezlik etmiş hem de Sinop kitâbelerinde beyi "sahip" ünvanıyla geçmektedir. Buna rağmen "eyâlet" özelliğini XIII. yüzyılda pek sürdürememiş olmalıdır. İdârecisi 1215'lerde "Beğ" ünvanı taşıyan bu yöre "Uc" itibâr edilmiş olup, "vilâyet-i uc" sayılmış olmalıdır (1).

Ankara'da Muhyiddin Mes'ud-şah'dan sonra "subaşı" veyâ bir başka yöneticiye rastlanmaması dikkati çekiyor. Bunun yanında bazı Beylerin burada inşaat kitâbeleri biliniyor (2). Anlaşıyor ki, burası da XIII. yüzyılda "Uc vilâyeti"nden birisi olarak sayılmıştır.

Simre, Sultan Mes'ud'un XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde kurduğu bir şehir olup, Selçuklu idârî teşkilâtında daha XIII. yy. başlarında görülüyor (3). Sinop-Samsun yöresinin muhafazası ile görevli olduğu anlaşılan bu "eyâlet", Sinop'un fethinden sonra giderek önemini kaybetmişse de varlığını XIII. yy. sonlarına kadar korumuştur (4). Bu arada artık ülkenin savunması, daha batıdaki Kastamonu Ucu'na ait olmuştur.

Borgulu, Ereğli ve Ankara gibi, XII. yüzyıl sonlarının önemli üç eyâleti, XIII. yüzyılda etkinliklerini büyük ölçüde yitirirken, yeni bir oluşum kendisini göstermektedir. Biri Selçuklu idârî yapısındaki bir diğer gerçeği, Uc Vilâyetleri'ni ortaya koymaktadır. Ancak "şehir ve vilâyet" in ahenkli birliğinden kaynaklanan Selçuklu eyâleti yanında, bir kısım "vilâyet"lerde şehir unsuru eksik bulunmaktadır. "Uc Vilâyetleri" ülkenin başka şartları ile de ilgili bulunmaktadır.

5. Selçuklu Döneminde Anadolu'daki Eyâletler

Buraya kadar Selçuklu ülkesindeki taşra teşkilâtının bulunması için gerekli bilgileri toplamaya ve esasları belirtmeye çalıştık. Bu teşkilâtın nerelerde olduğunun ilk ve açık işareti, II. Kılıçarslan'ın oğullarının, gittikleri yerlerdir. Hem bunların yetkileri de fazla olup, kendi eyâyetlerini babaları döneminde büyük selâhiyetle idâre ederek, idârî teşkilâtlanmaya zemin hazırladılar (5).

1 **Ülkütaşır**, s. 130: Şücaeddin Ahmed Beg; Nigidi, 147 a: Sencer Şah'ın "Vilâyet-i uc"da olduğunu söyler; **Anonim**, s.87: vilâyet-i Herakliye.

2 Kızıl-Bey için bk. **İbn Bibi**, s.137, 220; Ankara câmi ve türbesi vardı; 699)1300'de minberi Germiyanlı Alişir yenilemiştir. Bk. M. Zeki Oral, "Anadolu'da sanat değeri olan ahşab minberler, kitâbeleri ve tarihçeleri", **Vakıflar Dergisi**, V (1962), s. 23-78.

3 **Ülkütaşır**, s.124, Burası için bk. H. Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, I, İstanbul 1328-1330, s.409 ve dv.; ancak Amasya olamayacağı açıktır.

4 **İbn Bibi**, s.643 : "Serleşker"lik.

5 Turan, **Türkiye**, s.217-218; N. Kaymaz, onların büyük yetkilerine bakarak "11 devlet" deyimini kullanır ("Anadolu Selçuklu Devletinin inhitatında idârî mekanizmanın rolü", **TAD**, II/2-3 (1964), s.113-114); Oysa İ. Kafesoğlu'nun belirttiği gibi, Anadolu hiç de 11 devlete ayrılmayacak, tersine Konya'da olan en küçük kardeş birliği temsil edecektir (**Türk Milli Kültürü**, Ankara, 1977, s.308).

Selçuklu ülkesindeki eyâletlerin isimlerini çağdaş kaynaklar bildirmemektedir. Bu arada meselâ İbn Sâid, herbirisinde idârecisi, kadısı, câmi, hamam ve bezazistanı bulunan 24 eyâlet şehrinde söz eder (1). Bir diğer çağdaş kaynak, Simon de Sain-Quentin, ülkede kasaba (villis), kal'e (castris) ve küçük iskân yerlerinden (casalibus) başka yüzden fazla şehir yerleşmesi (civitates) bulunduğunu belirtir (2). Herhalde İbn Sâid idârî merkezi esas almış, buna karşılık Simon de Sain-Quentin ise kalabalık iskân yerlerini "civitates" altında toplamıştır. İbn Sâid'in verdiği bilginin dışındaki kaynaklar, Selçuklu ülkesindeki bu şehirlerin tam bir listesini vermiyorlar.

Selçuklu ülkesinde "eyâlet"lerin gelişmesi bakımından bazı oluşumları, yukarıda belirtmeye çalıştık. Bu bakımdan İbn Sâid'in 24 eyâlet şehri doğru görünmekle beraber, bir kısmı gerilemiş, bu arada yeni fetih veyâ diğer hususlarla da gelişerek bir eyâlet olmuş, yeni şehirler olabilir. Biz, daha çok yerli kaynakları esas alarak subaşılık, serleşkerî ve kadılıkleri toplayacağız. Bu arada Kılıçarslan'ın oğulları tabîi ki esas hareket noktamız olacaktır. Bu liste şüphesiz ki, tam değildir.

Bir kısmı küçük, yine bir kısmı, belirli bir süre için Türkiye Selçukluları ülkesine dahil olanlarla birlikte tesbit edilen, Akşehir-i Erzincan, Bayburt ve Tercan hariç ve 33 isimden birisi (Honas) aynı eyâlet bir başka isimle devam ettiğinden, Zile ise zaten Tokat'a tâbi sayılabileceğinden, eyâlet sayısı 30 civarında olmaktadır (3). Böylece İbn Sâid'in sözünü ettiği 24 eyâlet şehri pekâlâ doğru olabilir. Diğer taraftan, zaten bu isimlerden bazılarının XIII. yy. gelişmeleri içinde "vilâyet"den sayılabileceklerini de yukarıda belirtmiştik.

Bu arada bir eyâlet merkezi olması gereken Divriği'yi, kaynaklarımızda yukarıdaki esaslar içinde göremedik (4). Bunun gibi "şehir" olduğu kaydedilen, fakat diğer özellikleri dolayısıyla "vilâyet"i olup olmadığını kesin olarak belirleyemediğimiz Turhal (5) bu listeye alınamamıştır. Aynı şekilde, Sultanöyüğü de, kaynaklarda rastlanmadığı için alınamadı, Halbuki Sultanöyüğü'nün bir eyâlet olması kuvvetli bir ihtimâldir.

1 Nakleden C. Chane, **Turkey**, s.189.

2 **Histoire des Tartares**, (J. Richard), Paris 1965, s.66.

3 İ. H. Uzunçarşılı da otuzdan fazla olduğunu belirtir : **Medhal**, s.119.

4 **İbn Bibi**, s.680-81; Vakfiyelerde de "âmâl"i geniş bir alana yayılmaktadır.

5 **Anonim**, s.78.

Şehir / (Eyâlet Adı)	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
Âb-ı Germ		Bk. Iğın		
Ablistan		Bk. Elbistan		
Ahlât	630	Serleşker	Sinâneddin Kaymaz	(İbn Bibi, s.429)
Aksaray	-	Kadılık		(Aksarayî, s.90)
	698	"Hükümet"	Nusretüddin Çelebi	(Aksarayî, s.248)
		Bk. Sivas, Kırşehir		
Akşehir (-i Konya)	-	Serleşker	Çaylak	(İbn Bibi, s.700)
	730	Subaşı	Seyfeddin Emîr Ahmed	(Kitâbesi için bk. I.H. Konyalı Akşehir, s.410)
Akşehir-i Erzincan		Dâr-ün-nüzhe	(?)	
Amasya	576?	Melik	Nizâmeddin Argun-şah	(İbn Bibi, s.22)
	612	-	Behram-şah bin Kaymaz	(Ülkütaşır, s.127)
	638	Serleşker	Hacı Amağan-şah	(İbn Bibi, s.501)
	-	Subaşı		(Turan, Vesikalar, nu:XVI, s.24-25)
Amid	638	Serleşker	Mübarizüddin İsa Candar	(İbn Bibi, s.498)
	659?	Serleşker	Şemseddin	(İbn Bibi, s.655)
(Diyar-ı bekr)	674	Mükta	Bahaeddin Bıcar	(Yunîni, II, s.116)
Ankara	576?	Melik	Muhyiddin Mes'ud-şah	(İbn Bibi, s.22)
	635	Mükta	Tâceddin Pervâne	(İbn Bibi, s.472)
Antalya	603	Serleşker	Mübarizüddin Ertokuş	(İbn Bibi, s.99, 146)
	620	Subaşı	Mübarizüddin Ertokuş	(İbn Bibi, s.244)
	622	Serleşker	Mübarizüddin Ertokuş	(İbn Bibi, s.343)
	675	(hâkim?)	Sâdeddin Yunus	(Baybars/Yaltkaya)
		Serleşker		(Turan, Vesikalar, nu:IX, s.19-20)
Bayburt			Dâr-ü'n-necât (?)	
Borgulu	576?	Melik	Gıyaseddin Keyhusrev	(İbn Bibi, s.22)
	680	Melik'üs-Sevâhil	Bedreddin Ömer	(kitâbe:RCEA, XII, s.263-264, n.4798)
Corumlu	651?	Serleşker	Hatirüddin Zekeriya Sücâsi	(İbn Bibi, s.579)
Develü	652	Subaşı	Nusretüddin	(İbn Bibi, s.610)
Diyarbakır		Bk. Amid		
Elbistan	576?	Melik	Mugiseddin Tuğrul-şah	(İbn Bibi, s.22)
	608	-	Mübâruziddin Çavlı	(İbn Bibi, s.119)
	639	Subaşı	Hüsâmeddin Emîr-i Meydan	(İbn Bibi, s.496)
	652	Serleşker	Feleküddin Halil	(İbn Bibi, s.613)
			İlyas	(İA, Elbistan)
			Kamereddin	(İA, Elbistan)
	675		Seyfeddin Ebu Bekr Candar	(İA, Elbistan)

Şehir / (Eyâlet Adı)	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
Engüriye		Bk. Ankara		
Ereğli	576?	Melik	Sencer-şah	(İbn Bibi, s.22)
	612	Sahib	Şücaeddin Ahmed Beg	(Ülkütaşır, s.130)
Ermenistan?	675?	Serleşker	Bedreddin İbrahim	(İbn Bibi, s.688)
Erzen'ür-rum		Bk. Erzurum		
Erzincan	-	Sahib	Fahreddin behram-şah	(İbn Bibi, s.74, 103)
	625	Melik	Gıyaseddin Keyhusrev	(İbn Bibi, s.359, 458)
	650?	Serleşker	Şerefüddin Mahmud	(İbn Bibi, s. 558)
	652?	Serleşker	Seyfeddin Turumtay	(İbn Bibi, s. 599)
	652	Serleşker	Muineddin Süleyman	(İbn Bibi, s.599)
	674	(naib)	Kutbeddin Mahmud	(Baybars/Yaltkaya, s.84)
Erzurum	600	Melik	Mugiseddin Tuğrul-şah	(İbn Bibi, s.73)
	625?	Sahib	Rükneddin Cihan-şah	(İbn Bibi, s.354)
	629	Sibeh-salar	Mübâruziddin Çavlı	(İbn Bibi, s.419)
	640	Serleşker	Sinâneddin Yakut	(İbn Bibi, s.514)
	640	Şahne	Şeref Divîni	(İbn Bibi, s.514)
Harput	631	Serleşker		(İbn Bibi, s.446)
	634	Subaşı	Şemseddin Bayram	(İbn Bibi, s.469; Abul Farac, II, s.537: Subaşı Bairamiz)
	638	Subaşı	Sinâneddin Yakut	(İbn Bibi, s.496; Abul Farac, II, s.541: Subaşı Sinan)
	1276 M.	-	Bişa	(Abul Farac, II, s.596)
Honas	612	Sahib	Esedüddin Ayas'ül-Galibî	(Ülkütaşır, s.130)
		Bk. Lâdik		
Iğın	676	Serleşker	-	(İbn Bibi, s.700)
	687	Subaşı	Bedreddin Ömer Saka	(Anonim, s.71)
Karahisar (Devle)	606	-	Ebu Hâmid Hacı Mehmed b. İlyas	S. Gercer, Afyon Tarihi, İzmir 1971, s.263)
	674?	Serleşker	Nasreddin Hasan	(İbn Bibi, s. 657)
Kayseri	576?	Melik	Nureddin Sultan-şah	(İbn Bibi, s.22)
	607	Subaşı	Yakub Kabakulak	(Anonim, s.42)
	608	Hâkim ve şahne	Celâleddin Kaysar	(İbn Bibi, s.115)
		şahne	Celâleddin Kaysar	(İbn Bibi, s.116)
	612	Subaşı	Bahaeddin Kutluğca	(Ülkütaşır, s.125)
	616	Subaşı	Seyfettin Ebu Bekir	(İbn Bibi, s.212)
	620	Vâli	Mecdeddin İsmâil	(İbn Bibi, s.269)
	632	Subaşı	Kemâleddin Kâmyar	(Turan, Vesikalar, nu: LXIII, s.89-93)

Şehir / (Eyâlet Adı)	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
	641	Serleşker	Fahreddin Ayaz	(İbn Bibi, s.529)
	652?	Subaşı	Seyfeddin Türkeri Çaşnigir	(İbn Bibi, s.604)
	652	Subaşı	Samsameddin Emir-i arz	(İbn Bibi, s.610)
	675	Serleşker	Taceddin Kiyu	(İbn Bibi, s.662)
	688	Za'im?	Rükneddin Keyumers	(Turan, Vesikalar, nu:IV, s.13-15)
Kırşehir	612	Sahib	Seyfeddin lideniz	(Ülketaşır, s.131)
		Aksaray ile birlikte		
Lâdik	645	Serleşker ve mükta	Şemseddin İsfahanî	(İbn Bibi, s.543)
	674?	Serleşker	Tâceddin Hüseyin	(İbn Bibi, 657)
		Honas ile birlikte.		
	-	Serleşker	-	(Turan, Vesikalar, nu:XVII, s.25-26)
	688	Sahib	Fahreddin Ali'nin kızının	(Anonim, s.73)
	-	Kadılık	oğlu	(Eflâkî, II, s.934)
Lârende	625?	Subaşı	Musa	(Eflâkî, I, s.25)
	-	Subaşı	Hoca Yunus	(İ.H. Konyalı, Karaman, s.480)
		Kadılık		(Turan, Vesikalar, nu:XL, s.56)
Malatya	576?	Melik	Muizzeddin Kaysar-şah	(İbn Bibi, s.22)
	601	Melik	İzzeddin Keykâvus	(İbn Bibi, s.90)
	608	Melik	Hüsameddin Yusuf	(İbn Bibi, s.119)
	612	-	Hüsameddin Yusuf	(Ülkütaşır, s.123)
	619?	-	Bahâeddin Kutluğcaw	(İbn Bibi, s.264)
	623	Serleşker	Esedüddin Ayas	(İbn Bibi, s.282)
			Kundestabl	
	634	Serleşker	Seyfûddeve Ertokuş	(İbn Bibi, s.468)
	634	Subaşı,	Seyfûddeve	(Abû'l Farac, II, s.637)
Malatya	638	Serleşker	Zahreddin Mansur Tercüman	(İbn Bibi, s.487)
	638	Subaşı	Zahreddin Mansur Tercüman	(İbn Bibi, s.495, 96)
	638	Serleşker	Muzafferüddin?	(İbn Bibi, s.500)
	652?	-	Seyfeddin Turumtay	(İbn Bibi, s.590)
	652	-	Reşideddin Ebu Bekr Cuveynî	(İbn Bibi, s.598)
	1243M.	Subaşı	Reşidüddin	(Abû'l Farac, II, s.543)
	1258M.	-	Fahreddin Ayaz	(Abû'l Farac, II, s.564)
Maras	608	Melik, sahib	Nuşretüddin Hasan	(İbn Bibi, s.112, 185)
Niğde	576?	Melik	Arslan-şah	(İbn Bibi, s.22)
	608	-	Zeynüddin Beşâre	(İbn Bibi, s.119)
	612	Sahib	Zeynüddin Beşâretül-Galibî	(Ülkütaşır, s.120)

Şehir / (Eyâlet Adı)	Tarih	Ünvanı	Kişinin Adı	Kaynak
	631	-	Tâceddin Pervâne	(İbn Bibi, s.441)
	655?	Serleşker	Selçuk-şah oğlu	(İbn Bibi, 627-28)
	664	Serleşker	Hatiroğlu Şerefüddin	(İbn Bibi, s.644)
Niksar	576?	Melik Koylu-hisar ile birlikte.	Nasireddin Berkayaruk-şah	(İbn Bibi, s.22)
	638	Subaşı	Mübâruziddin Yavtaş	(İbn Bibi, s.491)
			Çaşnigir	
	650?	Serleşker	Şerefüddin Mahmud	(İbn Bibi, s.567)
	655?	Serleşker	Muineddin Pervâne	(İbn Bibi, s.629)
Samsun		Kadılık		(Turan, Vesikalar, nu:XXXVIII, s.51-53)
Simre	612	Sahib	Bedreddin Ebûbekir	(Ülkütaşır, s.124)
	664	Serleşker	Şah-melik	(İbn Bibi, s.643)
Sinop	611	Serleşker	-	(İbn Bibi, s.154)
	652?	Reis'ül-Bahr	Şücaeddin Abdurrahman	(İbn Bibi, s.597)
	675	-	Taybuga	(İbn Bibi, s.729)
		Kadılık		(Eflâkî, II, s.860)
Sivas	576?	Melik	Kutbeddin melik-şah	(İbn Bibi, s.22)
		Aksaray ile birlikte.		
	612	Vulât-ı Sivas?	1. Emîr İmâdeddin Ayas 2. Celâleddin Kaysar 3. Sirâceddin Ömer	(Ülkütaşır, s.127)
	614	-	Mübâruziddin Behram-şah, Emîr-i Meclis	(İbn Bibi, s.175, 254)
Sivas	633?	(Subaşı)	Fahreddin Ayaz Şarab-salar	(İbn Bibi, s.458)
	634	-	Kayır-han (gerçekleşmedi)	(İbn Bibi, s. 458)
	637	Serleşker	Hüsameddin Karaca Emîr-i Candar	(İbn Bibi, s.480)
	638	Subaşı	Mübâruziddin Çavlı Çaşnigir	(İbn Bibi, s.491)
	652	-	Seyfeddin Türkeri	(İbn Bibi, s.590)
Tercan		Dârü'l-emân (?)		
Tokat	576?	Melik	Rükneddin Süleyman-şah	(İbn Bibi, s.22)
	601	Mükta	İzzeddin Kılıçarslan	(İbn Bibi, s.87, Aksaray, s.32)
	601	Melik	Alâeddin Keykubad	(İbn Bibi, s.90)
		Kadılık		(Turan, Vesikalar, nu:XXXVI, s.46-49)
Zile	-	Serleşker	-	(Turan, Vesikalar)

Vilâyet, Selçuklu idâri biriminde yâni "Eyâlet"de, şehir dışındaki alanları ihtiva etmekle, asıl nüfus ağırlığını taşıyan bölgedir. Bu bakımdan "Vilâyet"in iskân açısından incelenmesi, oradaki insanları türlü yönleriyle aksettirecektir. İktisâdî durumları başta olmak üzere, dikkatli çeken diğer hususiyetine, kaynakların müsâdesi nisbetinde temas etmek yerinde olacaktır.

Kaynaklarda açıkça zikredilmien, ancak varlıkları kesin olan "göçer-evli"leri de eklersek, "vilâyet"in iskân bakımından durumu şöyle oluyor :

1. Göçer-evliler.
2. Köy-öncesi iskân.
 - a. çiftlik, nezrea.
 - b. ağıl, kışlak.
 - c. menzil, diğerleri.
3. Köy.
4. Kasaba.
5. Kale.

1. Göçer-evliler

Vilâyette oturan halkın başında göçer-evliler gelmektedir. İlk Osmanlı devrine ait türkçe kaynaklar, genellikle göçebe yerine "konrar-göçer halk" veya "göçer-evli" diye söz ettiklerinden (1) biz de aynı terimi tercih ederek, "göçebe" yerine "göçer-evli"yi kullanacağız.

Aralarında yerleşiklerin de bulunduğu bilinen (2) Türklerin önemli bir kısmı, yazları belirli yaylalarda, kışları ise yine belirli kışlaklarda kalırlar ve bunu muntazam bir şekilde sürdürürlerdi. Böylece evleriyle göçen bu insanlar, "yarı-göçebelik/semi-nomadizm" denilen bir iskân türünü yaratmış oluyorlar (3). Yarı göçebelik,

1 M. Neşri, Kitâb-ı Cihânnûma, (Unat-Köymen neşri, TTK) Ankara I, 1949, s.59; Aşıkpaşazâde (Atsız neşri) Türkiye Tarihleri, İstanbul 1949, s.92.

2 B. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihî, Ankara 1962, s.35, 88-89, I. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, s.271 ve dev.

3 Bu görüşü yansıtan bir inceleme. T. A. Zhdanko, "Semi-nomadism in the history of Central Asia and Kazakhstan", Trudı 25. Mejdunarodnogo Kongressa vostokovedov, Moskva 1963, III, 176-184; keza Cahen, Turkey, s.146.

günümüz Anadolu'sunda az da olsa devam eden bir özellik olarak görülüyor (1). Bu türden bir hayat ise hem bir miktar ziraat yapmayı sağlıyor, hem de hayvanları için her zaman çimen bulmak imkânını temin ediyordu.

Türklerin uzun süren seferlerinde, yanlarına ağırlıklarını, kadın ve çocuklarını aldıklarını da biliyoruz (2). Bazı büyük olaylar, Türkleri devamlı oturdukları yerlerden göçe zorladığı zaman zaten bu türden göçlere alışık bulunuyorlardı. Selçukluların Aral gölü kuzeyindeki Oğuz ülkesinde barınmaz olmalarıyla göçe mecbur kalmalarında da aynı durum görülmüştür.

1071'i takip eden yıllardan başlayarak Anadolu'ya gelen Türklerin hepsinin göçer-evli olmadıkları muhakkaktır (3). Nitekim hemen İznik, İzmir gibi şehirlere yerleşip, buralarda dikkate değer bir şehir hayatı yaratabilmişlerdir (4). Şehirlere yerleşen Türklerin yanında, göçer-evli kitleleri de belirtmek gerekir.

Bu arada Büyük Selçuklular devrindeki bir özelliği de belirtmek gerekir. Kendileri Kınık türkmen boyundan olmakla beraber, sonradan Türkmenlerden yüz çevirdikleri ifade edilen (5) Selçuklular Türkmen boylarını kendi "Uc"larına, yani Anadolu'ya gönderiyorlardı (6). Anadolu'daki Selçuklular da bu göçer-evli unsuru batıya, Bizans sınır bölgesine sevk ediyorlardı. Böylece Büyük Selçukluları diğer bölgelerine göre Anadolu'da, Anadolu'nun öteki bölgelerine göre de Bizans sınırlarında daha çok göçer-evli Türkmen unsuru birikti.

"Uc"da, daha ziyade askerî zaruretlerden doğan bu durumu ülkenin diğer kısımlarına teşmil etmek (7) doğru olmasa gerek. Aynı şekilde göçer-evli unsurun etkinliğinin arttığı XIII. yy sonu ile XIV. yy daki durumu, daha önceki zamanlara da indirmek hatalı olur. Türkiye Selçuklularında genel olarak göçer-evlilerin etkinliği, ikinci planda kalmaktadır (8).

Selçuklu yerli kaynakları XIII. yüzyıla âit seneler için tafsillatlı olduklarından, göçerevlilerin durumları hakkında pek bilgi vermezler. Bu da XIII. yüzyılda daha çok yerleşiklerin etkin olduğunun işaretidir. Aksaray'de, XIII. yy sonlarında bu hususta daha çok bilgi veriyor.

1 Ö. C. Sarc, *Türkiye ekonomisinin genel esasları*, İstanbul 1949, s.182.

2 Oğuz Destanında efsânevi devirler için kaydedilmiştir : bk. Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s.25, 45; meselâ Uluğ Bey, Temür'ün batı seferi sırasında Sultanı'ya'de doğmuştur : W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, İstanbul 1930, s.37.

3 F. Sümer "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi", *Belleten*, XXIV (1960) s.567-594.

4 İzmir, 1098 de Bizans tarafından geri alındığında, 10.000 Türk hayatını kaybetmişti : A. Komnena, *Alexiade*, 1969 (Penguins books), s.347; ancak Vryonis, nedense bu rakamı 2.000 e indirir; *Decline*, s.181.

5 F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, s.92.

6 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İst. 1970, s.193-195.

7 S. Vryonis, *Decline*, 184 ve dev.

8 Akdağ, *Türkiye*, 91, 94; vakfiyelerde de aynı durum görülüyor.

Göçer-evlilerin hayatı yazın yayla, kışın da kışlak (1) lar arasında devam eden bir hareket görünümündedir. Bu durumu bizzat Selçuklu hükümdarlarının hareketlerinden takip etmek de mümkündür. Zira onlar kışları Antalya ve çevresi gibi sıcak yerlerde geçiriyor (2) yazın ise Kubadabad gibi yazlık saraylarına (3) veya Sivasa'ya gidiyorlardı (4).

Göçer-evliler bu yaylak ve kışlaklarında her zaman çadırlarında değillerdir. Buralara nisbeten sade ve çevredeki tabii malzemeden yapılmış evler, "alaçık"lar yapıyorlardı (5). Seneye yine gelecekleri için, böyle davranmış olmalıdırlar.

Göçer-evliler ülke için zarurî bir unsur idiler. Zira herşeyden önce şehirlerdeki halkın bazı temel ihtiyaçlarına cevap veriyorlardı. Şehirlerin gelişmiş oldukları yörelerde bu türden ihtiyaçların en iyi biçimde karşılanmış oldukları da görülmektedir. Bunların başında tabii ki yiyecek ihtiyaçları gelmektedir. Kaynaklarda yakınlarında bulundukları şehirlerin et başta olmak üzere yağ, süt, peynir gibi ihtiyaçlarını karşılayan kabileleri'nden söz edilmektedir (6). Bu göçer-evli unsur aynı zamanda şehirlerdeki sanayiî yün ve deri gibi ham maddelerini de temin ediyorlardı.

Nisbeten geç devirde kaleme alınmış olmasına rağmen, Selçuklu dönemine ait hatıralar sakladığı da (7) bilinen Şikârî'nin şu kaydı önemlidir :

"Râvî eyder, Keykubad zamanında Nogay tatarı otuz bin er ile gelüb çıkmışlardı. Keykubad bunlara riayet edüb asker edinmiş idi. Bunlar yedi bölük idi. Her bir bölüğüne bu diyarların yaylağın ve otlığının vermişlerdi. Bunlar şehre gir-

1 Bu göç, Mevlânâ'ya göre Türklerin her yaz tekrarladıkları bir hareket demektir: "Bahar geldi. Bütün Türkler yaylaya yöneldiler. Çünkü kışlak'dan yayla'ya göç vaktidir": bk. M. Şerefeddin (Yaltkaya), "Mevlânâ'da Türkçe kelime ve şiirler", *Türkiyât Mecmuası*, IV (1934), s.111 ve dev.

2 I. Kevkâvus'dan itibaren birçok hükümdarı biliyoruz: İbn Bibi, 171, 251, 266, 344, 354, 366, 424, 470, 510; burada "mâh-ı nisan"a kadar kalınırdı (İbn Bibi, 366).

3 Kubadabad'ın inşaatı için bk. İbn Bibi, 352-354; Kayseri yakınlarındaki Keykubadiye de ünlüdür: İbn Bibi, 465; buraları hakkında bk. M. Zeki Oral, "Kubadabad çinileri", *Belleten*, XVII, (1953), s.209-222; keza, "Kayseri'de Kubadiye sarayları", *Belleten*, XVII (1953) s.501-516. Buralarda kazılar da yapılmıştır.

4 Anonim, s.46.

5 Mevlânâ'da çok geçer; bk. M. Şerefeddin (Yaltkaya), aynı eser.

6 Anonim, s.88-89: (Karamanlılar) Konya kabilelerini vurdular; sığır, koyun her ne buldularsa götürdüler"; R. IV Kılıçarslan İhanlılara giderken, bir koyun sürüsü kendisini takip ediyordu : İbn Bibi, 627.

7 Bk. Köprülü, "Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları", *Belleten* VII (1943) s.399-401.

mezler idi. Hemen etraflarda olan yaylaklarda olurlardı. Zira konar-göçer ulus idi. Her kim Rum'a şah olsa bunları asker edinirdi. O zamanda bunlardan yavuz asker yoğidi (1)".

Bu kayıt, göçer-evlilerin, şehirlerin gıdasını temin yanında ikinci özelliklerini, asker olmalarını aksettirmektedir. Ençok göçerevli unsur uc'da bulunduğundan Uc askeri, Selçuklu ordusunun asıl Türk olan önemli kısmı olup, kaynaklara çeşitli şekillerde aksetmiştir (2). Bu askerler, her biri kendi boyuna ait kuvvete komuta eden (3) "sipâhî"lerin ve bunların başında, sübaşılının komutasında oluyordu.

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren durum değişmeye yüz tuttu. Bu değişmeyi, İbn Bibi'de zikredilen, Selçuklu ordusunu teşkil eden unsurların listesinden takip edebiliriz (4):

Yassıçemen	:	Türk, Frenk, Gürcü, Uçî, Rumî, Rus, Arap
Akça-derbent	:	[Harezmî], Uçî, Gürcü, Frenk, Rus
"	:	Rumî, Harezmî, Uçî, Gürcü, Frenk, Rus, Kıvcak, Kürd (5)
Kösedağ	:	Şâmî, Rumî, Frenk, Gürcü, Uçî (6)

Bir nevi "İmparatorluk" ordusu hâline gelen Selçuklu kuvvetleri arasında vaktiyle en başta zikredilen "Türk" artık yok, "Uc"lular da en sondadır. Açıkça görülüyor ki Selçuklu ordusundaki Türk, tabiatıyla "Uc" kuvvetleri eskiye göre hayli azalmıştır (7). Hristiyan askerlerin kullanılması (8), Selçukluların doğu ve güneydeki İslâm ülkeleriyle olan savaşları ile ilgili olsa gerektir. Bilindiği gibi "Frenk" birlikleri Baba İshak isyanında olduğu gibi (9), Memlûklerle olan savaşlarda da etkili olmuşlardır (10).

1 Konya Dergisi, Sayı: 6 (1937) s.354a.

2 İbn Bibi, 70, 96, 142, 162, 185, 239; daha geç dönemin insanı olduğundan Aksaray'da geçmediği dikkati çekiyor. Keza bk.M. Brosset, *Histoire de Georgie*, St. Petersburg 1849, I, 457.

3 Hoyî/Gunye, s.9; Rûsum, S.8.

4 İbn Bibi, 391

5 İbn Bibi, 438 ve 459.

6 İbn Bibi, 525; bu arada "Rumî" diye zikredilenler arasında ermenilerin hâkim olduğu anlaşılıyor: s.522: ermeni ve frenk; s.524: frenk ve rumî.

7 C. Cahen, *Türkey*, 233-34; Akdağ, *Türkiye*, s.37-38.

8 C. Cahen, *Türkey*, 231-33.

9 İbn Bibi, 503.

10 İbn Bibi, 447-48; Erzurum'dakiler için bk. İbn Bibi, 514.

İzzeddin Keykâvus, Baycu'ya karşı "Nevâhi-i Uc, Keradiye (1), Bozkır dağları ve Havalî-i Bulgar ve Gülnar ve diğer diyar"dan asker toplamıştı (2). Ancak 654/1256 daki savaşın kaybı üzerine Selçuklu ordusu iyice dağılmaya yüz tuttu. Bir vakitler "Uc" askeriyle Konya'ya gelen Selçuklu sultanlarının yerini, şimdi "Frenk" askeriyle gelenler almıştı (3). Ayrıca ülkenin dış güvenliğini Moğol orduları karşılıyor, iç isyanları da onlar bastırıyorlardı (4). Bu durum askerliği bir meslek gibi benimsemiş olan Uc türkmenlerini hayli etkilemiş olmalıdır. Bir zaman "Moğol-müslüman" kuvvetlerinden (5) söz edilen kaynaklar, XIII. yy sonlarında Selçuklu ülkesinde artık sadece "Moğol ordusu"ndan bahseder oldular (6). Şimdi göçer-evliler kendi beylerinin emrinde müstakil askerî güçlerini oluşturmuş, isyân ederek tepkilerini göstermeye başlamışlardır (7).

Göçer-evlilerin bir bölümünün yaylak-kışlak hayatını iyice benimseyip toprağa yerleşmeleri (8) XIII.yy başlarından itibaren takip edilebiliyor (9). Kimi zaman ve yerlerde hızlanan bu iskânın (10) XIII. yüzyılın son çeyreğine kadar devam ettiğini tahmin edebiliriz. Bu dönemdedir ki Selçuklu ülkesindeki vilâyet-şehir dengesi bozulmaya yüz tutacaktır. Göçer-evliler, şehirlerden, onların ihtiyaçlarını temin ederek sağladıkları faydaları, şimdi yağma ile temin etmeye çalışacaklardır. XIII. yy sonlarındaki durumu, bu dengenin bozulması açısından görmekte de yarar vardır sanıyoruz.

Göçer-evli kitleler arasında en önemli yeri Türkmenler tutmaktadır. Çeşitli Oğuz boyları, bir yandan göçer-evli hususiyetlerini sürdürürken, bir kısmı da köylere yerleşmişlerdir. Daha 615/1218 tarihli kayıtlarda birer köy iskânı adı olarak **Beğdilî, Çavuldur ve Salur** gibi Oğuz boylarına rastlamamız, bu yerleşmenin çok erken tarihlerde başladığını gösteriyor (11).

1 Burası B. Fleming ve N. Kaymaz'ın zannettiği gibi (bk. Pervâne Muineddin, s.61, not: 28) Gerede olmayıp, pekâlâ Şikârî'de Mut ve Gülnar'la birlikte zikredilen Gargara kalesi olabilir.

2 İbn Bibi, 619.

3 İbn Bibi, 83-84'e karşılık, bk. Aksarayî, 49.

4 Memlûklere onlar direnmiş, Hatiroğlu isyanını da onlar bastırmışlardır; bk. İbn Bibi, 667, 671 ve dev.

5 İbn Bibi, 668, 671: moğol ve rumî; Anonim, s.69, 70.

6 Anonim, s.85; İbn Bibi, 705.

7 Aksarayî'de bu türden isyanlar pek çoktur.

8 Ne kadar toprağa yerleşse, Türkler yaylak hayatını bırakmıyorlardı; bu bakımdan "yayla"ya çıkmayı, ayrı tutmak gerek.

9 Yer isimlerine akseden şekli için bk. H. Nihâl-A. Naci, "Anadolu'da Türklere ait yer isimleri", *Türkiyat Mecmuası*, II, 1926, s. 243-259; F. Sümer de Oğuzlar, Ankara 1972, kitabının sonuna tahrir defterlerinde bulunduğu köy isimlerini eklemiştir.

10 Bunun aynı zamanda esnaflıkla ilgisi için bk. N. Çağatay, "Fütüvvetçilikle Ahiliğin ayrıntıları", *Belleten*, XL (1976) s.423-438.

11 Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 584, s.288.

Vakfiyelerde ve diğer kaynaklarda bazı boy, **Avşar** (1) ve **Çepni** (2) isimleriyle şu köyler de zikredilir: **Alayuntlu** (3), **Bayatcık** (4), **Bayındır** (5), **Beğdilli** (6), **Eymir** (7), **İğdir** (8), **Kızık-Kışlacık** (9), **Kıçt-Kınık** (10), **Sart Kay** (11) ve nihâyet **Toturga** (12).

XV. yüzyılın ilk yarısının insanı olan Yazıcıoğlu, İbn Bibi'yi Türkçeye çevirirken bize kadar ulaşmamış kaynakların bilgilerini veya sözlü gelenekleri de eklemiştir. Yazıcıoğlu, Türkiye Selçuklularında, nedense farsça yazan tarihçilerin nakletmediği bilgi ve hususları eklemiştir. Şimdi daha çok ihtiyatla karşılanmakla beraber, doğru olmaları da pekâlâ mümkündür (13).

- 1 Alishan, Sissouan, Venise 1899, s.377; M.Ş. Tekindağ, Karamanlılar, **İA**;
- 2 Çepni'ler **Vilâyetnâme**'de Sulucakarahöyük halkı olarak geçtikleri gibi (Vilâyetnâme/Gölpınarlı, s.26) Sinop civarında da zikredilir: **İbn Bibi**, 729: "Türkân-ı Çepni".
- 3 a. Aksaray civarında: 657 tarihli bir mülknâmede, bk. H. Sahillioğlu, "İkinci Keykâvus'un bir mülknâmesi", **Vakıflar Dergisi**, VIII (1969), s.57-65, st.29: yukarı ve aşağı Alayuntlu;
- b. Artukabad'daki için bk.694/1295 tarihli Ahi Mes'ud Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 990, s.22.
- 4 665/1267 tarihli Hüsâmüddin vakfiyesi; bk. **Çorumlu Dergisi**, I. cilt, ekler (1938-39) s.155-155.
- 5 Kırşehir civarında; Temir/**Cacaoğlu**, s.39, st.254.
- 6 a. Iskilip civarında diğer adı fedan; Temir Bekidli okumuş, **Cacaoğlu**, s.54, st.437;
- b. Kırşehir civarında; aynı eser, s.40, st.267 (K 1'e göre:211) Temir bunu da Bekidli okumuş.
- 7 a. Kırşehir civarında; Temir, **Cacaoğlu**, s.38, st.249.
- b. Ankara civarında mezrea; 675 tarihli Şeyh Mehdi vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 582, s.215.
- 8 Amasya civarında; 699/1300 tarihli Pervâne Beg bn Osman vakfiyesi; Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 579, s.31.
- 9 699/1300 tarihli Pervâne Beg vakfiyesi, bk. aynı yer.
- 10 Ankara-Kırşehir civarında; diğer adı: İki-su: Temir, **Cacaoğlu** s.39 st.İ: 255; K 1: st.200.
- 11 Ankara-Kırşehir civarında; Temir, **Cacaoğlu**, s.39, st.257; tercümede (s.114) "Kay" ismi atlanmış. K 1 nüshasında da aynı şekilde : st.200.
- b. Kay veya Kayı, Yunus-ı Mukri'nin ilk yerleştiği köyceğiz'dir. Bk. **Vilâyetnâme**/Gölpınarlı, s.26.
- 12 Sivas dolaylarında; 678/1280 tarihli (Şahip Ata Fahreddin) Ali bn Hüseyin vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu:604, s.67-72.
- 13 Süleyman-şah'ın Gürcü seferine Tuğrul-şah'ın Elbistan yöresindeki "Ağaçeri", Behram-şah'ın da Erzincan dolaylarındaki Salur ve Bayındır çerisiyle katılmaları gibi (s.54). **İbn Bibi**'nin aslında olmamasına rağmen doğru olabilir.

2. Göçer-evli ikinci büyük kitle, **Harezmîler** olup, Alâeddin Keykubad döneminde geçici bir zaman, Selçuklu hayatında ve ordusunda önemli bir yer tutmuşlardır. Bu hükümdarın ölümü üzerine reisleri de hapsedilince güneye giderek Selçuklu hayatından çıkmışlardır (1).

3. Elbistan yöresindeki Ağaçeriler de, XIII.yy. ortalarında kaynaklara yansıyan Türkmenlerdendirler (2).

Yukarda kısaca temas ettiğimiz gibi, XIII. yüzyıl ortalarında Selçuklu ülkesinde göçer-evliler nisbeten geri plânda olmalıdırlar. Toplam nüfus içindeki nisbetleri de, Ö. L. Barkan'ın (3) XVI.yy başları için hesapladığı %16-17 lik orandan biraz fazla olması daha uygundur. Göçerevli oranı XIII yy. sonlarında şehirlerin gerilemesi, köylerin boşalması nisbetinde bir miktar daha artmış olabilir.

İktisâdî durum : Bu konuya kısaca temas etmek faydalı olacaktır. Meselâ İbn Bibi, Alâeddin Keykubad'ın tahta çıkışı sırasında Çoban ve Kızıl Bey'lerin "para ve köle", buna karşılık diğer "Uc Beyleri'nin koyun, at, deve ve gulam" getirdiklerini söyler (4). Bu ifade göçer-evlilerin iktisâdî hayatlarını açıkça ortaya koymakta, Uclarıda daha kesif bulunan göçer-evlilerin en çok hayvan beslediklerini göstermektedir. Göçer-evli Türk kitlelerinin sürüleri, Bizans (5) ve diğer kaynaklarda (6) sık sık zikredilmektedir.

Hayvan besleyiciliğin Türklerde yaygın ve vazgeçilmez oluşunu olağan karşılamalıyız. Zira Türklerin başlıca gıdaları et başta olmak üzere kaymak, yoğurt, süt ve peynirdir (7). Bununla beraber az da olsa ziraat yapıldığı söylenebilir (8).

- 1 **İbn Bibi**, 438, 550, 468, 469, 535; :. Turan/Türkiye, s.400, 407-408.
- 2 **İbn Bibi**, 618; toplu bilgi için bk. F. Sümer, "Ağaçeriler", **Belleken**, XXVI (1962) s.521-528; keza bk. Cahen, **Turkey**, 149-50.
- 3 Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman...", **JESHO**, I (1958) s. 9-36.
- 4 **İbn Bibi**, 220.
- 5 Vryonis, **Declin**, 189, 267-68.
- 6 Meselâ İmâdeddin el-Kâtib'ül-İsfahânî'deki kayıtlar için bk. R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III (1971), s.249-369, s.354.
- 7 M. Altay Köymen, "Alparslan zamanı Türk beslenme sistemi", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III (1971) s.15-50; keza bk. Vryonis, **Declin**, s.275; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.267.
- 8 Türklerde ziraat için bk. Kafesoğlu, aynı eser, s.277-78; F. Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu**, Ankara 1972, s.93

Göçer-evlilerin hayvan besleyici oluşlarının, sadece kendilerinin değil, çevrelerindeki şehirlerin de ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğunu belirtmiştik. Şehirler için gıda ihtiyaçlarını temin etmek önemli bir meseledir (1). İlk Osmanlı kaynakları (2), XIII. yy sonlarına ait haberlerinde, Osman Gazi'nin Bilecik tekfuruna "yağ, peynir ve kalı/halı" armağan ettiğini belirtirler.

Halı ve kilim, göçer-evlilerin önemli el sanatlarından idiler. Zira hayvanlarının yünü, hem kendi, hem de şehirlerdeki halı, kilim ve diğer dokumacılık mâmullerinin, ham maddesi idi. Bu arada deri de, şehir ve kasabalardaki tabakhânelerde işlenip mâmûl hâle konuyordu. Bir kısım Türkmenlerin odunculuk ve kömürçülük yaptıkları da biliniyor (3). Bunları civarlarındaki şehirlere getirdikleri gibi, Mısır gibi keresteye ihtiyacı olan yerlere de satıyorlardı (4).

Alâeddin Keykubad'a gönderilen hediyeler arasında "gulam" yâni köleler de dikkati çekiyor. Önemli bir kaynağı esirler olan "gulâm"lar, sonradan Selçuklu hayatında hayli etkili olacaklardır (5).

Göçer-evli unsurun vergileri arasında lihanlılar dönemine ait olan Kopçur'dan başkasına bilemiyoruz (6). "Vilâyet" in vergi durumu ise, ziraatçıların da olması sebebiyle daha değişiktir.

Netice olarak Selçuklu ülkesindeki göçer-evli unsuru iki ana grupta düşünebiliriz. Göçer-evliler "uc"larda hâkim durumda olup, buna karşılık iç-el, yâni merkezî eyâletlerde daha dengelidirler. Ucdakiler, Selçuklu ordusunun çekirdeğini teşkil ederken, iç-el'dekiler, yakınlarındaki şehir halkının yiyecek ihtiyacını karşılıyorlardı. Bu yiyecek ihtiyacının önemini verilecek bir misâl daha iyi an-

1 Şamlıların Kadı Burhaneddin'i Sivas'da muhasaraları sırasında, şehir gençleri zaman zaman huruç yapıp, hayvan sürülerini şehre getiriyorlardı: **Bezm u Rezm**, s.362.

2 Neşri, (TTK yayımı) I, 81; Aşıkpaşazâde, bir yerde "peynir, halı, kilim ve kuzu" (Atsız neşri, İstanbul 1949, s.94), bir diğer yerde ise (s.98-99) "tulum ile peynirler, kadun ile yağlar, kaymak katıkları ve eyü halılar ve eyü kilimler"den bahseder. Herhalde halı ve kilim imâlî önemli bir sanat idi.

3 Karamanlıların atası Lârende'ye kömür getirirdi: **İbn Bibi**, 687; Cahen, **Turkey**, 146; Vryonis, **Decline**, s.269; Ağaçeriler de odunculuk ve kereste imâlî ile geçinirlerdi; günümüzdeki tahtacıların durumu da dikkate değerdir : bk. İ.A., Tahtacı mad. (N. Çağatay).

4 Herhalde sadece Meğri/Fethiye limanından değil, hemen bütün Akdeniz limanlarından bu iş oluyordu.

5 **İbn Bibi**, 138, 555, 563, 593, 605; **Anonim**, 46; Vryonis, **Decline**, 240-44.

6 Reşiddedin, **Câmi'üt-Tevârih**, Alizâde neşri, Bâku, 1957, s.473-474; Z.V. Togan, **Giriş**, 1970, s.302.

anlatacaktır : Emîr Seyfüddin Ay-aba'nın mutfağında günde 80-100 koyun kesiliyordu (1). Bu kadar önemli et ihtiyacını, diğer ihtiyaçlarla birlikte göçer-evliler karşılamakta idiler. Yâni göçer-evlilerle şehirler arasında bir ahenk mevcuddu.

XIII. yüzyıl ortalarından itibaren gerek ücretli askerlerin artması, gerek daha sonraları ülkenin güvenliğinin Moğol ordusunca karşılanması, göçer-evlilerden asker alınmasına son verdi. Bu durum ise, göçer-evlilerin tepkisine yol açtı; diğer bazı olaylar da bunun üzerine eklenince göçer-evlilerle şehir arasındaki bağ koptu. Bu bir bakıma vilâyet-şehir dengesinin de yıkılması demekti ki, XIII. yy sonları ile XIV. yy başlarının görünümü budur (2). Göçer-evliler bu yeni durumdan pek zararlı olmadılar. Asıl kaybı, şehirli verecektir.

2. Köy-öncesi İskân : Köyceğiz.

Köy, günümüzde gittikçe önemini, yâni şehir-köy ayırımındaki yerini "kırsal" olarak kaybetmesine rağmen, tarihî bir gerçek olarak dikkate değerdir. Bir karşılaştırmaya imkân vermek ve günündeki gerçeği de yansıtmak üzere, köy'den küçük, meselâ Simon de Saint-Quentin'in "casalibus" dediği iskânlar bir gurup içinde toplanmıştır. Selçuklu döneminde bu küçük iskânın yaygın olduğu, Ömerî'nin Denizli'de 400, Tavas'da 600, Sahib 'in ülkesinde de 1000 köy bulunduğunu söylemesi ile anlaşılıyor.

Köy'ü tanımlıyarak, köy öncesini bundan ayırmak, sâdece Selçuklu döneminde değil, günümüzde de oldukça güç görünüyor (3). İlerde yine temas edeceğimiz gibi mezrea/köy, veyâ köy/ kasaba arasında Selçuklu döneminde de kesin bir ayırım olmadığı anlaşılıyor. Herhalde bunlar belirli bir tekâmül çizgisi üzerinde bulunuyorlardı.

Köyden küçük iskân yerlerine Köyceğiz demek imkânı da vardır. XIII. yüzyıl sonlarından itibaren (4) takib ettiğimiz bu isim günümüzde de yaşamakta, hattâ bir kazaya da isim olmuş bulunmaktadır.

1 **İbn Bibi**, 203: Seyfüddin Ay-aba'nın mutfağında günde 100 koyun kesildiğini söylerken, ilerde bunu (s.265) 90'a indirecektir; nitekim aynı sırada Keykûbad'ın günlük koyun kesiminin 30 olduğunu söyler (s.265).

2 F. Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin yerli kaynakları" adlı makalesinde (**Belle-ten**, VII/1943) Sultan Veled'in yazdıklarını vesile ederek tasvir ediyor: bk. s.451-455.

3 A. Tanoğlu, "İskân coğrafyası, ana fikirler, problemler ve metod", **Türkiyat Mecmuası**, XI (1954) s.1-32; burada 100-150 nüfustan az köy öncesi iskân şekilleri hakkında topluca bilgi veriyor.

4 665/1267 tarihli Toruntay bn Abdüsselâm vakfiyesinde geçer; bk. Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 490, s.100-102; Amasya mahallelerinden birisi Küpçeğiz adında (H. Hüsâmeddin, **Amasya Tarihi** I, 161) olup, acaba "köyceğiz"den mi? Osman Gazi'den de bir derviş "şu köycügez'i istemişti : Neşri (TTK), I. 83; Aşıkpaşazâde (Atsız neşri) s.95.

Çiftlik, Mezrea : Burada "çiftlik" derken Ortaçağ kaynaklarında sık sık geçen "zay'a"yı (1), "mezrea" derken, türkçede "ekinlik" diye de geçen terimi murad ediyoruz. Bu arada "zaya'a" yerine kaynaklarda (2) "çiftlik"de geçmektedir. Bu iki terimden "zay'a"nın az çok bir hukuki yönü de bulunmakta, keza zirâi üretimin daha kesif olduğunu sezdiğimiz mezrea'ya göre hayvan beslemek de yapılabilmektedir. "zay'a" vilâyetin gelir getiren temel özelliklerinden birisi olarak sık sık zikredilir (3).

Tuğrul-şah'ın Elbistan'la ilgili sözlerinden buralarda "zay'a" dan sonra kasaba zikredildiğine göre (4) nüfusun ya küçük iskân birimlerinde, yahut da daha kalabalık yerlerde toplandığı anlaşıyor. Diğer taraftan 610/1213 tarihli Arslan Beg b'n Sinbad vakfiyesinde Sivas ovasında pek köy/karye zikredilmez (5). 1218 tarihli İzzeddin Keykâvus vakfiyesinde artık bir miktar köy adı da geçiyor. Vakfiyelerde genellikle "zay'a"dan söz edilmesi, Elbistan yöresindeki durumun Sivas için de gerçek yâni, çiftliklerin daha yaygın olduğunu gösteriyor.

Kırşehir yöresinin XIII. yy başlarındaki durumunu aksettirmesi icab eden Vilâyetnâme'nin (6) kayıtları da bu açıdan dikkâti çekiyor. Vilâyetnâme, gerek "Kayı" gerekse Suluca-Karahöyük'e "köy" demesine rağmen, buraları birisi 4, diğeri ise 3 evli küçük yerleşmelerdi. Yunus-ı Mukrî'nin dört oğlu da Suluca-Karahöyük'e taşınınca 7 hâne olmuşlardı. Kaynağımız buraya "köy" demesine rağmen, burasının "köyceğiz" olduğu görülüyor. Nitekim Cacaoğlu vakfiyesi, bu yörelerde mezreaların çok olduğunu işâret eder (7).

Görülüyor ki XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başlarında kaynakların küçük iskân yerleri, "zay'a"ları zikretmeleri olağandır. Simon de Saint-Quentin'de "casalibus" diye zikredilen de bu türden küçük iskânlar olacaktır (8). Bu görünüm, geç Bizans devrinde halkın kalelere çekildiği hakkındaki bilgileri desteklemektedir. Bu küçük

iskân çekirdekleri, özellikle zay'a / çiftlikler, XIII yüzyılın ortalarına doğru gittikçe gelişecek ve köy olacaklardır. Bu oluşum, Türkmenlerin iskânı ile birlikte düşünülmesi gereken bir olaydır.

Mezrea, türkçe ekinlik olarak da karşılanabilir ve günümüz iskânında da görülmektedir (1). Selçuklu döneminde ise vakfiyelerde pekçok mezrea zikredilir; bunlar çoğu zaman bir köye bağlıdır (2). Bununla beraber bir kısım "mezrea"ların gelişerek birer köy görünümünü aldığı muhakkaktır (3). Keza "Mezrea-i Kızılcâ-köy" ve "Mezrea-i Emir-köy" (4) gibi isimler de aynı zamanda türkçe "köy" ismiyle anılan "mezrea"ları gösteriyor. Cacaoğlu vakfiyesindeki örneklerle göre mezrealar, genellikle buraya yerleşen başlıca kişinin (Ahi Çoban, Sav-değın, Necibeddin Yahya, Bedreddin Yörük vb) adıyla anıldığı gibi, arazinin durumuna göre de adı olabiliyor : Kepez, Kuz-pınarı, Güğercinlik vb gibi.

b. Ağıl, Kışlak :

İskânın günümüzde de yaşayan bir şekli olup (5), birçok büyük yerleşmeye de çekirdeklik eden **Ağıl**, Selçuklu dönemi vakfiyelerinde mezrea kadar çok geçmiyor. Bununla beraber Mevlânâ'nın şiirlerinde de türkçe olarak geçmesi, çağındaki önem ve etkisine bir örnektir (6). İklimi sert geçen yörelerde hayvanların ve çobanlarının barınması için yapılan sade yapılar, ağıllar bir zaman içinde daha kalabalık bir iskâna sahne olmuşa benzemektedir.

Ağılın bir iskân yeri olarak önemi, buradan geliştiğini veya köy hüviyetine büründüğünü anladığımız köy isimleriyle belli oluyor : Selçuklu dönemine ait vakfiyelerde XIII yüzyıl içinde ağıl son ekli şu köyler zikrediliyor : Ağca-ağıl, Ağılkoç, Aran-ağılı, Baran-ağılı, Kâb-ağılı, Kumca-ağılı diğer adı ile Serkis ağılı, Kuz-ağılı, Taş-ağılı, Yağıbasan ağılı. Bu arada 622/1225 tarihli bir vakfiyede, iki ağıl iskânı, türkçe ağıl adile değil, arapça tercümeleriyle zikredilmiştir (7) : Bayram ağılı, Ali-şir ağılı.

1 A. Tanoğlu, aynı eser;

2 İdâri bakımdan daha gerekli görünüyor; meselâ bk. M. Zeki Oral, "Sultan Hatun Sene-di", *Belleten*, XIX (1955) s.385-394, İsa-meşhet köyündeki Arkin mezreası satışına aittir.

3 Cacaoğlu vakfiyesine göre, Sav-değın, köy (st. 84) veya mezrea (st. 79), Tilya, mezrea (st. 91), köy (st. 114) gibi.

4 Kızılcâ-köy : Temir, Cacaoğlu, s.22, st. 83; Emir-köy : Tarım, Kırşehir s.84.

5 A. Tanoğlu, aynı eser, "Anadolu'da ağıldan başlayıp sonradan sadece köy değil, kasaba, hattâ şehir hâline gelmiş ağıllar bulunabilir".

6 *Dîvan*, (A. Gölpınarlı), İstanbul 1974, s.95; Keza bk. M. Şerefeddin (Yaltkaya), "Mevlânâ'da türkçe kelime ve şiirler", TM.

7 Halifet Alp Gazi vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 610, s.37; aynı yörede 665 tarihli Törumtay vakfiyesinde "Ahurcuk" diye bir köy de vardı : Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 490, s.101.

1 S. T. Ülgener, İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri, İstanbul 1951, s.69'da "zay'a"yı büyük zirâi işletmeler olarak alıyor.

2 697/1298 tarihli. Şeyh Süleyman b'n Türkmen vakfiyesinde : C. H. Tarım, Kırşehir Tarihli, Kırşehir 1938, s.84.

3 Aksarayl, 252; "temlik-i zay'a" gelir tahsis etmek, yâni ikta anlamına gelir : İbn Bibi, 248; Turan, Vesikalar, nu : XXXI, s.41; temlik edilen "zay'a", Alp-saru köyüdür; İbn Bibi, 346; "dîrem ü dinar u zay'a u akâr", Bezm u Rezm, 97.

4 İbn Bibi, 40.

5 Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 581/2, s.288-90; O. Turan, bu yöredeki "zay'a"ya köy anlamı veriyor : Türk Cihan hâkimiyetli mefkûresi Tarihli, II, 1969, s.166.

6 606/1209 da doğan Hacı Bektaş, 669/1270-71 de Suluca-Karahöyükte ölmüş, bu köyde 35 sene kadar kalmıştı. Şu halde 1230'larda buraya gelmiş oluyor; söz konusu kayıtlar ise bundan önceki döneme aittir; bk. Vilâyetnâme/Gölpınarlı, "önsöz".

7 Bir kısmının isimlerini aşağıda vereceğiz;

8 *Histolre des Tartares*, neşr : J. Richard, Paris 1965, s.66.

Görülüyor ki, göçer-evlilerin bir kısım ağılları, daha sonraki köy iskânına da çekirdeklik etmiştir.

Kışın geçirildiği yer, yâni Kışlak, muhakkak ki Türk iskânının en önemli çekirdeklerinden birisidir. Bununla beraber "kışlak" daha olağan bilinmeli ki, yer isimlerine pek aksetmemiş gibidir. Vilâyetnâme'de Kızıl-ağıl, bir "kışlak" olarak (1), zikrediliyor. Burası kış halde hem ağıl, hem de kışlak iskânını birleştirmiştir. Vakfiyelerde köy isimleri arasında "kışla" son ekiyle yapılan bir isim "Kızık-Kışlacık"dır (2).

c. Menzil ve Diğerleri :

Menzil, köy mânâsını da ihtiva edebilmekte ise de (3), burada yol üzerindeki konak yeri, menzillerden söz edeceğiz. Bunların köy öncesi bir şekil olduğunu, bazı isimlerin "menzil" iken, bir zaman sonra "köy" diye anılmaklarından anlıyoruz.

İbn Bibi, ülkenin yolları üzerinde bir hayli menzil ismi saymaktadır : Çubuk (s.212, 567), Düden (s.99), Ermeksu (s.180), Gedük (s.113, 175, 607), Obruk (s.120), Sorhun (s.700), Sura-han (s. 202) Sünnetlü 5s.202) ve Zencirlü (s.230). Bu menzillerin birisi, zaten "Han" ismini taşımakta, Sura-han, bir kısmına ise daha sonraları "Han"lar yapılmış bulunmaktadır : Han-ı Zencirlü (s.234).

Bu menzillerin bir kısmının, zaten "köy" diye anıldığını biliyoruz (4). bir kısmı ise daha sonraları "köy" diye anılmaktadırlar (5). Bu arada "Gedük", daha büyük bir gelişime göstermiş, "kasaba" olduktan başka, bir "vilâyet"e de adını vermiştir (6). Ülkenin diğer kısımlarında da "menzil"lerin gelişen ulaşımına bağlı olarak köy, kasaba ve hattâ daha da büyük yerleşmeler oldukları tahmin edilebilir.

Yazları gidilen Yayla, daha geçici bir iskân olarak dikkati çekiyor. Selçuklu hükümdarlarının yazlık saraylarının bulunduğu Kubadabad, Osmanlı döneminde "Yeni şehir", veyâ halk arasında Yeni-şar diye anılmışsa da, bir iskân yeri olarak pek önem kazanmamıştır.

- 1 Gölpinarlı "Kız-oğlu" diyor (s.66); oysa sadece H 1 nüshasına göre bile Kız-ağıl okunabilir. Kuz-ağıl veyâ Kızıl-ağıl.
- 2 699/1300 tarihli Pervâne Beg bn Osman vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 579, s.31-34; Köylerin genellikle kışlak oldukları biliniyor; Vilâyetnâme'de Açık-saray köylülerinin yazın yaylaya gittiklerini, köyün boş kaldığını görüyoruz.
- 3 Vilâyetnâme, bizdeki nüsha, s.306 (karşılaştı, Gölpinarlı, 63) : "Kırşehir kurbünde Sulica-karaöyük nam menzilli makam edüb".
- 4 İbn Bibi, 202; Sarı-han diye ünlü han olmalı.
- 5 Çubuk, önceleri menzil (İbn Bibi, 212, 567), daha sonra ise (s.568) köy olarak geçer.
- 6 "Kasaba-i Gedük": Anonim, 57; Bezm u Rezm'de kale (s.300) ve vilâyet (s.388) dir.

Sonraları kasaba olarak zikredilen isimlere bakarsak, bir kısım pazarların da iskânda önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Bununla beraber bu pazarların hepsi de gelişmeye imkân bulamamış olmalıdırlar. Selçuklu döneminin ünlü Yabanlu pazarı, yerini bugün tesbit edemediğimiz için daha erken Osmanlı döneminde unutulmuş olsa gerek (1). Buna karşılık Yıkın/Ilgın, Ziyâret pazarları, XIV. yüzyıl kaynaklarında birer kasaba olarak geçiyor (2). Bu örnekler, pazarların da köy öncesi iskânda bir çekirdek rolü oynayabileceklerini gösterir. Ancak burada söz konusu pazarlar, vilâyetteki pazarlardır.

3. Köy

Köy, Selçuklu vilâyetinde ve XIII. yüzyılın ortalarında en çok sözü edilen iskân yeridir. Kelime olarak "köy" farsçadan gelmiş kabul edilirse de (3), Göktürkler çağından beri "Quy" diye bir türkçe kelime de mevcuttur (4). Sefere giden Göktürk beyleri, kadın ve çocuklarını genellikle ırmak boylarındaki nisbeten tahkim edilmiş yerlere bırakırlardı (5). Türklerin bu bildikleri kelimeyi kullanmış olmaları, o dönemde farsçada daha yaygın olan "dih"i değil de, az kullanılan "kûy" almalarından daha gerçektir (6).

Köy, yukarda sözünü ettiğimiz ve her birisi belirli bir iktisadî esasa bağlı olarak teşekkül eden iskân çekirdeklerinin gelişmesiyle görülmektedir. "Köy"ün bu küçük iskân çekirdekleri ile, daha büyük iskân, meselâ kasaba arasında bir yerleşme olduğu anlaşılıyor. "Mezrea" ile "köy" terimleri arasında bir belirsizlik bulunduğu gibi (7), köy ile kasaba arasında da eğer geçiş döneminde ise belirsizlik bulunabilir (8). Bu itibarla Selçuklu döneminde köy ile, daha küçük ve büyük şekilleri arasındaki kesin sınırları bilemiyoruz. Kaynaklarda geçen "köy", "karye" ve "dih" kelimelerini "köy" olarak kabul edeceğiz (9).

- 1 Yabanlu-pazarı, geniş otlakları ile dikkati çeken, aynı zamanda güneye sefere giden Selçuklu ordularının toplandıkları bir yerdir : İbn Bibi, 162, 185. Pazar yeri olarak Mevlânâ'nın şiirlerine de aksetmiştir. Bununla beraber kesin yeri, bilinmemektedir : Bk. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I (1969) s.71.
- 2 Hamdullah M. Kazvinî, Nüzhet'ül-Kulûb, London 1915, s.99.
- 3 O.N.Tuna, "Kelimeler arasında", Türk Dili, XI (1961).
- 4 Kaşgarlı'ya göre, B. Atalay tercümesi, III, 142 : derenin koyağı, gibi, düzlüğü; Drévyetyürkskiy slovar, Leningrad 1969, s.464.
- 5 "Quy'da konçuyum" ifadesi : bk. M. Mori, Historical studies of the ancient Turkic peoples, Tokyo 1967, s.24-25.
- 6 Yaygın "dih" yerine, az kullanılan, "kûy"un alınamıyacağına dair bk. F. Sümer, "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi", Belleten, XXIV (1960), s.567-594.
- 7 Hem mezrea, hem köy diye geçen Sav-degin köyünden yukarda söz etmiştik : Temir/Cacaoğlu, s.22;
- 8 Menakıb'ul-Arifin'de Eflâkî, İstanbul yakınlarındaki bir "kasaba"dan söz ederken, biraz aşağıda "dih" diyor : I, 137.
- 9 Daha XIII. yy başlarında türkçe "köy" eklenerek yapılan isimleri takip edebiliyoruz : Kızıl-köy gibi.

Görebildiğimiz 700/1301 yılına kadar 48 vakfiyede "köy" olarak 420 isim tesbit etmiş bulunuyoruz. Mahiyeti belirtilmeyen, fakat köy olması muhtemel isimlerle bu rakam, daha da artabilecektir. C. Cahen'in İbn Said'den naklettiğine göre Selçuklu ülkesinde 36.000 mamur, 400.000 de harab köy bulunmaktadır (1). Bu son rakam mübâlağalı ise de, 36.000 rakamı, köy öncesi iskân ile birlikte olursa doğru olabilir.

Anadolu'daki Türk köy yerleşmesi, XI. yüzyıl sonunda Anna Komnena'nın bahsettiği **Sogudal**, yâni Söğüt ile (2) başlar. Türklerin bu zaman içinde de, küçük iskân halinde de olsa toprağa yerleştikleri görülüyor. Kaynaklar 1176 da Manuel Komnenos'un Türk köylerini yakarak ilerlediğini yazar (3).

Vakfiyelerde yüzlerce köy ismi olmasına rağmen, biz örnek olarak tarihî kaynaklarda geçen isimleri vereceğiz. Bunlar da bir bakıma 500 civarındaki köy isimlerinin bir hulasası gibidir.

1. Açık-saray	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 24, 57)
2. Altun-taş	(İbn Bibi, 549, 637, 698)
3. Balı-şeyh	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 45)
4. Çubuk	(İbn Bibi, 568)
5. Dindegin	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 78)
6. Filires	(Eflâkî, II, 627)
7. Hilira	(Aksarayî, 254)
8. İlice	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 33)
9. Kâmile	(Eflâkî, II, 706)
10. Kara-öyük	(1. İbn Bibi, 543, 637; Aksarayî, 311
2. Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 26)
11. Kayı	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 26)
12. Kızıl-ağıl	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 66)
13. Kızıl-viran	(İbn Bibi, 626)
14. Koz-ağaç	(İbn Bibi, 698)
15. Künler	(Anonim, 73)
16. Lâdik	(İbn Bibi, 36, 39)
17. Nâdir	(Aksarayî, 150)
18. Sarı-köy	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 48)
19. Sîneson	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 23)
20. Sura-han	(İbn Bibi, 202)
21. Tuz-köyü	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 57)
22. Uc-asar	(Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 24)

1 Cahen, **Turkey**, 159; Ömerî'nin Denizli'de 400, Tavas'da 600, Sahib'in Ülkesi'nde 1000 köyden söz etmesi de dikkati çeker.

2 M. M. Ramsay, **Anadolu'nun tarihî coğrafyası**, İstanbul 1960, s.229-230.

3 Abû'l-Farac (TTK türkçe neşri), II, 422.

Ülkenin muhtelif yerlerinden (daha çok İç kısımlarından) olan bu köyler, hemen bütün yönleriyle sadece XIII. yüzyıl Selçuklu dönemi köylerini değil, sonraki dönemleri de yansıtabilmek özelliğindedirler.

Köylerin isimleri, türkçe olanlarla, yerli isimlerin devamı olmak üzere iki ana grupta toplanabilir. Burada önemli olan husus, eski isimlerin devamı olanların sayısının, 22 isimden sadece beş oluşu : Dindegin, Filiras, Hilira, Lâdik ve Sîneson. Bir bakıma Selçuklu ülkesindeki etnik durumu da ortaya koyabilecek bu oran, birçok yönlerden önemli olabilir (1). Bu arada köy sayısının artmasıyla bu oranın pek değişmeyeceği de anlaşıyor.

Türkçe isim taşıyanlar içinde, Kayı gibi, oturan boyun adını yansıtanlar da bulunuyor. Bunlardan bir kısmını, daha önce de, Göçer-evlilerin toprağa iskânı kısmında zikretmiştik. Diğer köy isimlerinin genellikle tabî durumla veya kişi ile ilgili olduğu görülüyor. Kısaca diyebiliriz ki, Selçuklu dönemi köylerinin büyük kısmının isimleri türkçe olup, ya kendilerinin kurduğu yerleşmelerdir (2) yahut da türkçeleşmişlerdir.

Köy isimlerinin türkçeleşmeye başlaması daha XII. yüzyılda görülmektedir. XII. yüzyıl ortalarına ait bir kayda göre (3), Niksar yöresinde, muhtemelen bir mezrea olan "Cerhad", aynı zamanda "Kocaoğlan" diye anılıyordu. Konya civarındaki "Millsya" köyü de "İbn İdris", yâni o dönemdeki yaygın şekli ile "İdrisoğlanı" adını almıştı (4). Bu değişimler şüphesiz Anadolu'nun insan unsuru ile birlikte gerçekleşiyor, Türklerin toprağa yerleşmesiyle paralel oluyordu.

Bu dönemdeki köyleri, isimlerine bakarak yerli isimlerin devamı ve türkçe olanlar şeklinde olduğu gibi, eski köyler veya yeni oluşan köyler şeklinde de ikiye ayırabiliriz. Böylece Selçuklu dönemi köylerinin menşei hakkında da bilgi sahibi oluruz. İsimleri türkçe olmayan köyler, eski yerleşmelerin devamı olduklarından bu konuda kolaylıkla hüküm verebiliriz. Ancak yeni oluşan köylerin isimlerini, civardaki bir yerli adı benimsemek suretiyle alabilecekleri de aklı geliyor. Ancak bu gibi durumlar istisna sayılabileceğinden, türkçe isim taşımayan köyleri, yerli köyler olarak kabul edebiliriz.

1 Köy isimlerine göre Türk nüfusun hiç de az olmaması gerekiyorsa da, bazı kayıtlar aksi-ni belirtir. Meselâ Mevlânâ, "Antalya'da sıcak amma ordakilerin çoğu rum, sözümüzü anlamazlar" demesi gibi (Fihl Mâ-Fih, Gölpınarlı ç, İstanbul 1959, s.83). Buna karşılık Burgazî, XIII. yy başlarında "Bu Rûm ili kavmi Türk dilin bilürler" diyordu : Bk. A. Gölpınarlı, "Burgazî ve "Fütüvvetnâme'si", İktisat Fak. mec. 15. cilt, 1-4 (1953-54) s.79).

2 Bu isimleri Türklerin getirdiğine dair, Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu**, Ankara, 1972, s.100.

3 560/1140 tarihli Danişmend Gazi vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 581, s.349.

4 679/1281 tarihli (Sahip Fahreddin) Ali vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu: 592, s.101.

Yeni oluşan köylere gelince, Selçuklu döneminde asıl önemli olan böyle köylerdir. Bu oluşum, Türklerin göçer-evliliği terkedip, toprağa, köy ve şehirlere yerleşmelerinin en açık işareti sayılabilir. Şehirler türkmenlerin yerleşmesini, buralardaki **Türkmen-pazar**larından da takib edebiliyoruz (1). Vilâyet'deki iskânı da ha çok köy-öncesi veyâ köy adlarından takib edebileceğiz.

Yeni iskân sırasında Türklerin nerelere yerleştikleri de akla gelebilir. Yine Türklerin genellikle mamur bir köye olmasa bile, viran bir köye yerleşmiş olabilecekleri de düşünülebilir. Nitekim köy isimleri arasında "**viran**" veyâ daha tükçeleşmiş şekliyle "**ören**" ile yapılmış köy adları bunu açık olarak gösteriyor. Bir kısım viran eski iskân yerlerinin Türkler tarafından iskân edildiği bilinmektedir (2).

Kaynaklarda ve vakfiyelerde "**viran**" son ekiyle yapılmış köy isimleri çoktur. 615/1218 tarihli İzzeddin Keykâvus vakfiyesinde rastlanan "**Arap-virani**" isminden itibaren, yüzyıl sonuna kadar vakfiyelerde şu isimler görülüyor : Akça-viran, Çoban-virani, Karluk-öreni, Kızıl-viran, Koymat-virani, Kök-viran, Yassı-viran. Bunlara birisi Gorgorum civarında, diğeri de Sivas güneyinde olan iki "**Viran**-şehir"de ilâve edilebilir (3). Aynı şekilde yanmış yerlerde "**Göynük**" tesmiye ediliyordu.

Yeni bir yerde, yeni bir köy oluşumu, köy isimlerine bakılırsa Selçuklu döneminde çok gerçekleşmiş bir olaydır. Bunun yanında, böyle bir oluşumun safhalarını takip etmek de önemlidir. Kolay gözlenebilir bir durum olmamakla beraber, Vilâyetnâme, yeni bir köy oluşumunu, en ayrıntılı biçimde vermektedir.

Vilâyetnâme'nin en eski üç nüshasını kullanarak yaptığımız metne göre, Selçuklu ülkesinde bir köy şu şekilde oluşuyor ve gelişiyor (4):

H1	A, H2
Çepni boyu Oğuz'dan ayrılıp Rum'a geldiler. Çepni boyunun ulularından Yunus-ı Mukrî nam bir fâzıl, kâmil, âlim, vâiz, hafız-ı kelîmullah ehl-i ilm, Çepni boyundan ayrılaşıp Karayüğün yakınında Mikâil nam makama gelüb karar etti. Ordan dahi bu remizle (?) dahi	Çepni boyu Oğuz cemaatinden ayrılıp Rum'a geldiler. Çepni boyunun ulularından Yunus-ı Mukrî nam bir âlim ve Kâmil kimesne var idi ve Suluca nam makama gelüb karar kıldı. Şöyle ki Suluca Karayükle mâbeyni iki mil mikdarı yerdir.

1 Bunlar için bk. M. Altay Köymen, "Selçuklu devri kaynakları olarak vakfiyeler", Studi Preottomani e Ottomani, Napoli 1975, s. 1873-163 : Sivas, Ereğli ve Kırşehir'de.

2 C. Cahen, *Turkey*, s.159; Vryonis, *Decline*, s.279-280.

3 Anonim, s.73; İbn Bîbî, 197.

4 Vilâyetnâme'nin A. Gölpınarlı tarafından neşredilen sâdeleştirilmiş metni de kullanılabilir; nitekim çalışmamızda da kullandık. Ancak bu defa mesela konumuz açısından önemli olduğundan yazma nüshalarına göre bir metni çıkardık. Bunlar, H1 : Hacı Bektaş kitablığı, nu : 120, 1034/1624 istinsahlı, Gölpınarlı fotoğrafını neşretti; ancak özel isim-

Yukarı Kayı nam yere gelüb karar etti. Şöyle ki Kayı ile Karayüğün arası iki mil mikdarı yoldur. Meğer evvel Suluca Karayüğü Sultan Alâeddin hazretlerinin Yunt Bend'i mamur kalmıştı. Bu Çepni boyunun ulularından idi. Güherveş nam ve nam bir kimesne üç konşıları ile mezkûr Yunt Bend'i getürüb konşı edinmişti. Oturlardı. Pés mezkûr Yunt-bend Suluca Karayük'de ahirete intikal eyledi. Evvel Suluca Karayüğün makberesine Yunt Bend defn oldu

Dahi Çepni boyundan Güher-diş nam bir kimesne iki konşusuyla gelüb Suluca Karayük'de karar kıldı. Meğer Suluca Karayük'de evvel Sultan Alâeddin'in yuntları olurdu ve hâlâ Yunt Bınarı demekle maruf bir bınar vardır.

ol vakit ol etrafda danışmend ancak Yunus-ı Mukrî idi. Güherdiş'in bilesince olan kavimde ilim ehli yoğidi. Her hallerin Yunus-ı Mukrî görürdü. Cümle işlerin anınla tamam ederlerdi. Günlerden bir gün ittifaka Güher-diş'in kavminden birisi fevt oldu. Yunus-ı Mukrî'yi istediler. Hâzır bulunmadı. Bunların dahi ölürleri üç gün evlerinde yatdı. Ahir Yunus-ı Mukrî gelicek yüyüp kefenleyüp namazın kıldılar, erkân üzerine hakkına koyub defn etdiler. Çünkim Güher-diş bu hâli gördü. Yunus-ı Mukrî'ye yalvarub eyitdi : "Kerem ehli, biz sissiz olmayız. Lutfunuzdan rica ederiz ki ne kadar zahmet ise andan kalkub bizim yanımıza gelesiz. Her hal üzerine sizinle bu yerde bile olalım" dedi, İbrahim eyledi. Çün Yunus-ı Mukrî Güher-diş'den bu sözü işitdi, sürdü Konya şehrinde Sultan Alâeddin'in huzuruna vardı. Kemâlin bildirdi. Suluca Karayük'e yurt istedi. Sultan Alâeddin dahi beratın yazub Suluca Karayük'ü ana yurt verdi. Yunus-ı Mukrî ol beratı alub sürdü, dönüp evine geldi. Geldükleridem kendülere bir zaaf hasıl oldu, ahrete nakl etdi. Mezkûr Kayı namı yerde anı defn etdiler (A). Meğer kim Yunus-ı Mukrî'nin dört oğlu var idi. Birisi İbrahim, birisi Süleyman, birisi Sarı ve birisi dahi İdris idi. Amma İdris atası gibi kâmil ve fazıl ehl-i ilm kimesne idi. Sarı dahi filcümlesinden okumuşdu. Amma ikisi ümmî idi, çift ucın tutub ekincilik ederlerdi (H 2). Çepni boyunun ulularından İdris bir kız almış idi. Ahiret hatunlarından bir salih kimesne idi. Hem gaayet hublardan idi. Adına Kutlu-melek derlerdi. Amma tazim edüb Kadıncık deyü isim verdiler. Çünkim Yunus-ı Mukrî Allah emrine gitdi. Oğulları dahi Padişah'ın hükmü mucebinde dört kardeş bir yerden göçmâl evleri barkları ile Kayı'dan kalkub Suluca Karayüğe gelüb evler yapub kondular. Yunus-ı Mukrî oğulları dört, bir Güher-diş, iki

ler hatalı; H2; aynı kitaplık, nu : 119, 1179/1765 istinsahlı; A: Ali Emiri, Şeriye 1076 numarada ve 1035/1625 istinsahlı. Ayrıca 10 kadar yazma nüshası da görülmüştür. Özellikle üç ana nüsha arasındaki küçük farklar, teman/itmam gibi, gözönüne alınmıyarak bu metin tesis edilmiştir. Diğer farklardan önemli olanlar gösterilmiştir.

konşusuyla yedi ev oldular. Bir mescid yaptılar, leyl ü nehar taat ve ibâdetle meşgul oldular (H2). Bir gece Kadıncık **Akşam ve yatsu namazını eda kıldıktan sonra câme-hâbında yaturken**" (1).

XIII. Yüzyılın ilk yarısına ait olan bu bilgilerin, Anadolu'nun genel görünümü ile uyduğuna daha önce temas etmiştik. Bu bilgilerin esasında, hayvancı iskân yeri, Suluca Karahöyük bulunuyor. Buraya önce Yunt-bend, daha sonra da Güher-diş gelmişler. Bu iskânın yeni başladığı, mezarlığın boş oluşu ile anlaşılıyor. Kayı daha çok ikinci bir iskân yeri olmalı; zira Yunus-ı Mukrî, dânişmentliğinin dışında, toprağı ekip-bıçmekle meşgul olmalıdır. Bu arada iki oğlu da ekincidir.

Çevresinde yerli köylerin varlığından söz edilmeyen Suluca Karahöyük'deki Güher-diş anlaşılıyor ki hatırlı bir kişidir. Yunus-ı Mukrî, onun ricasını kıramıyarak Kayı'dan kalkıp gelmeye karar vermiş, bunun için de Konya'dan berat almıştır. Bu beratın, daha çok imamlıkla ilgili olduğunu sanıyoruz. Selçuklu dönemi köy hayatını en iyi yansıtan kaynağımızın, köylerin kuruluşu ile ilgili verdiği bilgi böyledir. Bunun daha çok şehir ve şehir hayatını yansıtan diğer eserlere göre önemli olduğu açıktır (2).

a. Nüfus : Selçuklu döneminde köy nüfusuna dâir sadece Vilâyetnâme'de kayıt bulunuyor. Buna göre mezrea ile ağıl türünden iki küçük iskânın birleştiği Suluca Karayük'de ancak yedi ev vardı (3). Bu yedi hâne de, Yunus-ı Mukrî'nin ailesinin sayısı olan altışar nüfustan, 42 nüfus eder. Suluca Karayük, daha sonraki senerlerde gelişmekle beraber, XIII yüzyılın ilk yarısında bu durumda idi. Anadolu'nun iç kısımlarındaki diğer iskân yerlerinin bundan pek farklı olmadığı da vakfiyelerden anlaşılıyor.

b. Halk : Daha önce köy isimlerinde kısmen temas ettiğimiz gibi, Türklerin oturduğu kabul edilebilecek türkçe isim taşıyan köyler hayli çoktur. Yazılı kaynaklardaki isimlerin dörtte üçü türkçedir. Bu adara hristiyan köylerinin de bulunduğu gerek vakfiyelerdeki isim ve kayıtlardan, gerekse Vilâyetnâme'den anlıyoruz. Meselâ Sîneson (4) hristiyan köylerinden birisi idi. Bu arada Aksaray ci-

1 Metin önce hayli farklı başlamakta, daha sonra ise nüshalar arasındaki ayrılıklar azalmış durumda. Bu arada sadece bir nüshada olan cümlelerin kenarına durumu belirttik. Namazla ilgili olup, altını çizdiğimiz kısımlar sadece H 2 de var.

2 Meselâ Saltuk-nâme, daha çok şehirleri aksettiriyor; diğer menakıblarda da (Eflâkî gibi) durum farklı değil.

3 Ankara İl Halk kütüphanesindeki iki nüshada (nu : 115 ve 1257) ev sayısı 12 olarak zikrediliyor.

4 Nüshalarda genellikle "avret" ismi olarak geçer; fakat H 2' de "karye" olarak düzeltilmiş; XV. yüzyıldan beri bu köyü takib edebiliyoruz; yine bk. Vryonis, *Declin*, s.377: Sinasus.

vanı gibi (1) bazı bölgelerdeki hristiyan nüfusun, ülkenin diğer kısımlarına göre daha çok bulunduğu da söylenebilir. Kayseri ve Konya yöresindeki bazı hristiyan köyleri vakfiyelerde de zikrediliyor (2).

Aksaray doğusundaki durumun ülkenin başka kısımlarına pek uymadığı da vakfiyelerden anlaşılıyor. Kırşehir yöresi için tafsillatlı bilgi veren Cacaoğlu vakfiyesi, bu yöredeki nüfusun hemen tamamen Türk olduğuna işaret ediyor. Buna karşılık Niksar yöresindeki köy isimlerinden önemli bir kısmının, XIII. yüzyılda eski adlarını taşımalan da dikkati çekiyor.

Netice olarak diyebiliriz ki, köy isimlerinde olduğu gibi, köy nüfusunda da hristiyanların oranı herhalde %25 civarında olacaktır. Türklerle hristiyanların yanına yaşadıkları köylerin varlığına dâir bir işaret göremedik. Ancak tarla ve diğer milklerin sınır olmaları tabii ki olağan sayılmalıdır.

c. Evler ve diğer yapılar : Köylerde halk sâde ve özellikle kerpiçten yapılmış (3) evlerde oturur. Bunların üzeri ağaç, daha sonra da toprakla örtülür, yağmurlu havalarda ise yuvulurdu (4). Bununla beraber umuma ait mescid, hamam gibi yapılar taştan olabilir. Bazı köylerde mescid (5), büyüklerinde ise "câmi"de bulunuyordu (6). Daha XIII. yüzyılın ilk yarısında Akşehir yöresindeki bazı köylerin

1 Aksaray'ın doğusundaki arızalı mintaka, Bizans dönemindeki kargaşılık ve istilâlarda halkın kaçıp sığındığı bir yer olduğundan, buraya çok nüfus yığılmış olmalı. Taceddin Mu'tez önemli bir miktar tutan bu yöre cizyesini (7.000 direm) Mevlânâ'ya göndermişti : Eflâkî, II, 751. Vilâyetnâme'ye göre de (H2) "Aksaray kurbunde bir nice ziamî köyleri var idi" (bk. Gölpınarlı, s.56 : "İslâm ülkesinin öte yanındaki bir memlekette"). Ancak yine Vilâyetnâme'de, Aksaray yakınlarında olduğu belirtilen Din-degin ise bir Türk köyü olmalı : ismi - yerli isimlerden sayıldığı halde; Yazıcıoğlu, daha XIII. yy başlarında Aksaray yöresi için "o zamanda ekser etrâk, ol etrafda mütemekkin olmuşlardı" diyor : s.107; Bununla beraber İbn Bibi'deki aslında bu pasaj yok.

2 Bk. O. Turan, "Selçuk devri vakfiyeleri, I", *Belleten*, XI (1947), s.197-235; III, *Belleten* XII (1948), s.17-170.

3 Vilâyetnâme/Gölpınarlı, 33.

4 Vilâyetnâme/Gölpınarlı, s.52, 61.

5 Karayük'de mescid, Yunus-ı Mukrî oğulları geldikten sonra yapılmıştır; ancak bu cümle H 1 ve A da bulunmuyor.

6 Meselâ Nâdir köyündeki câmi 619/1222 tarihlidir; İ. H. Konyalı, *Akşehir*, İstanbul 1945, s. 549.

şehri andırdığı biliniyor (1). Bu yöredeki köylerde tahta geçme törenleri düzenlenebiliyor (2), Selçuklu sultanları (3) ve Moğol noyanları da kışlayabiliyordu (4).

ç. Geçim : Bunun için ilk önce çevredeki tabii ürünler değerlendiriliyordu. kaynaklarda bunun için bazı misâller bulabiliyoruz. Konya yakınlarındaki bir göl kıyısında bulunan Emile köyü balıkçılıkla geçinmiş olmalıdır (5). Hacı Bektaş yakınlarında olup, tuz madeni keşfi Hacı Bektaş'a atfedilen Tuz köyü halkı da bu tuzu çıkarıp satmış olmalıdırlar (6).

Köylerde halkın genellikle ekincilik yaptığı söylenebilir. Ziraatın Selçuklu hayatında da önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz (7). Keyhatu'nun Akşehir'e gelirken Âb-ı Germ (İlgın vilâyetinde tohum eken bir çiftçiye davranışı ve ona türkçe olarak yükü biş akçeye" hitabı, bu çiftçiler arasında Türklerin de önemli yer tuttuğunu gösterir (8).

Ziraat köy hayatının temeli olmakla berâber, hemen herkesin bir miktar hayvanı da vardır (9). Nüfusun az (meselâ yedi haneli Karayük gibi) yerlerde bu hayvanlar sıra ile güdüldü (10). Kızıl ağıl gibi, adından da hayvancı olduğu belli yerlerin mal sayısı fazla olduğundan ayrıca çoban otlatıyordu. Çobanlık bu dönemin bir mesleği gibidir. Baba İshak da bir zaman Amasya köylerinin birisinde koyun

1 İbn Bibi, 248; bu yöre köylerinde Selçuklu çağından kalan hamam yıkıntıları yakın senelere kadar ayakta idi ; Koz-ağaç köyündeki hamam için bk. H. Ruben, "Anadolu'nun yerleşme tarihiyle ilgili görüşler", **AÜDTCFD**, (1947) s.385; İ. H. Konyalı, **Akşehir**, İstanbul 1945, s.560; Nâdir köyündeki hamam için bk. Konyalı, **aynı eser**, s.540, 550.

2 İbn Bibi, 549 : Altun-taş köyünde; bu köyde istinsah edilen bir mesnevi nüshası için bk. A. Gölpınarlı, **Mevlânâ müzesi yazmalar kataloğu**, III, Ankara 1972, s.383.

3 Rükneddin Kılıçarslan, bir süre Kızıl-ıviran'da kalmış (İbn Bibi, 626), daha sonra Altun-taş öyünde kışlamıştır. s.637).

4 Bir ara II. Gıyâseddin Keyhusrev'in de kaldığı (İbn Bibi, 543) Kayarük'de : İbn Bibi, 637; Çoban Noyan da burada kışlamış olmalı : **Aksarayl**, 311.

5 **Eflâk**, II, 706.

6 **Vilâyetnâme/Gölpınarlı**, 57-58.

7 **Aksarayl**, 220; Selçukluların ziraatçı halkı teşvik ettikleri, özellikle onlara mesken, arazi ve ziraat aletleri dağıtıp, bir süre vergilerini affettikleri biliniyor; Ahlat yöresindeki tatbikatı için bk. **İbn Bibi**, 428.

8 **Anonim**, s.80.

9 Turan, **Vesikalar**, nu : LVI, s. 79-80; Mevlânâ, **Divân-ı Kebîr** (A. Gölpınarlı, İstanbul 1960) V, 450 : "köyde evim yok, ne öküzüm var, ne semiz sürüm".

10 **Vilâyetnâme/Gölpınarlı**, s. 31; Kız-ıoğlu dediği Kızıl-ağıl kışlağı için bk. 66.

çobanlığı yapmıştı (1). Güvenlik kalmadığı zamanlarda ayrıca bekçiler de katılırdı (2). Hayvanlar arasında koyun ile sığır en çok olmalıdır.

Ziraî ürünlere gelince, bunlar arasında buğday, arpa ve çavdar başta gelmektedir (3). Ayrıca mercimek, burçak ve nohut da yetiştiriliyordu (4). Elde edilen mahsul, yakınlardaki değirmenlerde öğütüldükten sonra ambarlara konurdu. En çok buğday ekmeği yenirdi; çavdar ekmeğinin fakirlikten yendiği anlaşıyor (5).

Köylerin yakınlarında bağ ve bahçeler bulunurdu (6). Gerek köy, gerekse diğer yer isimlerinden ve kaynaklardan en çok elma, koz, badem ve armut bulunduğu, dağlardaki alıçların da toplandığı anlaşıyor.

Bazı köyler, yakınlarındaki mâdenlerle ünlü idiler. Bunlar arasında tuz dikkati çekiyor ve Sivas yöresindeki bazı köylerin tuzlaları vardı (7). Kırşehir yöresindeki Tuz-köyünde tuz bulunması Hacı Bektaş'a bağlanır (8).

Köylerdeki imâlâta dair bildiklerimiz de sınırlıdır. İplik, halı ve kilim bu arada sayılabilir.

Köylüler diğer ihtiyaçlarını, vilâyetin merkezî bir yerinde kurulan pazardan temin ederlerdi. Bu yerin meskûn olması gerekmiyor, ulaşım ve diğerleri bakımından en müsait bir yer olması icabediyordu. Bu pazarlarda şüphesiz, bazı örneklerine XIX yy sonlarına kadar rastladığımız gibi, değiş-tokuş usulü daha geçerli idi (9).

1 İbn Bibi, 499; "Koyun çobanı" **Saltuknâme**'de de geçer (Harvard, 1974, 3. fasc.) s. 496.

2 **Aksarayl**, 254.

3 **Vilâyetnâme/Gölpınarlı**, s.34; Anadolu'da görev yapan Kirayit Alınak Noyan'ın Çavdar, Buğday ve Arpa isimli üç oğlu vardı : Z. V. Togan, **Giriş**, İstanbul, 1970, s.236-37, 272.

4 Muhtemelen köylü, iki Türk fakih, Mevlânâ'ya biraz Mercimek hediye etmişlerdi : **Eflâk**, I, 303; **Vilâyetnâme/Gölpınarlı**, 34.

5 **Vilâyetnâme/Gölpınarlı**, 23.

6 Konya yakınlarındaki Filiras köyündeki bağ : **Eflâk**, II, 627.

7 721/1321 tarihli Ahmed Beg bn Rahat vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 578, s.3.

8 N. J. Hamilton, **Researches in Asia Minor**, London 1842, II, 248; **Vilâyetnâme/Gölpınarlı**, s.58-59.

9 S. Şükrü, **Seyâhat-ı Kübrâ**, Petersburg 1907, s.60 : Antalya kuzeyindeki "İncir Pazarı'na kimse para ile gelmez".

Yönetim : Köylerde idâreci olarak **sîpâhî** (1) ve **Kedhûda**'nın adı geçmektedir (2). XIII yy vesikalarında Kedhûda, köylerdeki idâreci anlamına da alınabilecek şekilde kullanılmıştır (3). İlhanlı döneminde İran sahasında "mihtar" geçmekle berâber (4), Anadolu'da bu terime pek rastlanmamaktadır.

Köylerin vergisi haraç ve öşür olarak zikrediliyor. Bu arada "yıkık köyden haraç alınmaz" atasözü, bu dönemin hem türkçe, hem de farsça kaynaklarında geçiyor (5). Zaten köylerin iktâ ve diğer hertürlü alım-satım gibi hususiyetlerinde söz edilen gelir, bu vergi demektir. Bu gibi hallerde topraklar bizzat çiftçilerin elinde olup, onların tasarruf hakkına dokunulamaz (6).

Köy, bazı ortak malları ile birlikte düşünülürdü. Bu ortak saha ve eşyalar belli başlı şunlardır : düz, tepe, vâdi, kumluk, bataklık her türlü arazi; harabeler, ev ve meskenler, çeşme, havuz, hayvan yalakları, nehirler, arklar, küçük sular, pınarlar, kuyular, çayırılar ve otluklar, gübrelıklar, harmanyerleri, çocukların oyun yerleri, anbar, ahır, çit, meyve veren-vermeyen her türlü ağaçlar, bağ, bostan ve bahçeler, yollar, su mecraları, odunluk ve kerestelikler (7). Mülk veyâ iktâa ait berat ve diğer belgelerde bu hususlarada dikkat edilirdi.

Dini hususiyetlere gelince, yukarda bazı büyük köylerde mescid, hattâ bir kısmında câmi bulunduğunu belirtmiştik. Bununla berâber, genellikle vilâyette "danışmend", yâni dinî bigilerle mücehhez kişilerin az olduğu görülüyor (8). Bu

1. **Vilâyetnâme**/Gölpınarlı, s. 54; bir nüshada : "karyede bir sipahi vardı, ol köyün ağası idi" der. Akdağ, **Türkiye**, s.36.
2. **Vilâyetnâme**/Gölpınarlı, 56-58; metinde "kadhûda", fakat Gölpınarlı "kâhyâ" diye sâdeleştirmiş. Mevlânâ'da "sâlâr" var ve Gölpınarlı bunu "köy ağası" olarak karşılamış : **Divan** İstanbul 1974, s.469; bk. F. Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu**, Ankara 1972, s.101; Akdağ, **Türkiye**, 26-27; **İbn Bibî**'de birçok yerde geçen "kdihhâkîn" elbette "köy sahipleri" olarak alamayız : bk. s.495, 428, 450, 477; keza bk. Cahen, **Türkey**, 187. Anlaşılan küçük iktâ ise sîpâhî, daha yüksek iktâa dahil ise "kedhûda".
3. Turan, **Vesikalar**, nu : V, s.16; nu : X, s.20-21.
4. I. P. Petrushevski, "The socio-economic condition of Iran under the Il-khans", **The Cambridge History of Iran**, 5 The Saljuk and Mongol periods, 1968, s.527.
5. **Gölşehrî**'de şöyle geçer :
"Farig ol kim kişi ören köyden
Almaya öşr istemeye haraç"
Bk. F. Taeschner, "Zwei gazels von Gölşehrî", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, s.479-485. Farsçasına gelince bk. **Aksarayî**, 244; Mevlâna, **Divan**, V (Gölpınarlı çevirisi), s.323.
6. O. Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1971, s.83-84.
7. Hemen her vakfiye ve vesikada var ise de, daha çok O. Turan'ın "II.İzzeddin Keykâvus'a ait bir temliknâme"sinden alındı.
8. **Vilâyetnâme**'den bu açık olarak anlaşıyor.

yönü bertaraf etmek için birçok teşvikler olmuş, hatta XIV. yüzyıl başlarında "vilâyet"lerdeki imamlar birçok vergiden muaf tutulmuşlardı (1). Birçok köylerde mescidden başka zâviye gibi yapılar, savmaalar bulunduğu da görülüyor (2).

Netice olarak köy hayatını hulâsa edecek olursak, hayvancı yönü de olan zi-raat ağır basmaktadır. Bunun gereği olarak yazın köy halkı yaylaya göçer, köyler tamamen boşalırdı (3). Zirâî ürünlerinden gerekli öşr veriyor, fakat bu ürünü yine tabiat şartlarının uygun olduğu senelerde alabiliyordu. Kuraklık ve diğer tabii afetler mahsulü yok edince, karşılıklı yardımlaşma ile bu felâket geçirilmeye çalışılır (4), hattâ dağlardaki meyveler de toplanırdı (5). Bu sebeple olsa gerek kıtlık felâketinden şehirler kadar zarar görmüyordu.

Köy ve Gelişmesi : Köylerden bir kısmı, tabii çevreleri bakımından daha müsâit şartlar ihtiva ettiklerinden geliyordu. Böyle gelişmiş bazı köylerin şehire benzer diye tanımlandıklarını görmüştük. Bu köylere mezrea diye tanımlanabilecek iskân yerlerinden gayri, birçok "köy"ün de bağlı bulunduğunu görüyoruz. Meselâ Akşehir yöresinin ünlü köylerinden Karayük'e, 1266 yıllarında Kücat, Akça-ıran ve Şegure (?) köyleri tâbi idi (6).

Gelişmiş bazı köylerin, diğer küçük köylere merkezlik etmesinin misâlleri hayli çoktur (7). Cacaoğlu vakfiyesinden bir örnek hem bunu, hem aynı köyün adının iki ayrı nüshada değişebileceğini gösterecektir : İskilip (I) nüshasına göre Ankara'nın Talım ekini, I. Kırşehir (K 1) nüshasına göre ise Kırşehir'in Bahaeddin veyâ Öz-ekini köyüne bağlı köyler şunlardır (8).

İskilip : I

Savcı
İki-su
Pelnes/Palanış
Kuru-in
Serkis-ağılı
Bermuni-salar

I. Kırşehir : K 1

Bahadır
Kiçi-Kınık
Pelneş/Palanış
Kuz-ağılı
Kumca-ağılı
Küçük-kavak

1. Turan, **Vesikalar**, nu : s.79-80; izahlar, s.59.
2. Baba İshak, çobanlık yaptığı köyün yakınına bir "savma" yaptırmıştı : **İbn Bibî**, 499.
3. **Vilâyetnâme**/Gölpınarlı, s.57 : asıl metinde (s.125a) "ol vakit il yaylamıştı. Köy dahi ıssız idi" der.
4. Hacı Bektaş'ın zımmî köylerine buğday göndermesi gibi : **Vilâyetnâme**/Gölpınarlı, 56.
5. Yunus Emre, dağlardan alıç toplayarak getirmiştir : **Vilâyetnâme**/Gölpınarlı, s.48.
6. 679/1281 tarihli (Fahreddin) Ali bn Hüseyin vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 592, s.101 : bu kayıtlar 664/1266 senesine aittir.
7. 700/1301 tarihli Fatma Hatun vakfiyesinde (Vakıflar Genel müdürlüğü, nu : 596, s.151) Aksaray, Antalya ve Konya yöresindeki bazı köyler ve tâbileri zikredilmişlerdir.
8. Temir, Cacaoğlu, s.38-39; terc.s.114.

Görülüyor ki, isimler, birisi müstesna, birbirinden farklı gibi ise de, sınırlar aynı olduğundan (1) bu köyler de aynı olmalıdırlar. Bu arada Talım-ekini köyünde Cacaoğlu Nureddin'in bir de medresesi bulunuyordu (2).

Kırşehir yöresindeki bu köy guruplaşmasında, sayılan köylerin nisbeten küçük ve hayvan besleyici köyler oldukları dikkati çekiyor. Belli ki "ağıl" sol ekli köyler, muhtemelen bu özelliklerini sürdürmektedirler. Bu yüzden dir ki, kendileri bir kısım hizmet için başka bir köye bağlanmışlardır. Bununla beraber, bu bağlılığın hiçbir hukukî sonuç getirmedeği, gerektiğinde meselâ bir köye bağlı mezreanın, aynı olarak satılabildiği de görülüyor (3).

Divân : Günümüz coğrafyacılarına göre köy öncesi bir iskân şekli olan divan (4), XIII. yüzyıl başlarından itibaren Türkiye Selçukluklarında görülmektedir. 615/1218 tarihli İzzeddin Keykâvus vakfiyesine göre Sivas'ın Kânâbad nahiyesi Kuymad Divanına bağlı olarak şu köyler sayılmaktadır (5) :

1. Subaşı	4. Dana	7. Kıcı	10. Salur	13. Hânis
2. Sandal	5. Kuşmad	8. Kızıl-köy	11. Bede-hacı	14. Serenler
3. Tonuz ?	6. Kavak	9. Candar	12. Beğdili	

Bu isimlerden bugün de yaşayanlardan (Danaören, Kavak, Kızıl-köy, Sandal, Seren, Subaşı) anlıyoruz ki, zikredilen bu divan Kân ovasında takriben 10 km uzunluğunda bir alan üzerindedir. Divân'ın mahiyetini en iyi şekilde ortaya koymaktadır.

670/1272 tarihli Cacaoğlu vakfiyesinin sadece İskilip nüshası, İskilip ile Kızılırmak arasında olduğu tahmin edilen üç divan ismi veriyor :

1. Divan-ı Kacac-özü
2. Divan-ı Kara-öyük
3. Divan'ul-kebîr

Bu divanlar hakkında daha fazla bilgimiz yoktur (6)

1 Sınırlar şöyle : Onah/Onac (İskilip)	anac/Onac (İ. Kırşehir)
Debenlü ?	Göllüce
Sart-kay	Sart-kay
Sorta	Sorta

2 Tamir, Cacaoğlu, s.134.

3 M. Zeki Oral "Sultan Hatun senedi", *Belleten*, XIX (1955) s.385-94.

4 Ali Tanoğlu, "İskân coğrafyası, esas fikirler, problemler ve metod", *Türkiyat Mecmuası*, XI (1954) s.25-26.

5 Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 584, s.288; günümüzdeki şekilleri için bk. *Genel Nüfus Sayımı*, 1965, idarî bölünüş, Ankara 1968, s.581; bu köyler şimdilerde Yıldızeli ilçesinin merkez nahiyesine bağlıdırlar.

6 Temir, Cacaoğlu, s.23, st. 93-94; XVI. yüzyıla ait tarihlerde Çorumlu'ya tâbi bir "Ulu divan" geçmektedir; bk. F. Sürmer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972, s.439.

678/1280 tarihli (Sahip) Fahreddin Ali vakfiyesinde, Merzifon'da "Divan-ı ilmelik ve Kök-çal" zikrediliyor. Fakat hakkında daha fazla bilgi yok (1).

726/1326 tarihli Çakırcaoğlu Ahmed vakfiyesinde (2) uygunca kısa metinde şöyle der : "Avlı divanı atlıg kentin mesireleri birdi...". Vakfiyenin arapça metninde bu mesire/mezrealar sayılmaktadır. Kâb amâlinde olan bu mesire/mezrealar Kerere, Kuyucak, Alaca, İlyas-oğlanı, Kilise-köyü ve Aylacık'dır.

Divan'a dair kayıtlar daha sonraki dönemlerde de devam ediyor. Bilindiği gibi, (3) "Divan" Osmanlı döneminde kaza isimlerinde de yaşamaya devam edecektir: Dört-divan, Beş-divan, Yedi-divan, Sekiz-divan ve On-iki-divan dan haberdarız (4).

Bazı köylerin, bir köy etrafında merkezleşmeye başladıklarını tesbit etmiştik. Şimdi bu birliğin adını da öğrenmiş bulunuyoruz. Anlaşıyor ki divan, erken Osmanlı tahrirlerindeki Görünümüne göre hüküm veren Tayyib Gölbilgin'in dediği gibidir (5): "Divan, bir kısım köylerin bir arada ve maruf bir merkez etrafında idarî ve kazaî bir birlik" teşkil etmeleridir. Buraları aynı zamanda coğrafi bakımdan da bütünlük göstermekte olup, Osmanlı döneminde Tokat bölgesindeki "divan"lar için XV. yüzyıl sonlarında "nahiye" kullanılmaya başlanacaktır.

4. Kasaba :

Günümüz türkçesinde genellikle küçük şehre verilen, fakat tam bir tarihî gelişimini de bilemediğimiz "kasaba"nın Selçuklu döneminde de belirli bir anlamı olduğu seziliyor. Elbistan yöresine dair Tuğrul-şah'ın ifâdesinden burada birçok "kasaba" bulunmakta idi (6).

Selçuklu dönemi kaynaklarında şu "kasaba"ları görüyoruz :

"Kasaba-i Bayburt" (7)

"Kasaba-i Erzen'ür-rûm" (8)

1 İki ayrı divan mı, yoksa iki isimli bir divan mı olduğu pek açık değil : Bk. Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 604, s.67.

2 Vakıflar Genel Müdürlüğü, nu : 607, s.219-221; A. Temir, "Die Arabische-ugurische vakt-urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed İbn Çakırca von Sivas", *WZKM*, 56 (1960) s. 232-40.

3 Osmanlı dönemi divan'ı için bk. C. Orhonlu, "Divan : a historical term in the settlement geography of Turkey, *Disputationes ad Montium Vocabulam*, 1969, III, 89,93.

4 Kâtip Çelebi, *Cihannûma*, İstanbul 1145-s.651, 654; keza, *Devlet Salmâmesi*, 1273, s.100.

5 T. Gökgin, "XV ve XVI. asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, VI (1965). s.51-61.

6 İbn Bibi, 40.

7 Yakutiye kitâbesinde geçer; İ. H. Konyalı, *Erzurum*, İstanbul 1190, s.342.

8 Aynı eser, aynı yer.

"Kasaba-i Karahisar-ı Demürlü" (1)

"Kasaba-i Gedük" (2)

"bir Kasaba" (3)

Bunlara Anadolu dışında yazıldığı için, tam olarak Türkiye Selçuklu geleneklerini aksettirdiğine inanmadığımız Hamdullah M. Kazvinî'deki "kasaba"ları da ekliyorum :

"Ermenek, Yılkin-bazar, Ziyâret-bazar, Eğridür" (4).

Selçuklu döneminde "kasaba" ile ilgili veriler bu kadardır. Bu arada Osmanlı döneminde de "kasaba" hakkında bir çalışma bulunmadığından meseleyi çözmek güçtür. Bu arada "köy" ile olan ilgisini eflâkî'nin kaydından öğreniyoruz. Buna göre İstanbul yakınlarındaki bir "kasaba", hemen altta "köy" diye geçiyor (5). Onun için nüfus belki bir unsur olabilir; köylerin gelişmiş şekli denebilir. Fakat "şehir" ile aradaki farkı bilmek de gereklidir.

Türk idâri geleneklerini çok iyi bildiğini tahmin ettiğimiz A. Cevdet Paşa, vâli bulunduğu Halep Eyâletinden söz ederken "Halep sancağında nefs-i Halep şehrinden sonra en büyük kasaba Ayıntab'dır"der (6). Halep dışındaki bütün iskân yerlerinden nüfusları çok olsa bile onlardan "şehir" olarak değil, "kasaba" diye söz etmesi önemlidir. Şu halde idâri merkez dışındaki iskân yerlerinden nüfusu kalabalık olanlar, nüfusları idâri merkezden çok olsa bile "kasaba"dır.

Kasaba'nın nüfusu ve idâri olmak üzere birisi müsbet, diğeri menfi iki unsuru vardır. Kaynaklarda zikredilen Selçuklu kasabaları da bu özelliğe uygun bulunmaktadırlar. Hem Erzurum, hem de Bayburt'un "kasaba" diye anılmaları, bu iki yerin zaman zaman idâri merkez oluşu ile ilgili olsa gerektir.

Çorumlu eyâletinde, bir zamanlar aynı zamanda idâri merkez olan Karahisar-ı Demürlü, ülkedeki yeni oluşum gereğince yerini Çorumlu'ya bırakmış olmalıdır (7). Bir menzil yerinden gelişen Gedük'de, herhalde bir idâri merkez olmamıştır (8).

Netice olarak XII. yüzyıldan beri varlığı söz konusu olan "kasaba"lar, sayıca nisbeten az idiler. Herhalde gelişen kasabalar, bir dönemde hemen idâri merkez hâline gelip, şehir olabiliyorlardı.

1 Aksaraylı, 192.

2 Anonim, 57.

3 Eflâkî, I, 137.

4 Nüzhet'ül-Kulûb, Strange neşri, London 1915, s.95, 99.

5 Eflâkî, 137.

6 Tezâkir, Ankara 1963, III, 221-222.

7 W. J. Hamilton'a göre (Researches., London I, 379) burası Çorum ve Yozgat'dan da eski imiş; buradaki islâmî kalıntılar eskidenberi dikkati çeker.

8 I. Hallberg, l'Extrême Orient, Goteborg 1906, s.212;

5. Kale :

Vilâyet'in savunması, şehirlerden daha değişik ve güç şartlarda yapıldığından kale'ler daha da önem kazanmışlardır. Bu sebeple Selçuklu hükümdarları gerekli yerlere yeni kaleler yaptıkları gibi (1), Bizans dönemi kalelerini de tamir etmişlerdi (2). Şehirlerin içinde veya yakınlarındaki kaleler ise onların birer parçası olmuştur.

Kale ile "vilâyet" arasında da bir bağ olduğu seziliyor. Bu arada kalelerin özellikle uçlarda hayli çok bulunduğu da olağandır. Bununla beraber, ülkenin diğer kısımlarında da halkın savunması için gerekli görülen yerlerde vardılar. Bunlar vilâyet halkının güvenliği için gerekli idiler (3). Kalelerde kütüvâl veya dizdar yanında, yardımcı, yâni kedhüdaları ve diğer askerler bulunuyordu. Bunlar içinde neft atıcıları, Yazıcıoğlu'na göre "zenberekçiler ve topçılar"da zikredilebilir (4). İçine, gerektiğinde uzun süreli kuşatmalara dayanacak şekilde silah ve zahire depolanırdı (5).

Karışıklık zamanlarında sık sık tahribata uğrayan "vilâyet" arazisinde, kedileri de birer tahkimli küçük kale gibi olan "ribat", "han" ve kervansaray"ları da saymalıyız (6). Buraları, bazen eşkiyanın sığınağı olmakla beraber, özellikle tüccar kafilelerini koruyan müstahkem birer yerdirlere.

Selçuklu klâsik çağında, yâni XIII yy ortalarında bu kalelerin koruyuculuk görevi yüzyılın sonlarına doğru değişti. Şimdi insanlar, bu kalelere sığınmaya ve burada emniyet bulmaya başladılar. Böylece Selçuklu ülkesinin her yerinde kalelerin önemi hayli arttı. Halk buralara, bunların korudukları alanlara çekildiler ve "vilâyet" buna paralel olarak geriledi.

1 Orta Anadolu'daki Muşalim Kalesi (bk. P. Mittek, Bizans'dan Türklere geçen yer adları, SAD, I (1969) ve Mut dolaylarındaki Mavga dikkate değerdir (bk. Y. Akyurt, Resimli Türk Abideleri, TTK kitaplığı, 597).

2 Bunlardan birisi, Bizans Tsamandos'u, Selçuklu Zemendu'su olup, bugünkü Melik-gazi kalesidir : kalenin bugünkü görünümü için bk. M. Akok-T. Özgüç, "Melik-Gazi türbesi ve kalesi", Belleten, XVIII (1954), s.331 ve dev.; Tsamandos'un Pınarbaşı değil burası olması gerektiğine dâir : G. L. Bell, Amurath to Amurath, London 1911, s.345.

3 Meselâ Lülü'e kütüvâli, Hatiroğlu isyanı sırasında, "Vilâyete bir zarar gelmemesi için" onu teslim etmişti, Aksaraylı, 108.

4 İbn Bibi, 79, 99, 186; Yazıcıoğlu, 86.

5 İbn Bibi, 186, 361.

6 Aksaraylı, 37, 42, 125; İbn Bibi, 213, 419, 626; isyancı unsurların şehirlerde dârüş-şifâ'ları, "vilâyet"de ise ribatları ele geçirip, içinde barınmalarına ve zarar vermelerine dair, Aksaraylı, 299.

IV. BÖLÜM

ANADOLU'DAN BAZI ŞEHİRLER

I. NIKSAR

1. Yeri (1) ve Adı

a. Yeri

Niksar, günümüzde Tokat vilâyetine bağlı bir kaza merkezidir. İç Anadolu'nun kuzey kısmında, doğudan-batıya uzanan Kelkit vâdisinin ortalarında yer alır. Orta Karadeniz kıyılarının önemli tabii limanları olan Ünye ve Fatsa'ya, kuş uçuşu 70 km mesâfede olmasına rağmen, aradaki yüksek dağlar sebebiyle, ulaşımı hayli zordur. Niksar'ın münâsebeti, daha ziyâde İç kısımlar ile dir.

Niksar, Kelkit nehrine açılan dereciklerin geçtiği vâdilerde yer alır. Şehir, aşağı kısımlarda 300, fakat yüksekliklerde 400 m kadar olup, ortalama 350 m. kabul edilir. Niksar kalesi, Çanakçı ve Maduru dereleri arasındaki tepe üzerindedir. Güneyde, Çanakçı deresine doğru inen yamaç, varoş ve şehrin bir kısmını da içine almaktadır. Ancak şehir, Maduru ötesinde de devam eder.

Çanakçı deresi, hayli olup, birçok arazi, bağ ve bahçe suladığı gibi, geçen yüzyılda dahi, yedi-sekiz değirmen, beş kadar pirinç ve bir o kadar da çam kabuğu dinkhânelerini döndürmekte işe yarıyordu. Aynı dönemde, üzerinde beş kârgir köprü vardı. En önemlisi, Türk devrinden kalan (3) Yılanlı Köprü'dür.

Kelkit ırmağı da, Niksar'ın hayatında önemli bir yer tutar. Buna XIV. yüzyılda Niksar suyu dendiği gibi (4), Osmanlı döneminde "Nehr-i Kebîr/Ulu ırmağ" da denilir. Üzerindeki Kutlu ve Talazan köprülerinin adlarını biliyoruz, ki Talazan köprüsü, "Palasan" adıyla, 1390 yıllarında da zikredilmektedir (5). Tokat yolu üzerindeki köprü ise, XIX. yüzyıl sonlarında yenilenmiş olup, hayli uzundur : 630 m. ırmağın üzerinden geçişin her zaman mümkün olmasına dikkat edilmiş, bunun için birçok vakıflar tahsis edilmiştir.

1 Niksar'ın coğrafi durumu için bk. Niksar maddesi, *Türk Ansiklopedisi* (R. İzbırak).

2 Sivas Vilâyeti Sahnâmesi, 1306/1890, s.227.

3 A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris 1934, II, 119.

4 A. Astrabâdi, *Bezm ü Rezm*, İstanbul 1928, s.445.

5 Aynı eser, aynı yer.

b. Adı

Niksar adı, şehrin Türklerden önceki dönemdeki adının bir devamı gibi görünmektedir (1). Burada olan Neo-Kaisaria şehri, Bizans döneminde de bu şekilde adlanmıştır (2). Geçen yüzyıllarda, Türklerin şehrin adını, Niksar şehrinde söyledikleri, İngiliz ve Fransız seyyahlarından anlaşılmaktadır (3).

Türklerin, şehrin adını, geç bizans dönemindeki durumuna uygun bir biçimde söyledikleri seziliyor. XIII. yüzyıla âit kaynaklarda şehrin adı نیکسار şeklinde yazılmaktadır (4). Daha ziyâde, "Nekîsâr" biçiminde okuyacağımız bu adı, biraz daha zorlarsak "Nekyasar" veya "Nekiyasar" diye de telâffuz edebiliriz. Kelimenin aslında uzun olduğu, kaynaklarda daha başka akisler de bırakmıştır. Evliya Çelebi (5) ve öteki kaynaklara (6) göre, şehrin asıl adı, "lyi hisar" anlamında "Nik-hisar/ نیکه‌سار" idi. Daha sonra söylenişde kısalarak, Niksar" şeklini almıştır (7).

XIII. yüzyıl Latin kaynaklarında, şehrin adı "Nixaria", yani Niksaria olarak kaydediliyor (8). Bizans kaynaklarındaki telaffuzu da bu yansıtmış olacaktır.

XV. yüzyıldan sonraki kaynaklar, şehrin adını Niksar/ نیکسار biçiminde yansıtmaktadır (9).

1 Bir örnek için bk. Ş. Sâmî, *Kamus'ül-Alâm*, VI, İstanbul 1316/1989, s.4638-39; O daha ziyâde Cuinet'ye dayanmıştır. F. E. Cumont, *Voyage d'Exploration...*, Bruxelles 1906, s.259.

2 antik dönem için bk. *Real-Encyclopædia*, madd.

3 V. Cuinet, *Turquie d'Asie*, I, Paris 1892, s.733; Lebeau, *Histoire du Bas-empire*, XV, 368; "Nicsar"; *La Grande Encyclopédie*, XXIV, 1112 : Niksar veya Nigissar.

4 İbn Bîbî, *el Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Alâ'iyye fî'l-Umûr'l-Alâ'iyye*, Ankara 1956, s.22, 491; K. Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (yay. O. Turan), Ankara 1944, s.17; O. Turan, *İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihî takvimler*, Ankara 1954, s.64; Aziz bn A Astrabâdi, *Bezm ü Rezm*, İstanbul 1928, s.148; bk. fihrist.

5 Evliya Çelebi *Seyâhatnâmesi*'nden seçmeler, I. (yay. Atsız), İstanbul 1971, s.237.

6 Sivas Vilâyeti Sahnâmesi, 1306/1890, s.226.

7 Aynı eser : "teshil-i isti'mâl için".

8 Simon de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares* (ed. J. Richard), Paris 1965, s.68.

9 Eger, vesikanın tarihi doğruysa, imlâ daha XIV. yüzyılda değişmişe başlamıştı. Zira 746/1345 tarihli vakıf kaydında kbu imlâdadır : H. Sahillioğlu, "Ramazanoğullarından Davud Bey oğlu Mahmud Bey vakfiyesiyle Fağfur Paşa oğlu Ali Bey Paşa vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, X (1973 s.136-162, bilhassa : 142-162. XV, XVI ve sonraki Osmanlı kayıtlarında aynı imlâ görülür ve 1928 e kadar devam eder.

Niksar'ın eski adının "Harsanosiya" olduğu Danişmentnâme'de zikrediliyor (1) : **حارسوسيه**. Bu adın, şehrin eski adı ile ilgisi görülmemektedir. Ancak, bu adda, yöredeki "Harşene" nin etkisi görülebiliyor (2).

2. Niksar Kalesi

Niksar, XIV. yüzyıl başlarında, H. Kazvinî tarafından orta büyüklükte şehirlerden birisi olarak tanımlanır (3). Burada ayrıca birçok bağ ve bahçe olup, bol meyve yetiştirirdi. Divânîsi, yâni vergi geliri, 187.000 dirhem olup, bu rakam itibarıyla, Anadolu'nun en önemli yerlerinden birisidir (4).

Niksar, Türkiye Selçuklular devrinde, "Dârül-lkbâl" diye anılıyordu (5).

Niksar kalesi hakkında bildiğimiz ilk tasvir, Danişmend Gazi'ye aittir. Danişmend-nâme'nin nakline göre, o Niksar'ı şöyle tarif etmiştir :

"Ey serverler, ben bunun gibi sarp kal'a görmedim. Tamam taşlıktır, at yürür yeri yoktur. Her evleri hod bir kal'aya benzer.." (6).

Niksar kalesini, ancak daha geç, Osmanlı dönemi kaynaklarının yardımı ile daha iyi anlıyoruz. XVI. yüzyıldan itibaren yerli ve yabancı birçok seyyah Niksar'ı görmüştür. Bunlar arasında, en iyi tasvirlerden birisi, Evliya Çelebi'ye aittir. Onun sadeleştirilmiş metni şöyledir :

"Kalesi yalçın kayalı taştan yapılmıştır. Sağlam yapılı kaledir. Çepeçevre büyüklüğü 560 adımdır. Altı köşeli eski bir kale olup yer yer gedikleri ve üç tane kapısı vardır : Doğuya, batıya ve güneye bakar. İlicası, kuyusu, kale içinde üç yüz kadar ev ve anbar, bir cebehâne, kiliseden bozma câmi vardır. Neferler bu kalede oturur, iç el olduğundan sayıları azdır. Lâkin celâli korkusundan daima kale kapsında gözcülük ederler...

1 İ. Melikoff, *La Geste de Melik Danişmet*, I-II, Paris 1960, II, 258; Harsanosiya; S. Akkaya'da (M. Şükrü Akkaya, "Kitab-ı Melik Danişmend Gazi-Danişmendnâme", *AÜ. DII ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt : VIII, Sayı : 1-2 (Mart-Haziran 1950, s.131-144) Harsanos, Harsonosya diye geçer.

2 M. Halil Yanıç, "Harşanusiiye" adında, Bizans çağının ünlü şehri "Kaarsionon/Harşene'nin (E. Honigmann, *Bizans Doğu Sınırı*, İstanbul 1970, s.46-47) yankısı olarak görmektedir : Anadolu'nun fethi, İstanbul 1944, s.93.

3 Nüzhetül-Kulüb, (G. Le Strange neşri), London 1915, s.99

4 Erzincan, Erzurum ve Harput'dan sonra gelmektedir : bk. A. Zeki Velidi, Moğollar Devrinde Anadolu'nun iktisâdî ve Vaziyeti, *THİTM*, I, 1932 s.23.

5 A. S. Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden notlar ve vesikalar" I. *Belleten*, XIV/53 (Ocak 1950) s.85-105.

6 İ. Melikoff neşri, s.II, 259.

..Aşağı varoş büyük bir şehirdir. Lâkin sokakları dardır. İnşili yokuşlu olduğundan atlı olarak çarşı içinden zor geçilir. hele arabanın çarşıya girmesine imkân yoktur (1).

XIX. yüzyıl sonlarında Salnâmeler, kaleyi "Gâzi-i müşârüleyh (Melik Danişmend Gazi) hazretleri metin ve rasin bir suretle imar ettirüb ismine Nîk-hisar tesmiye edilmiş.. ve teshil-i istimâl için ahîren Niksar denilmiştir" diye tarif ederler. Aynı salnâme ye göre "mez-kûr kale yedi kapulu cesîm bir kale olduğu hâlde mürur-ı zaman ile bazı mahalleri harab olmuştur" (2).

Niksar kalesini iki ana bölümde incelemek gerekir. İlk bölüm, tepe üzerindeki kısım olup, burada birkaç parça ayırddilmektedir. İkinci bölüm, güneye doğru uzanan yamaçdır.

a. Tepe-Kale/lç-Kale

Niksar kalesi, aslında tepe üzerindeki kale olmalıdır. Burada Niksar'daki iskânâ bağlı olarak bir tahkimat söz konusu olabilir. Bu tahkimat, giderek Niksar kalesine dönüşmüştür.

Niksar'deki tepe-kale'de üç parça farkedilmektedir. Ortada olan bölme, muhtemelen Mithridates'den beri takib edilebilen kısımdır. Burası muhtemelen Polemon'un sarayının olduğu yerdir. Günümüzde Kızlar kalesi diye de anılabilmektedir. XVIII yüzyıl vesikalarında geçen "Narin-kale" de muhtemelen bu bölmedir.

Bu bölme, tahkimli bir şato görünüşündedir. pek büyük olmayan burada, bir saray ile, buna bağlı idâre ve muhafız yapıları bulunmuş olabilir. Osmanlı çağında sözü edilen Niksar kalesi deyimi ile bu kısım ifade edilmiş olabilir. Muhakkak ki bu parça, Niksar'ın en eski ve bir nisbette de önemli yapısıdır.

XI. yüzyıl sonlarında, 1. bölümün kuzeyinde, ayrı bir tahkimat söz konusudur. Bu tahkimat, XII. yüzyıl başlarına da tarihlenebilir. Ancak burada mevcut eski yapılardan, tahkimat yapılırken istifade edilmiştir. Böylece, saray-kale bölmesi, tehlide açık olan dağ kısmından ayrıca bir tahkimat ile desteklenmiştir. Bu bölmenin dışa açılması, Çiğ-kapısı ile sağlanıyordu.

Kalenin asıl dağlık kitle ile arasında bir hendek vardı. Bir su kemeri, aradaki hendeği aşarak, şüphesiz barış zamanlarında, kaleye su iletliyordu. Savaş zamanlarında ise kale su ihtiyacını, Maduru'ya inen yeraltı su yolu ile karşıliyordu. Bu yer altı yolu ile, yakınlarla kadar su hizasına inilebiliyordu (3).

1 Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nden seçmeler, (yay. Atsız), İstanbul 1971, s.237.

2 Sivas Vilâyeti Salnâmesi, Yıl : 1306, s.226-27.

3 G. De Jerphanion, *Melanges d'archéologie Anotollenne*, Beyrouth 1928, s.39.

Kale-sarayın batısındaki kısmen eğimli, fakat hayli düzlük olan kısım, kalenin iskân alanı kabul edilebilir. Burada bir hamam, medrese ve câmî bulunmaktadır. Medrese olduğuna göre, burada sayıca kalabalık olmasa da bir iskân söz konusudur. Burası ile yamaç-kale, varoş arasında pek güçlü olmamakla birlikte yine de bir koruyucu duvar/sur mevcuttur.

b. Yamaç-Kale/Varoş

Niksar'da Tepe-kaleyi batı ve güney yönünde çevreleyen Yamaç-kale, eskilerin deyimi ile varoşdur. Varoş, muhakkak ki önceleri tek bir saha olarak yapılmıştır. Bu durum, Tepe-kale'yi enlemesine ikiye bölen surun, doğudaki surla bitiştiği yerde açık olarak görülür. Varoş, Tepe-kale'deki Doğu tahkimatından daha sonra yapılmıştır.

Yamaç-kale/varoş, enlemesine bir su ile iki bölmeye ayrılmıştır. Bu bölme surunun varoşu çevreleyen surlardan daha geç bir zamanda inşa edildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu ara surun, batıdaki bitişme yerini göremedik; ancak yukarıda, tepe-kalenin 3. bölümü hizasında kalmış olması akla yakındır. Bu yörede, geç dönemde Türk ve hristiyan evlerinin birbirine karıştığı bilinmektedir. Muhakkak ki bu civarda, bulunan Herkümbed kapısına ulaşmıyordu. Bu üst bölmenin yakın yıllar hatıralarına akseden durumu, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiş olmalıdır.

Bu üst bölmenin, doğrudan bir kapı ile dışarıya açıldığını tahmin etmiyoruz. Nitekim, bugün hayli havada kalan (ki güvenlik açısından da böyle yapılmış olabilir) bir kapı, bu bölmeyi, daha alt bölmeye bağlar. Bu bölmede mevcut olan kilise harabesi, bize burada hristiyanların oturduğunu gösterir. Nitekim hemen yanında bir de hamam kalıntısı mevcuttur. Hristiyan halk, Türklerin kontrolünde olup, giriş-çıkışları da sözü edilen kapı ile tam bir denetim altına alınmış bulunuyordu.

Yamaç-kale, varoşun alt bölümü, Çin câmii kalıntısının da gösterdiği gibi Türklerle meskündür. Niksar'ın kapıları da bu bölmeye açılır. Üst bölmede oturan hristiyanlar, ancak Türkler arasından geçerek şehirden dışarıya çıkabilirlerdi.

c. Niksar kalesi Kapıları

XIX. yüzyıla ait kayıtlar, Niksar'ın yedi kapusu olduğunu belirtiyorlar. 1860 yılında Niksar'a gelen H. J. Van Lennep (1), şehrin yedi kapılı olduğunu söyler ki, Salmâme'ler de bunu tayid eder (2). Tarihi kaynaklardan sadece birisinin adını biliyoruz : Herkümbed Kapısı (3). Ayrıca bugün üç ana kapı daha bilinmiyor : Ulucâ-

mi karşısındaki kapı ile, Hükûmet konağı civarındaki kapı ve Tepe-kale'deki Çığ kapısı. Bunlara Parmak-küçük kapı ile Büyük Hamam kapısını eklersek toplam altı kapı ediyor. Yedincisi ya bugün unutulmuş bir uğrun (gizli) kapı, yahud da varoşun iki bölümü arasındaki kapı olabilir.

Her iki bütünü ile Niksar kalesi, günümüze öteki Anadolu şehirlerindeki kadar daha sağlam kalmıştır. 1942 yılındaki depremden önce, daha sağlam görünüyordular.

Niksar kalesindeki taşlar eskidenberi yeni inşaat için bir taş-ocağı hizmetini görmüştür (1). Tokat yolundaki Hamidiye köprüsünün taş ihtiyacı, buraya kadar dizen halkın, kale taşlarını elden ele ilemesi ile karşılanmıştır.

Bugünkü harab görünüşüne rağmen, Niksar kalesinde, tepe-kalede kazılar yapılmalı, mevcutlar da sağlamlaştırılmalıdır. Bu arada varoş-kale çevresinin korunması, sadece bilim için değil, Niksarlılar için de kesin bir zarurettir.

d. Sur Dışı Saha

Niksar'da sur dışındaki sahalarda da bir hayli dikkat çekicidir. Korunma dışındaki bu sahalardaki en önemli yapı, Ulucâmi'dir. Bu arada ayrıca bu kısımlar dikkati çeker :

- a. Danişment Gazi türbesi ve zâviyesi; mezarlık.
- b. Aşağı çarşı,
- c. Zâviyeler.

Niksar'da sur dışı alanlardaki yapılar içinde en önemlisi, Ulucâmi'dir. Çünkü Ulucâmi yapılmadan önce, Tepe-kale'deki Fethiye Câmii bu işi görmüş olmalıdır. Türkler bir kaleyi, şehri alınca, ilk olarak bir mâbedi mescidi çevirerek, ibâdetlerini yaparlardı. Mescidler içinde en elverişli, olanı da Mescid'ül-Cuma yâni Cuma mescidi olur, hutbe okunurdu. Niksar'da da bu geleneğe uygun olarak kalede, muhtemelen Bizans devri yapısı bir Fethiye /Fetih câmii olmuştur. Kaledeki câmi, Türk nüfusu kale içinde olduğu sürede bu hizmeti görmüş, lâkin ülkede güvenlik sağlanıp, Türkler sur dışındaki alanlara da yerleşince, yeni meseleler çıkmış, yeni yapılar gerekmiştir.

Niksar'ın bu yeni dönemini, ayrıca ele almak icab etmektedir.

1 H.J. Van-Lennep, *Travels in Little-known Paris of Asia Minor*, London 1870, s.I, 336.

2 Sivas Vilâyeti Salmâmesi, Yıl : 1306, s.226-227.

3 Vakıflar Genel Müdürlüğü, Defter nu : 1145, s.271 : Selçuklu çağında şehir-kale kapıları, buradan açılan yolun ulaştığı önemli merkezin adı ile anılırdı. Meselâ Sivas şehri kapıları Tokaz, Malatya, Kayseri ve Erzincan adını taşırdı. Herkümbed, Danişment'namede sözü edilen dönemin ünlü merkezlerinden birisidir. Ancak günümüzde (1983 Eylül başı) eski durumunu yansıtacak pek eser kalmamıştır.

1 F. E. Cumont, Aynı eser, 262; Cumont da depremlerin şehri harab edici özelliğine temas eder (s.267).

3. Tarih

Niksar havalisinde iskân, muhakkak ki MÖ. binli yıllara kadar gitmektedir. Iskânın devâmı ile Mithridates devrinde, Niksar'ın yerindeki iskân Cabire adını almıştır (1).

Niksar, hem Karadeniz kıyıları, hem de Orta Anadolu ile yakın ilişki kurabilmesiyle, her zaman yerinde bir önemli merkez olmuştur. Roma çağında çok daha büyük bir önem kazanmıştır. Burası, önemi sebebiyle "Yeni Kayseriye"/"Neokaiseria" olarak anılmıştır (2). Bu adı, önemi dolayısıyla Bizans ve Türk devirlerine kadar uzanacaktır.

344 ve 499 yıllarındaki iki yer sarsıntısı Niksar için etkili olmuştur. Bu arada, Niksar, hristiyanlığın yayılışı sırasında önemli bir merkez idi. Yörede hristiyanlığı yayan Gregorius Thaumatorgos, Niksar'da hayli etkili idi. 315 yıllarda burada bir konsil toplanmıştır. Thaumatorgos adına yapılan manastır, Türkler geldiğinde de çok ünlü idi (3).

Bizans'ın Doğu Anadolu'da İranla büyük bir çatışmaya girişmesi ile VI ve VII. yüzyıldan itibaren Niksar'ın önemi daha da arttı. Burası, İstanbul'dan doğuya giden yol üzerinde idi (4). Niksar bu özelliğini, sonraki dönemde de devam ettirecek, XVI. yüzyıl başlarına kadar sürdürecektir (5).

a. Türk Fethi

Selçukluların Öncüya'ya gelmelerinden sonra, Türkler, XI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu içlerine akına başlamışlardır. Bu akınlardan birisinde, 1068 yıllarında, Türkler Niksar önlerine gelmişlerdir (6). Bu geçici akının ardından, 1071 Malazgirt Savaşı olmuş, kazanan Türklere, Anadolu açılmıştır.

1 Şehrin eski tarihi için bk. *Real Encyclopedia; İstâm Ansiklopedisi* Niksar madd. (B. Darkot);

2 İlk defa Roma çağında Plinius tarafından zikredilir (1A).

3 Niksar'ın bu dönemi için bk. F.E. Cumont, *Voyage d'exploitation archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, Bruxelles, 1906, s.268. Danişmend-nâme'de, "Sematorgos deyri" olarak geçer, bk : Melikoff, DI, 265.

4 S. Vryonis, Jr., *The Declin of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Univ. of Calif. press, 1971, s.32.

5 Osmanlı çağında, en son Yavuz S. Selim, Çaldıran savaşına giderken Niksar yolunu takip etmiştir: Dr. F. Taeschner, *Das Anadolische Wagenetz nach Osmanischen Quellen*, I, Leipzig 1924, s.218, II, 1926, s. 12 ve dev.

6 S. Vryonis, *The Declin of Medieval Hellenism ...*, s.95, 162; keza bk. M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s.65 : Yinanç'a göre Türkler şehri "zapt ve yağma etmişlerdi.

Niksar, 1071'i hemen takibeden yıllarda Türklerin eline geçen şehirlerden birisi olmalıdır. Çünkü asıl hedef sayılan İstanbul'a giden yol üzerindedir. Şehrin bu ilk fethi, Türk destanı Danişmentnâme'ye yansımıştır (1).

Danişmend-nâme, önceleri nedense efsâne, hatta "masal" (2) olarak kabul ediliyordu. Ancak zamanla değeri anlaşılan (3) bu destanın, önemi, tam olarak olmasa bile, esas çizgileri yansıttığı ortaya çıkmıştır (4). Bazı ayrıntılar istisnâ edilirse, Danişmentnâme'nin bilgisinin sağlam esaslara dayandığı anlaşıyor. Bunlar arasında, mübâlağalı da olsa, Theumatorgos kilisesi, Herkümbed kalesini gösterebiliriz (5).

Danişment Gazi Niksar'ı Evliya Çelebi'ye göre (6) 476, yani 1083 tarihinde fethetmiştir. Ancak bu tarihin 467 yani 1074 olması daha doğru olsa gerektir (7). Danişment Gazi'nin fethettiği sırada Niksar'ın rûm beyi, Mihâil idi (8). Niksar'ın fethi, bir hile ile gerçekleşir. Tılsımlı, yer altında İstanbul'a kadar yolu olan kaleden önce Sematorgos deyri ele geçirilir. Daha sonra kale alınır. Danişment Gazi, daha sonra Herkümbed/Halkumbed kalesi önüne konar.

Niksar, Türklerin eline geçtikten sonra Danişmentlilerin başlıca dayanaklarından oldu. Burası Haçlılara karşı başarılı savaşlar yapan Danişmentlilerin esirlerini tuttıkları yer idi (9). Bu sebeplerdir ki XI. yy. sonları ile XII. yüzyıl başlarındaki Haçlı saldırılarının hedeflerinden birisi Niksar olmuştur. Buraya yönelen bir Haçlı kuvveti, Amasya yakınlarına kadar ulaşmış, fakat orada yok edilmiştir. Bu mücadeleler Danişmentnâme'de de derin yankılar uyandırmıştır.

1 Danişmend-nâme'nin, eski ve muhtemelen aslı nüshalarından birisi, Danişmend Gazi'nin Niksar'daki türbesinde bulunuyordu : F.E. Cumont, *Voyage d'Exploration...*, Bruxelles 1906, s.261: türbedâr, yazara ondan bazı şeyler anlatmıştır.

2 M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I., s.92.

3 M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, VII/27 (Temmuz 1943), s.425-430.

4 I. Melikoff, *La Geste de Melik Danişmend*, Paris 1960.

5 Niksar'ın batısında, Kelkit güneyindeki bu yer, hâlen eskiden pek kalıntı ihtiva etmez (1983 yazında ziyaret ettim). Bununla birlikte halk arasında Danişment Gazi'nin hatıraları mevcuttur. Niksar kale kapılarından birisi de Herkümbed kapısı idi ki, buradan ulaşılan ilk önemli şehir, orası idi.

6 Evliya Çelebi *Seyâhatnâmesinden Seçmeler*, (Atsız), İstanbul 1971, s.236: 476: 21. V. 1083-9. 1084.

7 M. Halil, 1074 den sonra der: *Türkiye Tarihi...*, s.190; Uzunçarşılıoğlu, *Kitâbelerinde* 468/1075 i kabul eder.

8 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, İstanbul 1330,32, s.269.

9 Lebeau, *Histoire du Bas-empire*, Paris 1833, XV, s.368; S.Runciman *A History of the Crusades*, I, 1965 (Penguin Books), 322.

Haçlı saldırıları başarısız kalmakla beraber, Bizans saldırıları devam etti. 1139 sonlarında Bizanslılar Niksar'a karşı büyük bir harekâta giriştiler (1). Niksar önlerine gelen Bizans İmparatoru Yuannis, şehri kuşattı. Niksar'daki Türkler, kuşatma süresince hayli güç zamanlar geçirdiler Şehirde sık sık çıkıp, Bizans ordusuna saldırıyor, onlara hiç rahat vermiyorlardı.

Bizanslıların Niksar kuşatması uzun süre devam etti. Bir ara, İmparatorun kardeşi İsaak'ın oğlu, genç Yuannis amcasına kızarak, Niksar'daki Türklerle katıldı. Türklerle, Bizans ordusunun durumu hakkında çok kıymetli bilgiler verdi. Türkler de, içerdeki Rumların ağızından İmparator'a mektup gönderip onu şüpheye düşürdüler. Neticede Bizanslılar birhayli at ve asker kaybetmişlerdir. Bu arada açlık tehlikesi de baş göstermişti. Bu zorluklar sebebiyle, kuşatmayı kaldırıp çekilmeye mecbûr kaldılar. Türkler çekilen Bizans ordusunu takip ediyor, ona sık sık saldırıyorlardı. Karadeniz kıyısından çekilen Bizans ordusu, İstanbul'a ancak 1140 ocak ortalarında ulaşabilmiştir (2).

Bu olayın, Niksar tarihinde büyük önemi vardı. Çünkü, Niksar'a yönelik Bizans tehdidi, kesinlikle bertaraf edilmiştir. Bu sırada Niksar'da Melik Muhammed hâkim olmalıdır. Niksar ve Danişmedliler tarihinde en ünlü hükümdarlardan birisi, 4 Ağustos 1164 (559) tarihinde vefat eden Melik Nizâmeddin Yağıbasan'dır. Danişmedliler, Anadolu'da, Selçuklular yanında önemli bir güç idiler. Fakat Yağıbasan'dan sonra, ülkenin birliğini koruyup kolluyacak yetenekli bir önder kalmadı. Ancak Danişmedlileri, Selçuklulara karşı Musul Atabeği Nureddin Zengi himâye ediyordu.

Kılıçarslan, Anadolu'daki Türk birliğini, Konya etrafında toparlamak amacıyla, Danişmedlilere karşı hareketinin başında Kayseri yöresinde başarılı olmuştur. Ancak, Nureddin Zengi'nin müdâhalesi ile, Danişmedlilere karşı hareketini, 1173'de durdurdu. Bu sırada Melik Zünnûn Sivas ve Niksar yöresinde hâkim bulunuyordu. Ancak onun bu hâkimiyeti uzun sürmedi. Atabeğ Nureddin, 1174 tarihinde ölüncü, Kılıçarslan, zaten hazır ordusuyla, Danişmedlilere ait yerleri birer birer eline geçirdi. Niksar da bu tarihlerde 571 H/1175'de Selçuklu idâresine geçmiş olmalıdır (3). Danişmedli sülâlesinden önce gelenler Bizans'a kağıtlar.

1 Bu olay, Danişmend-nâme, öteki kaynaklara da yansımıştır : Bir takvim (bk. O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s.64-65) "Kaloyan'ın Niksar'da hürucundan ve mağlûb olarak dönüşünden beri 236 yıl" der. Bu ise, milâdi 1141'e hicrî esasa göre 537'ye (1142-43) tekabül eder.

2 Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1834, XVI, 49-51; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.176; C. Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s.108; S. Vryonis, *The Decline...*, de, bu sefere büyük önem verir. Bu sırada Türklerin çok korktuklarını, Hristiyanlardan İmparatorun adını ananları dahi şiddetle cezalandırdıklarına dair Süryânî Mihael'in kaydını, iki yerde (s.119 ve 215) aynen vermiştir. Türklerin, Hristiyanlara karşı hassasiyetlerinin sebebine ilerde temas edilecektir. Ancak Mihael'in kaydı, daha ziyade Malatya yöresindekiler için geçerli olmalıdır. Bununla birlikte Türklerin, yerli halkın Bizanslılarla işbirliği konusunda çok hassas oldukları da bir gerçektir.

3 O. Turan, *Aynı eser*, s.205; S. Vryonis, *Aynı eser*, s.122.

Türkler arasındaki bu iç çekişmelerden istifade etmek için, Danişmendli eski hükümdarını da yanına alarak Bizans, 1176 tarihinde, iki koldan Türkiye Selçuklularına karşı saldırıya geçti. Asıl Bizans ordusu, Denizli üzerinden Konya'ya yürümüş, ikinci ve Danişmendli Prenslere de bulunduğu kol da, Amasya ve oradan da Niksar üzerine yürümüştür. Kaynaklarda asıl Bizans ordusunun faaliyeti tafsil edildiği hâlde Amasya ve Niksar üzerine yürüyen kolla ilgili bilgi azdır. Ancak Niksar Bizans ordusu ile birlikte gelen Zünnûn'a karşı da direnmiştir. Sonunda bu sefer hem Bizans, hem de, onunla işbirliği yapan Danişmedliler için başarısızlıkla sonuçlandı. Bu gazi sülâlenin son fertlerinin Bizans'la işbirliği içine girmeleri, yöredeki Türk halkının onlardan soğuyup Selçuklu idâresini daha fazla benimsemelerine yol açmış olmalıdır (1).

II. Kılıçarslan, Niksar yöresinde, oğullarından birisini, sonraki tâyinden anlaşıldığına göre Nasireddin Börkyaruk'ı görevlendirmiştir. 1180'lere doğru (2), II. Kılıçarslan, ülkesini oğulları arasında paylaştırmış, daha doğrusu idâresini onlara vermişti. Niksar ve yöresi, muhtemelen Koylu hisar da dahil olmak üzere, Nesireddin Börkyaruk'a düşmüştü (3).

b. Selçuklu idâresinde Niksar

Niksar'da, Börkyaruk'un hâkimiyeti, fazla uzun sürmemiştir. Çünkü Rükneddin Süleyman-şah, Niksar surlarını yenilemiştir. Bunu anlatan kitâbenin tarihi tartışılmalıdır : Genellikle 594 (13. XI. 1197- 3.XI.1198) kabul edilirken, son bir okuyuş, 574 (19.VI.1178)-7.1179) tarihine imkân vermektedir (4). Önceleri, sadece Kelkit vâdisine hâkim olan Börkyaruk idâresinden sonra Niksar, Tokat ile birlikte yönetilmiştir. Rükneddin Süleyman-şah, Konya üzerindeki harekâtında, bu yörenin askerlerine dayanmış, adetâ Danişmendli geleneğinin takipçisi olmuştur (5).

1 Bizans ile Selçuklular arasındaki kesin neticeli Myriakefalon savaşı biliniyor (O. Turan, *Aynı eser*, 208-210); Niksar yöresindeki durum o kadar belirgin değildir: bk. O. Turan, *Aynı eser*, s.207.

2 Bu olayın tarihi tartışılmalıdır; genellikle 1180'den sonra, Turan'a göre, 1186 da kabul edilir. Ancak 1176 savaşıdan çok geçmeden bunun gerçekleştiği de düşünülebilir. Nitekim, Mahmud-hisar kitâbesi 576 tarihlidir ve idârî ayrılık başlamıştır. Niksar kitâbelerinde de bunu teyid edilecek 574 tarihli bir kitâbe vardır.

3 İbn-Bîbî, s.22; Aksarayî, s.30; Yazıcıoğlu, "Danişmend ili ve muzafâtı" der.

4 594 tahili, İ. H. Uzunçarşılıoğlu'nda; 574 ise, T. Çantay'ın makalesinde (O. Aslanapa'nın kıraatı) dir: "Bir Kuzey-Batı Anadolu gezisinden notlar", *Sanat Tarihî Yıllığı*, VII (1976-77).

5 Bu olaylar için bk. Turan, *Aynı eser*, s.244 ve dev.

c. Hüseyin Hüsameddin'e göre Niksar

Amasya tarihi müellifi Hüseyin Nüsameddin'in, Niksar'a dair verdiği bilgiler son derece dikkate değerdir. Çünkü bazı sözlü rivayetleri duymuş, vakfiyeleri incelemiş, meseleye değişik bir açıdan yaklaşmıştır. Ancak, Danışmentlilerin merkezî olarak Amasya'ya kabul ettiğinden, Niksar'la ilgili olayları yorumlamasında bazen zorlanmaktadır. Verdiği bilgileri, başka kaynaklarda bulamıyorsak da, bûsbütün yanlış olmayabilirler.

Niksar, 1074'lerde Danışmend Gazi tarafından fethedilince, ilk beyi Hüseyin Gazi oldu. Bu zat, Niksar üzerine yürüyen Rum komutanı Qalidis ile savaşta yenilip, şehid düşünce (478/1085) Danışmend Gazi yadına gelerek Rumları bozdu. Niksar'ı da, Hüseyin Gazi'nin silahdârı Mübarek-şah'a verdi (1). Danışmend Gazi de Herkûmbed'den döndükten sonra yaranalıp, öldü ve burada defnedildi (2).

Melik Danışmend'in ölümünden sonra Niksar, bir ara Rumlar tarafından alındı (3). Ancak Melik İsmâil Gazi, Niksar'ı yeniden aldı ve Hüseyin Gazi'nin oğlu Ahmed'i, Niksar'a beğ yaptı. Niksar Bey'i Ahmed, daha sonra Sivas'a gidince, Niksar'a yeğeni Mecdeddin Sungur Bey hâkimdir. Çok geçmeden, Niksar'da, Canik ve havâlisi, emîri olarak Nizammedin Yağıbasan Gazi'yi görüyoruz (4). Bu zat, bir süre Amasya'da kalınca, Niksar'a, Melik Mehmed Gazi'yi göndermiştir (5).

Yağıbasan Gazi, umumiyetle Niksar'da oturuyordu. Nitekim 1165 Ekim ayında burada vefat edip, türbesine defnedildi. Yerine, melik Taceddin İbrahim Gazi geçti. İbrahim Gazi, bir mücadele sırasında maktûl düşünce, oğlu Şemseddin İsmâil Bey, babasının cesedini alarak Niksar'a getirmiştir (6). Niksar'da hâkim olan Danışmendli Beylerinin genellikle hep Melik... Gazi diye anıldıkları görülüyor.

Niksar'da, 1180'lere doğru Atabeg Şahinşah güçlü ve nüfuzlu görünmektedir. Aynı zamanda asker olan bu zatı, H. Hüsameddin, Selçuklu Sultanı Mes'ud'un oğlu olup, bir süre yöreyi idâre eden Şehinşah'ın atabeği kabul eder (7). Fakat olaylar şu şekilde de yorumlanabilir :

Niksar, 574 lerde (milâdî 1179) Kılıçarslan'ın oğullarından Börkyâruk'un idâresinde idi. Fakat onun idâresi kısa sürmüş, II, Kılıçarslan'ın büyük oğlu, Tokat

1 H. Hüsameddin Efendi, "Niksar'da Hüseyin Gazi'nin kabri ile Mübarekşah'ın bir mahalles-i vardır" der. Hüseyin Gazi'nin kabri, kasabaya yarım saat mesâfede vâki dağ üzerinde idi (Sivas Vilâyetli Sainâmesi, 1306, s.228).

2 Danışmend Gazi'nin türbesi, daha ilk dönemlerden itibaren ünlü bir ziyaretgâh olmuştur. 1390'larda Kadî Burhâneddin de ziyaret edecektir.

3 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul, I, 1328-30, II, 1330-32, II, 302.

4 Aynı eser, II, 317.

5 Aynı eser, II, 324.

6 Aynı eser, II, 340.

7 Aynı eser, II, 333.

yöresinin hâkimi Süleyman-şah buraya da el atmıştır. Bu arada, Börkyaruk'un atabeğinin, yeri ve hâkim bir âileden gelen Bedreddin Şehinşan bin Arslan-doğmuş olması muhtemeldir. Arslandoğmuş, Melik Mehmed Gazi'nin bayraktarı olarak da ünlüdür (1).

Atabeg Şehinşan, 578/1182 tarihinde vefat etti. Oğlu Uluğ Bey, türbesi bitişğinde bir medrese bina ettirdi (2).

Selçuklu İdâresinde Niksar

Niksar, Türkiye Selçuklularının eyâlet merkezlerinden birisi idi. Bu önemli idârî birimin ilk vâlisi, sübaşısı ve vâlisi, II. Kılıçarslan'ın oğlu Börkyaruk idi. Daha sonra Süleyman-şah'ı görüyoruz. Daha sonraki dönemde ise, Konya'nın gönderdiği saltanat nâibleri, yâni sübaşı ile idare edilmiştir. Ancak bu dönemdeki sübaşılardan bazılarının adlarını bilebiliyoruz. Bunlardan birisi, Mübârizeddin Yavtaş'dır (3), ki 1240 yıllarında sübaşı idi.

Niksar, Selçuklu çağının en ünlü merkezlerinden birisidir. O Turan'ın yayınlayıp özetlediği bir mektuba göre, yazarı Sivas'dan Niksar'a gelmiş oradan da Samsun ve Bafra'ya giderek, Sinop'a kadar uzanmıştır. Fakat sonra yeniden Niksar'a dönmüştür (4).

Niksar, 1258'de İki Selçuklu şehzâdesi arasındaki taht kavgasında, dikkate değer bir yer tutar. İki kardeşden birisi İzzedin Keykâvus, öteki ise, Muineddin Pervâne'nin etkili olduğu Rükneddin Kılıçarslan'dır. İki kardeş arasındaki mücadele sırasında, bir ara Niksar önlerine gelen Kılıçarslan'ı, şehrin ileri gelenleri karşılamışlar, gece meşâlelerle şehre götürmüşlerdi. Kılıçarslan burada tahtına oturmuş. Niksar eyâletini de Muineddin pervâne'ye vermiştir (5). Niksar, böylece çok kısa bir süre için de olsa, Türkiye Selçuklularının pâyitahtı olmuştur (6).

Muineddin Pervâne, uzun süre Niksar sübaşısı oldu. ancak çoğunlukla burasını gönderdiği "nâib"leri vasıtasıyla idâre ediyordu. Gerektiğinde yöredeki as-

1 Kulak tekkesi, bu zâtın türbesi olup, aynı zamanda Bayraktar-türbesi diye ünlü idi.

2 Ancak H. Hüsameddin'in okuduğu kitâbedeki, Uluğ'un, bin ünvan olduğu, öteki isimle arasında "bin" bulunduğu Uzunçarşılı tarafından belirtilir : H. Hüsameddin, II, 343.

3 O. Turan, aynı eser, s.418; C. Cahen, Aynı eser, s.237. İbn Bibi, (s.491'de) "Sivas sübaşısı Mübarizeddin Çavlı Çaşnigir ile Niksar sübaşısı Mübarizeddin yavtaş çağnigir'in, bütün Danışmend-Eli askeri ile.. Diyarbakir yolunu tuttuklarını" belirtir.

4 O. Turan, Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar, metin, tercüme ve araştırmalar, Ankara 1958, s.162-164.

5 İbn Bibi, s.629; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.486; N. Kaymas, Pervâne Muineddin Süleyman, Ankara 1967, s.73.

6 Niksar'da Danışmendliler sarayı, Börkyaruk ve Süleyman-şah tarafından da kullanılmıştır; muhakkak ki, Kılıçarslan da burada tahta oturmuştur : İbn Bibi, 629.

kerlerden istifade ediyordu. Meselâ 1266 tarihinde, vaktiyle 1261 de Rumlar eline geçen Sinop'un yeniden fethi için, Niksar ve vilâyet-i Danişmendîye askeri ile harekâtı gerçekleştirmiştir (1).

Niksar, Selçuklular döneminde, eskiden de olduğu gibi, kadılıktır. XIII. yüzyıl sonlarında, Niksar'da Bedreddin Kazvinî kadı olarak bulunuyordu (2).

Niksar, Mevlevî menkıbelerinde az da olsa yer almaktadır. Eflâkî, Nasîreddin Vaiz'in Niksar câmiindeki va'zından söz eder (3).

Kalenderler Niksar'da hayli etkili olmalıdırlar. İlerde de söz konusu edileceği gibi, Niksar'da bir "Kalenderhâne" mevcut olduğu gibi, Mevlâna Celâleddin'in öldüğü sırada, Konya Kalenderler şeyhi Ebu Bekr Cevlâkî de Niksarlı idi (4).

Niksar'ın bu arada, bazı tabii afetlere maruz kaldığı da oluyordu. 1289 tarihinde, seller Niksar'a büyük zarar vermiştir (5).

e. Selçuklulardan Sonraki Dönem

Niksar, Türkiye Selçuklularının son devirlerinde, ülkedeki İlhanlı gücünün etkisinin artması ile, daha da canlanmış olmalıdır. Bu arada zaten eskidenberi Karadeniz kıyılarına inen en kısa yollardan birisinin üzerinde bulunuyordu (6). Karadeniz'in kuzeyi ile olduğu gibi, Bizans'la dostça ilişkilerin ve ticaretin arttığı bu dönemde, Niksar hayli zenginleşti. Niksar, XIII. Yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyıl başlarında bir hayli mâmur ve zengin bulunuyordu.

Niksar'ın bu zenginliği, zaman zaman kendisi için olumsuz sonuçlara da yol açıyordu. İlhanlı noyanları, zenginliği sebebiyle buraya göz dikiyorlardı. Aksaray'dan öğreniyoruz ki, İrcin Noyan, 1308 lerde burada kışladı. Adamları ile Niksar yöresinde öylesine çok vergi aldılar ki, halk fakirleşti ve çevreye dağıldılar (7).

1 Aksaraylı, s.83; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye...*, s.527-29; N.Kaymaz, *Aynı eser*, 112 ve dev.

2 Aksaraylı, s.90.

3 A. Eflâkî, *Menâkıb'ül-Arifin*, Ankara 1961, II, 928;

4 A. Eflâkî, *Aynı eser*, II, 596, (terc). Ariflerin Menkıbeleri, İstanbul, 1964, II, 17.

5 F. Uzluk, *Anonim Selçuknâme*, Ankara 1952, s.73-74; O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s.595.

6 Ünye yolu için bk. F. Taeschner, *Aynı eser*, I, 218.

7 Aksaraylı, s.309; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye...*, 538.

Niksar, ticâret sebebiyle hayli zenginleşmişti. Bu sebeptendir ki, şehirde, muhtemelen eski Danişmendli darbhânesi XIV. yüzyılda yeniden işletilerek sikke de kesilmiştir : 729 ve 738 tarihli sikkeler, Niksar'ın bu dönemdeki zenginliğinin ifâdesi olarak görülebilir (1). Niksar'ın bu canlılığı, XIV. yüzyıl boyunca devam etmiş olmalıdır.

Anadolu'da, Selçuklu gücünün yerini alan İlhanlıların ve onların Anadolu vâlisi Ertana'nın gücünün azalması ile Niksarda da yeni güçler ortaya çıktı. Çünkü burası, Kelkid vâdisinin hem maddî hem de, manevî açıdan en önemli merkezlerinden birisi idi.

Niksar'da, mahallî beylerin nasıl çıktıkları, idâreye nasıl sahip olduklarını şimdilik bilemiyoruz. Ancak 1370 lerde buraya hâkim kolan Taceddin Bey'in bağımsız gibi davrandığı görülüyor (2). Taceddin Bey, öncelikle komşu beylerle birlikte, Sivas'da merkezî gücü temsil ettiği iddiasında olan Ali Sultan ile, önce veziri, sonra Sultan olan Kadı Burhaneddin'e direnmeye çalışıyordu. Bunlar, 1379'da Niksar üzerine yürümüşlerse de, çekilmek zorunda kalmışlardı (3).

Taceddin Bey, hükümdar olduktan sora, daha da güçlenen Kadı Burhaneddin'e karşı dumaya çabalıyordu. Bu sırada Taceddin Bey, Turhal hâkimi Ahmed Bey ile birlikte hareket ediyorlardı. 1387'de Taceddin ve Ahmed beylerin Sonusa'da olduğunu haber alan Kadı Burhaneddin Niksar üzerine yürüdü. Taceddin'in kahraman oğlu Alp-Arslan'ı, elinden yaralı olarak yendi. Fakat Niksar'a hâkim olamadı; ancak çevreyi talan edip Sivas'a döndü (4).

Taceddin Bey, bütün bu arada hâkimiyet sahasını genişletmeye uğraşıyordu. İskefsir'e hâkim olmuş, daha doğudaki Koylu-hisar'ı ele geçirme mücadelesinde ölmüştür. Güçlü rakibinden kurtulan Kadı Burhaneddin, yeniden Niksar üzerine yürüdü. Şehir halkının tutumunda değişmiş, şehrin anahtarını kendisine göstermişlerdi. Kadı Burhaneddin öncü olarak bir kumandanı, Emir Said'i gönderdi. Öncülerinin ardından kendisi de hareket edip şehir dışına indi. Kadı Burhaneddin, şehid-i sâid mücâhid Gazi Melik Danişmend'in türbesini ziyaret için abdest alırken, eline bir diken batarak kanattı. Bir süre abdest almaya ara veren Kadı Burhaneddin şöyle düşündü : Melik Gazi, kendisine lisân-ı hâl ile şunu demek istemektedir: "Bu ülkeyi ben kanımı dökerek aldım; senin de (burayı almak için) bana uyman (yâni kanını akıtman) gerekmektedir (5).

1 729 tarihli olanı, Ebu Said Bahadır Han adınadır : M. Mübârek, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye kataloğu*, kısım-ı salis..., İstanbul, 1318, s.260.

2 K. Dilemen, *Canlık Beyleri*, Samsun 1940, s.30 ve dev.

3 A. Ardeşir Astrabadî, *Bezm ü Rezm*, 148; Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara 1970, s.38.

4 *Bezm ü Rezm*, s.24; Y. Yücel, *Aynı eser*, s.84-85.

A) XIV. yüzyıl başlarında, Niksar'da Doğan Şah veya Emir Doğançık'ın hakim olduğu ifade edilmektedir (72) Bu zat, 747~ 49 da ölmüştür.

5 *Bezm ü Rezm*, s. 336: Olay, 1387 de geçmiştir.

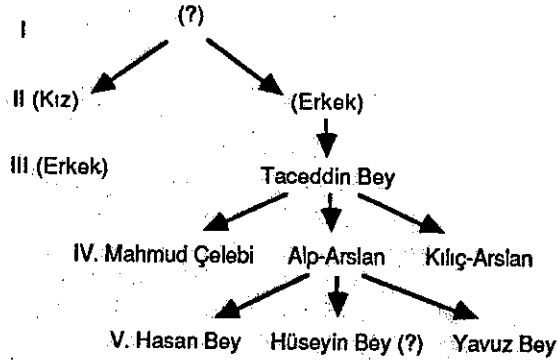
Niksar'ı harp yapmaksızın ele geçiren Kadı Burhaneddin'e, Taceddin oğullarından bazıları yardımcı idiler. Taceddin Bey'in elinde olan İskefsir üzerine yürüyerek orasını da aldı. Niksar'ı, kendisine itaat eder görünen Taceddin Bey oğlu Mahmud Çelebi'ye bıraktı. Mahmud Çelebi, Osmanlı gücünün büyüdüğünü ve bu yöreye yöneldiğini biliyordu. Bu sebeple, kardeşi Kılıçarslan'ı, Yıldırım Bayezid'e göndermişti. Ancak onun bu hareketini, öteki kardeşi Alp-Arslan, Niksar hâkimiyetinin kendisine verilmesi amacıyla, hemen Kadı Burhaneddin'e bildirdi.

Kadı Burhaneddin Niksar'daki durumu düzenlemek, için 1393 güzünde yeniden Niksar'a geldi. Taceddin oğulları arasındaki çekişmeleri ve civardaki öteki beylerin hareketlerini istediği biçimde düzenledi. Yörenin kendi ile olan bağlarını sağlamlaştırdı. 1393-94 kışını Niksar Suyu vâdisinde geçirdi. Canik yöresi çapulcularının hareketini engellemek amacıyla, Niksar Suyu üzerindeki Palasan (1) köprüsünün iki tarafına birer kule yaparak muhafız yerleştirdi. Böylece yöredeki yol emniyeti de sağlanmış oldu (2).

Konu ile ilgili ana kaynağımız Bezm ü Rezm, sonraki olayları bildirmediği için olayları takib edemiyoruz. Kadı Burhaneddin, bir süre sonra Karakoyunlular tarafından öldürülecek, daha sonra da yöre, Yıldırım Bayezid eliyle, Osmanlılara katılacaktır. Osmanlılar dönemi Niksar ayrı bir bölüm olarak işlenecektir.

Taceddin bey, Muhtemelen eski Niksar yönetici ailesinden gelmiş olmalıdır. Oğullarının, Selçuklu hükümdar ismi taşımaları da dikkate değerdir (3).

Taceddin Oğullarının şeceresi şöyle düşünülebilir.

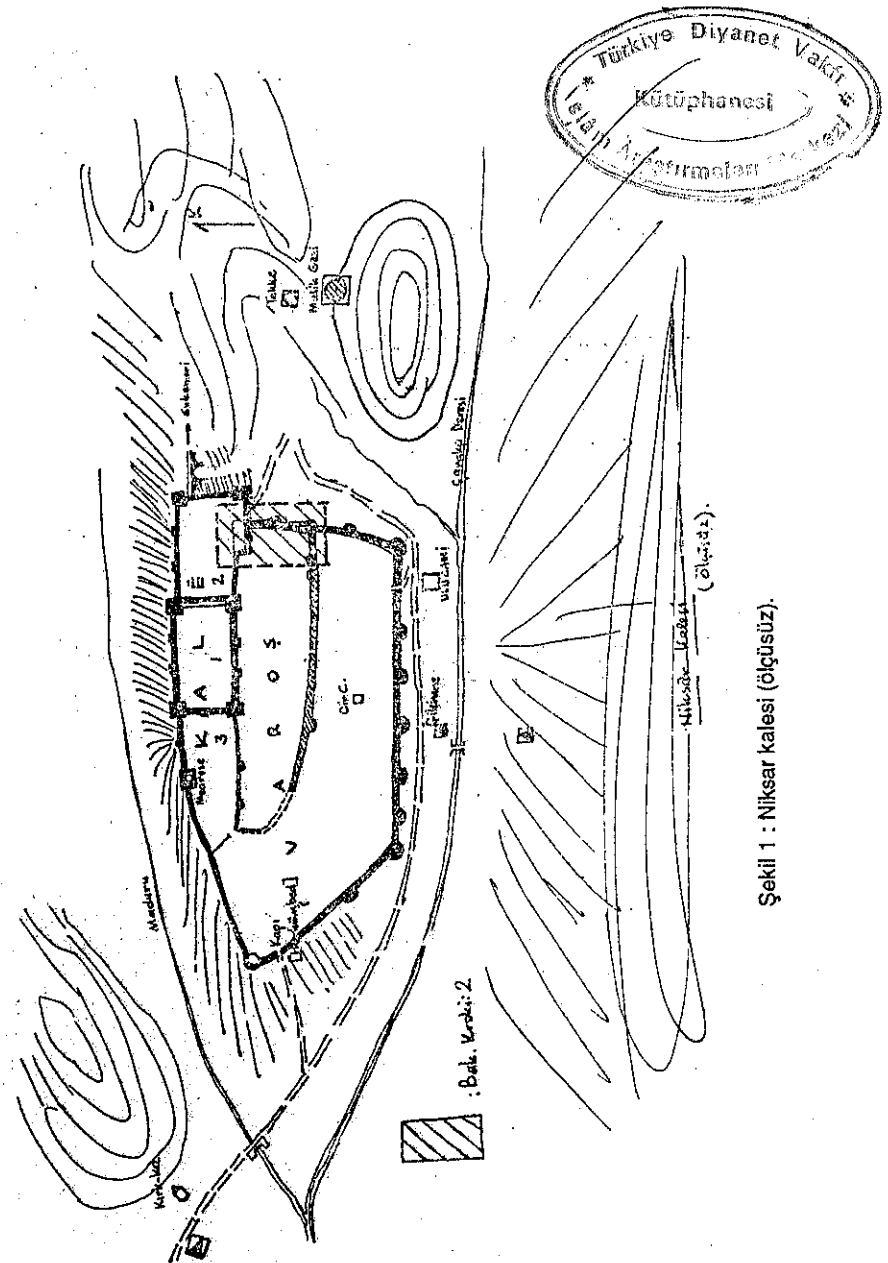
Alp-Arslan'ın oğulları, daha sonra Karadeniz kıyısına inip, orada hâkim olduklarından, burada söz konusu edilmemişlerdir.

Niksar'ın Osmanlı Devri Tarihi, önemli bir siyâsi hususiyet arzetmez. Osmanlı devri kaynakları, daha çok şehrin tafsilatı olarak bilinmesine imkan vermektedir. Bunu, ayrıca yazacağız.

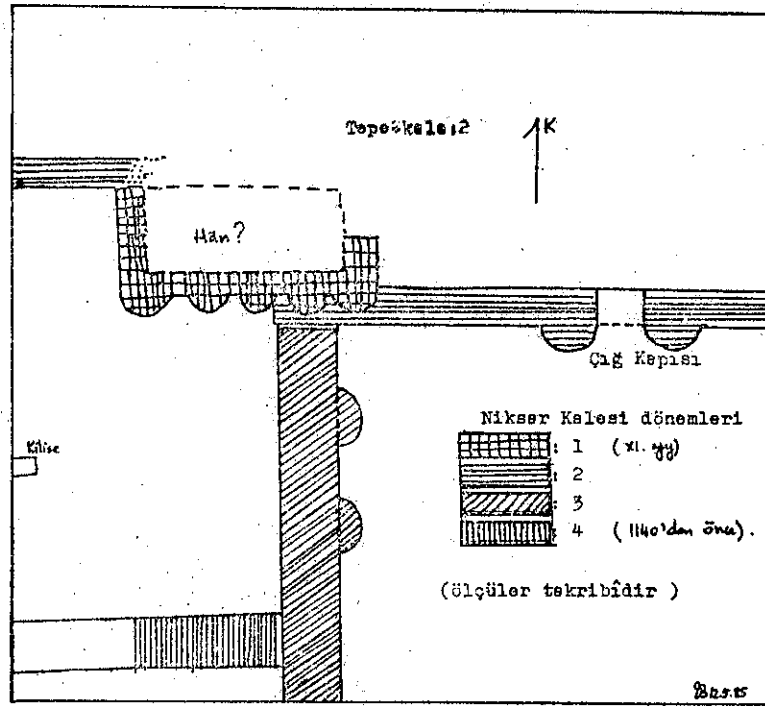
1 Palasan پالاسن diye yazılmış olmakla birlikte, Osmalı çağındaki adı Talasan'dır : Bezm ü Rezm, 445.

2 Bezm ü Rezm, 445; Y. Yücel Aynı eser, 136-138.

3 Taceddin Oğullarına dair keza bk. İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1969 (2. baskı), s.153-154; K. Dilci-men, Canik Beyleri, Samsun 1940

Şekil 1 : Niksar kalesi (ölçüsüz).

Şekil 2 : Niksar'da Tepe-kale ile Varoş'un kuzey-doğu kesimlerinin yapılış dönemlerini belirleme denemesi.

2. HONAZ

Batı Anadolu'da, özellikle Menderes vâdisi boyundaki şehirlerin, Anadolu içlerine uzanan yol üzerinde olmaları sebebiyle önemleri büyük idi. Bilhassa Efesos'un Anadolu'nun her bakımdan merkezi ve ihraç kapısı olduğu Roma döneminde, Menderes vâdisini takip ederek Anadolu içlerine uzanan yol işlek olmuş, üzerindeki yerleşmeler de büyük şehirler halini almışlardır. Bunlar içinde Tralles (Aydın), Laodikeia/Ladik, Kolossae ve Apamaea (Dinar) bilhassa dikkati çekmektedir (1). Gerçi Kolossae'nin, Bergama kralları devrindeki büyüklüğü bu dönemde azalmaya yüz tutmuştu. Bizans devrinde, Efesos'un sayılan hususiyetleri kaybolmuş, şehir ancak yakın çevresinin bir ihraç limanı olarak varlığını sürdürebilmiştir. Anadolu'nun bütün yolları İstanbul'a yöneldiğinden, bu yol üzerinde olmayan Menderes vâdisi şehirleri de giderek küçülmüşlerdir. Bu oluşum, zaten evvelce de gerileyen Kolossae'de daha etkili olmuş, halk çevreye

1 M. P. Charlesworth, *Trade-routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge 1924, s.82.

dağılmıştır. İşte bu sırada, şimdiki Honaz'ın bulunduğu yer, savunma için müsâid coğrafi durumu ile dikkati çekmiştir. Nitekim buradaki kale giderek gelişmiş, Kolossae halkı ile, diğer yerlerdeki insanları kendisinde toplamıştır.

Khonai adlı bu yeni yerleşme, müdâfaa için elverişli olduğu gibi, yakın çevresindeki verimli topraklarda ziraat da yapıp, oturanların ihtiyacını karşılayabiliyordu. Diğer taraftan hem Menderes vâdisi boyundaki yola hâkim, hem de güneyinde, Yatağan civarından geçen bir yolla Antalya yöresi ile bağlantısı vardı. İşte bu müsâit durumu ile Honaz, W. M. Ramsay'a göre, 692-787 yılları arasında kesinlikle antik Kolossae'nin yerini almıştı (1). Burası Bizans devri şehir özelliklerine, uygun olup "yüksek, sarp tepeler üzerinde kurulan istihkâmlardır ibâret" idi (2).

Kolossae'nin erken hristiyanlık devrindeki dinî önemini, şimdi bu Khonai de devam ettirdi (3). Bununla beraber şehrin gelişmesinde bu hususiyet pek etkili olmasa gerek. Çünkü Batı Anadolu için gayet elverişli olan yeri ile belki bir zamanlar Anatoliâ themasının da merkezi bulunmuş olabilir (4).

Türkler, Khonai'yi, Honaz (veya Honas) olarak türkçeleştirdiler ki, geç Bizans devri söylenişine uygun geliyor. Daha 1070 de Atşın Bey'in seferi sırasında Türklerin eline geçmiştir (5). Yörenin önceleri ve daha sonraları önemli yeri ve şehri Laodikeia olduğundan, bu fetihle onun zikredilmemesi dikkati çekiyor. Nitekim bazı tetkiklerde, Bizans kaynaklarında olmadığı halde Lâdik de ilâve edilmiştir (6). Kısa süreli bu akından sonra, 1071 i takibeden senelerde, Türklerin eline geçmiş olmalıdır. Türk idâresi bu mînakada devamlı kalacağını düşündüğünden olsa gerek, büyük şehir olmaya daha elverişli Laodikeia'yı esas almıştır. Nitekim birçok kerre eldeğiştirdikten sonra (7), 1119 daki Bizans saldırısında Laodikeia'daki küçük Türk garnizonu daha doğuya çekildi.

Honaz çevresi, XII yüzyıl boyunda birçok defa Türklerin akınına maruz kalmıştı. 1190 larda biliyoruz ki Türkmenler artık bu mînakaya iyice yaklaşmışlardı. Nihayet XIII. yy başlarında Honaz, kesinlikle fethedildi. Honaz'ın fethi 603 (ki 8.VIII.

1 W. M. Ramsay, yöreyi en iyi tanıyan bir mütehassısdır : *Anadolu'nun Tarihi coğrafyası*, İstanbul 1960, S.146.

2 W. M. Ramsay, aynı eser, s.272.

3 Buradaki St. Michel kilisesi, "büyüklük ve mimarisinin güzelliği" ile pek meşhurdur. Niketas Choniates'den naklen bk. T. Baykara, *Denizli Tarihi*, s.22, 49.

4 W. M. Ramsay, aynı eser, s.164-165.

5 O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.20; C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s.72; İ. Kafesoflu, "Selçuklular", *İslâm Ansiklopedisi*, X, s.369.

6 Rahmetli M. Halil Yinanç'da böyle : *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944, s.68; *Denizli Tarihi*'nde ben de öyle kabul etmişim (s.13).

7 Bu hadiselerin tafsilatı için bk. T. Baykara, *Denizli Tarihi*, İstanbul 1969, s.13-15.

1207-27. VII. 1207) tarihi olarak gösterilirdi (1). Çağdaş kaynakların bu konudaki kayıtları dikkati çekiyor. Abû'l-farac 603 yılı olaylarından söz ederken Sultan'ın "Hunas'ı da ele geçirdi"ğinden bahs etmektedir (2). Bununla beraber Anonim Selçuknâme "şehri Ladik ve Honas" dan (3), Aksaray'ı sadece Ladik'den (4) söz etmekle İbn Bibi, Başka bir vesile ile "yani fethedilmiş Hunas ve Ladik'i zikretmektedir (5). buna karşılık Niğdeli Kadı Ahmed (6) ve bazı takvimler (7) Honas'ı, Antalya ile birlikte alınmış olarak belirtmektedirler.

Sadece Ladik'i zikreden Aksaray'ı dışındaki kaynaklara göre, ya sadece Honaz veya her iki yer de şu halde 603 h. yılında Türk idâresine geçmiştir. Bu dönemde Honaz'ın durumunu aydınlatan bir başka kaynak, Sinop kalesindeki kitâbelerdir. Bilindiği gibi Sinop, 1214 yılı sonlarında (611), İzzeddin Keykâvus devrinde Türk idâresine geçmiş, kale surları yenilenmiştir. Bu inşa faaliyetine katılan Selçuklu beyleri, yaptıkları burç ve bedenlere kitâbe koydurmuşlardır. Bunlar arasında "Honas ve vilâyâtı" sahibi Esedüddin Ayas'ül - Gâlibi de vardır (8). Bu idarecinin, Sikstos adlı bir mimarla katıldığı bu inşaatın tarihi 612 rebiülahır (1215 yılı ağustos'u) dur.

Bu kitâbeden kesinlikle anlaşılıyor ki, yukarı Menderes yöresinde en önemli şehir Honas'dır. Bu yörede kurulmuş olması gereken "İdâri" birim (Eyâlet?) in merkezi Honas olup, ona birçok "vilâyet" bağlıdır. Dolayısıyla 603 yılındaki fetih olayını kaynakların sadece "Honas" olarak belirtmesinde de yanlışlık veya eksiklik olmamaktadır. Sadece bu değil, 1070 deki durumda olağan sayılmalıdır. Çünkü Laodikeia, bu dönemde "harap surları ve tepelerin eteğinde öteye beriye dağılmış bir miktar evden" ibâret bir görünümde idi (9).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, laodikeia'nın gerek Khonai'den önceki parlaklığı, gerekse Ladik veya Tonguzlu'nun XIV. yüzyıldaki önemi dolayısıyla nispeten kısa, belki yarım yüzyıl, süreli bir dönem için Honaz'ın kazandığı bu önem biraz geç tarihli kaynaklarda da yadigarlanmıştır. Ladik şeklinde türkçeleşen Laodikeia'nın durumu, özellikle güvenlik içindeki ortamda gelişmeye son derece elverişlidir. Fakat savaş ve mücadele dönemlerinde, savunma imkânları daha müsait olan Honaz etkili olmuş olmalıdır. Diğer taraftan Bizans devrindeki önemi ve kalabalık nüfusu da, Türk fethinin ilk yıllarında kazandığı öneme tesir etmiştir.

1 Şüphesiz burası Sparta/Isparta ve Antalya'nın fethinden sonra alınmış olmalıdır.

2 G. Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihî*, Ankara 1950, II, 488.

3 *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihî*, III (yay. F. N. Uzlük), Ankara 1952, s.42 (terc. s.27).

4 Aksaray'ı, *Müsameret'ül-Ahbâr* (neşr. O. Turan) Ankara 1944, s.32.

5 İbn Bibi, *el-Evâmir'ül-Alâiye...*, (tıpkıbasım) Ankara 1956, s.81.

6 Kadı Ahmed'ül-Hotânî, *El-Veled'üş-Şefik*, Fatih küt. nu : 4518, v.147b.

7 *İstanbul'un Fethinden önce yazılmış tarihî takvimler*, (neşr. O. Turan), Ankara 1954, s.76, 77. Atsız, Osmanlı tarihine ait takvimler, İstanbul 1961, 96, 97.

8 M. Şakir Ülkütaşır, "Sinop'da Selçukiler zamanına ait tarihî eserler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Sayı : V. (1949) s.112-151.

9 T. Baykara, *aynı eser*, 46.

1211 Alaşehir savaşından sonra, Türklerle Bizans arasında uzun sürecek bir dostluk dönemi başladığından, Honaz'ın önemi giderek azalmaya yüz tutacaktı. Bu yüzyılın ilk yarısından, Laodikeia'nın yeri de gelişmeye müsait olmadığından yeni bir iskân yeri aranıyordu (1). Kaynaklar bu dönem için olsa gerek, Honaz'ı genellikle Ladik ile birlikte zikrederler. Fakat şimdiki Denizli'de, XIII. yy ortalarında bir kale yapılmasına kadar yine de Honaz'ın etkili olduğu muhakkaktır.

XIII. yüzyıl sonlarında, Selçuklu sınırları daha uzaklara gidip, güvenlik açısından mahzur da kalmayınca Laodikeia'nın özelliklerini miras alan Denizli yörede bir büyük şehir olarak dikkati çekti. Hem sadece yer olarak değil, yepyeni bir isimle, tonguzlu olarak gelişti (2). Honaz ise müdafaa imkânları ile birlikte, Bizans devrinden miras kalan bir kısım rum nüfusu da barındırmakta devam etti (3).

3. ANTALYA

Antalya, eskiden yaygın ismi olan Adalya'nın da gösterdiği gibi, MÖ II. yüzyılda Bergama krallarından Attalos tarafından kurulmuştur. Şimdiki şehrin doğusunda, "Eski Antalya"da denen Side, daha çok Roma çağı harebelerinin de gösterdiği gibi, Antalya'ya göre değişik bir özellik arzeder. Şimdiki şehir denize karşı nasıl tabii bir savunma durumunda ise, Side aynı ölçüde denizle içiçedir. Yani Side, denize de hâkim bir idare devrinde gelişirken, Antalya denizlerde hâkim olamayan idare dönemlerinin gözde şehri olmuştur.

Antalya, Anadolu'nun güney kıyısında coğrafi şartların sınırlı imkânlarının da yarattığı bir limandır. Anadolu içlerine giden tabii yol, en kısa olarak burada denize ulaşır. Hele İstanbul'un merkez oluşundan sonra Bizans'ın en zengin ve buğday anbarı eyâleti Mısır'la ulaşımı en kısa olarak sağlayan yol üzerindedir. Çünkü İbn Havkal Antalya'dan İstanbul'un karadan sekiz gün iken, denizden ancak müsait rüzgarla 15 gün olduğunu belirtir (4). Antalya'nın bu özelliği Osmanlı çağında da devam edecek, Evliya Çelebi'ye göre "Iskele-i Mısır" olacaktır (5).

Antalya Bizans'ın Akdeniz'deki deniz hâkimiyetini kaybetmesinden sonra bir sonra İslâm işgâline rağmen idâresinde kaldı. Çünkü tabii bakımdan da savun-

1 Meselâ Hacı Eyüplü köyü civarındaki kervansaray, bu arayış da bir merhale olmalıdır.

2 Abû'l-Farac'ın tarihine devam ettirenler, 1291 senesinde bu yöredeki isyana Tangazlu'nun merkezlik ettiğini belirtiyorlar : *aynı eser*, II, 638,639; İsmi gelişimi için bk. T. Baykara, *aynı eser*, s.43-45.

3 Şehrin batısındaki ayrı "rum mahallesi"ndeki nüfus, 1922 lere kadar kalmıştır. Daha 1670 lerde türkçe konuşuyorlardı : Bk. F.V.J. Arundell, *A visit to the seven churches of Asia*, London 1828, s.94. Honaz, XVIII. yy daki karışık yıllarda Sarı-beyoğlu'na da barınaklık yapmıştı.

4 İbn Havkal, *Configuration de la terre*, Beirut 1965, s.196,197 (G. Viet tr.).

5 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX (İstanbul 1935), s.286.

maya çok elverişli idi. Fakat Türklerin 1071 den sonra burayı da aldıkları tahmin edilebilir. Bunun yanında, Haçlı seferlerinin verdiği imkânla Bizans tekrar geri almış olmalıdır. Bu kısa süren, muhtemel fetih döneminden Antalya'da Türk izlerini bulmak imkânsız gibidir.

II. Kılıçarslan, Anadolu birliğini sağladıktan sonra ülkeyi denizlere açılan kapıya sahip olmasını zorunlu görmüş olmalı ki, XII. yy sonlarında Antalya civarına kadar geldi. Gerçi bu askerî hareket "akın"hususiyetinden ileri gitmemişse de, oğlu Gıyaseddin Keyhusrev, yeğeni Kılıçarslan'ın Isparta ve civarını almasından sonra (1) Antalya havalisiyle doğrudan temasa geçti. Fakat Antalya-Istanbul yolunun kesilmesi Bizans'ın tepkisini doğurmuş bu arada ticaret yapanların mallarına el konulmuştu. Bunun üzerinedir ki G. Keyhusrev doğrudan Antalya üzerine hareket etti.

Antalya 603 hicrî, 5 Mart 1207 tarihinde fethedildi (2). Sübaşı tayin edilen Mübâruziddin Ertokuş'a, halkın evlerine dönmesi güvenlik içinde oturması gerektiği belirtildi. Şehir tamir edilip "anbarlara zahire konuldu ve cebehânelere cebbe ve esliha dolduruldu ve kiliseyi mescid edüb kadî ve hatib ve imam ve müezzin koyub minber ve mihrab etdiler" (3).

Antalya böylece, mevcut yerli yâni Rum nüfus ile yeni gelen Türklerin bulunduğu, diğer Anadolu şehirleri gibi bir yer olmuştur. Bu yeni hayatı devam ederken, Kıbrıs'daki frenkler, Anadolu'ya açılan kapılarının Türklerin eline geçmesinden hoşlanmadılar. Yerli rum halkı da onlarla haberleşerek bir cuma namazı vakti, birden Türklerin üzerine saldırarak şehri ele geçirdiler (4). Bu olaylar sırasında, Anonim Selçuknâme'ye göre bir Selçuklu prensi de faal rol oynadı (5).

İzzeddin Keykâvus, bunun üzerine Antalya üzerine bir sefer daha yaptı ve kuşatılan şehre 22 Ocak 1216 da girdi (6). Bu savaşa yol açan isyân hareketi üzerine, etkili tedbirler almak gerektiğinden şehrin ikiye ayrılması düşünülmüş olmalıdır. Türklerle hristiyanlar arasında bir sur çekilerek, hristiyanlar daha etkili baskı altında tutulabilecekti. Nitekim Antalya'da, denize inen iki kat surdan, batıda olanı üzerindeki kitâbeler 612 tarihlidir (7).

1 Sparta diye kaydedilen bu ismin. Wittek tarafından şimdiki Isparta değil, daha batıdaki Patara olabileceği belirtilmiştir (Bizans'dan Türklerle Geçen Yer Adları, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1969) s.193-240). Halbuki aynı imlâ 669/1271 tarihli Ertokuş vakfiyesinde de mevcuttur.

2 O. Turan, *Selçuklular Devrinde Türkiye*, İstanbul 1971, s.283-285.

3 Yazıcıoğlu, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* Leiden 1902, s.81.

4 İbn Bibî'ye göre isyân hareketi gece oldu (s.141); 1706 larda Antalya'ya gelen P. Lucas cuma-günkü olayın hatırasının devam ettiğini belirtir (P. Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas*, Paris 1712, s.312-313).

5 *Tarih-i Âl-i Selçuk*, (Ankara 1952) s.43; Tr. 28;

6 İzzeddin Keykâvus'un Antalya fetihnâmesi için bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s.105-107 (izahlar: 101-108).

7 A. Teyhid, "Antalya Surları Kitâbeleri", *TTEM*, 9 (86), (Mayıs 1341) s.165-176; S. Fikri Erten, *Antalya Tarihî*, İstanbul 1940, s.49-55.

Antalya'nın böylecek ikiye bölünmesi, müslümanlarda hristiyanların birbirlerinden ayrılması, özellikle hristiyan nüfusu kalabalık şehirlerde sonradan göreceğimiz bir vakıanın ilk örneğidir. Hristiyanlar şehrin doğusundaki alanda, buna karşılık müslümanlar ise batıdaki sahada bulunuyorlardı (1). Bu sahaların tam olmasa bile nisbî mukayesesı, şehirde gerçekten hristiyan nüfusun daha çok olduğunu gösteriyor (bk. 1 Plân). Bu sur üzerindeki burçların doğuda yapılması da, batıdaki sahanın korunduğunu gösteriyor.

Antalya'nın bu özellikleri içindeki hayatı devam ederken, herhalde bazı olaylar veya daha başka etkileyici unsurlarla yeni bir sur yapımına gerek duyulmuş ve daha doğuda denize doğru yeni bir sur yapılmıştır. Bunun üzerindeki kitâbeler genellikle 622 tarihini gösteriyor (2). Bu tarihlerde Alâeddin Keykubad Selçuklu tahtında olup, alâiye'nin fethi için Akdeniz kıyılarına inmiş olmalıdır.

Henüz on yıl geçmeden daha doğuda yeni bir sur yapılması birçok bakımdan dikkate değerdir. Kaynaklarda Alâeddin'in Antalya'ya sur yaptığını dair bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat yine burçları doğuda olarak yapılan bu sur şehrin ortasında bir yeni kısım yaratmıştır. Doğuya doğru hristiyan sahasının aleyhinde olan bu gelişme üzerinde durulmaya değerdir.

a. Şehrin Türk sahasında, yâni batıda önemli bir nüfus sıkışması olmalıdır. Böylece bu sahanın genişletilmesi gereği duyulup surların daha doğuya kaydırılmasına ihtiyaç duyulmuş olabilir. Arada kalan yeni sahaya yüzyılın ortalarında hemen bir "câmi" yapılması, dikkate değerdir (3).

b. Şehrin içinde ayrı bir iç-kale/ahmedek'e ihtiyaç duyulmuş olabilir. Böylece hem şehrin, dolayısıyla hem de Türklerin güvenliği daha sağlam bir esasa kavuşmuş olacaktır.

Bununla beraber asıl sebebin, aradan on yıl gibi kısa bir süre geçmesine rağmen, şehre yığılan Türk nüfus olduğunu sanıyoruz. Her halde, şehrin doğusundaki sahadan da bazı nüfusu, başka yerlere göçmüş olacaktır. Netice ne olursa olsun, kesin olarak görülen şu ki, Antalya şehrinin ortasına on yıl gibi kısa bir zaman aralığında iki sur çekilmiştir. Bu sur hristiyanlara karşı ve onların sahalari aleyhine olmuştur.

Kale/ahmedek : Antalya'nın tarihî topoğrafyasına, özellikle "kale"ye dair Celâleddin Karatay vakfiyesindeki bir kayıttan da söz etmek gerekir. Vakfiyede "vâkıfın Antalya yolu üzerinde câmi bulunan kalenin dışında yaptığı Dâr-us-

1 Antalya'nın Türk devrine ait hemen bütün âbideleri bu kısımdadır; doğudaki sahada ise XV. yy'da camie çevrilen kilise bulunmaktadır (Bk. B. Aran, "Antalya Cumanun Camii", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2 (1970) 60-76.

2 S. Fikri Erten, *aynı eser*, s.55-57.

3 Ahi Yusuf mescidi, 647 tarihli kitâbesinde "câmi" olarak zikredilir. S. Fikri Erten, *aynı eser*, s.59.

sulehâ.." diye bir kayıt vardır (1). "Dâr'us-sulehâ'nın bulunduğu yerin şu üç özelliği, a) Antalya yolu üzerinde, b) kalenin dışında, c) kalenin içinde de câmi'in olması söz konusudur. "Antalya yolu üzerinde" oluşu ilk nazarda, bu eserin Antalya'ya yol giden bir yerde olabileceğini akla getiriyorsa da, Antalya'da Karatay'a izâfe edilen, kitâbesinde de "Dâr'us-sulehâ" olarak belirtilen "medrese, câmi" olduğunu görüyoruz (2). Bunu "medrese" olarak inceleyen araştırmalara rağmen (3) burası çağdaş bir kaynağın da belirttiği gibi (4) bir "salihler evi" yâni "hankah"dır.

Karatay hankahının çevresi ile birlikteki özellikleri vakfiyenin kayıtlarını teyid ediyor. Bu yapı, 612/1216 da yapılan surun batısında olup, Türk tarafına bakan kısmına bitişiktir. A. Kuran'ın eserindeki plâna göre kale duvarlarında evvelce mevcut, fakat 622 de surların daha doğuya kaydırılması ile muattal kalmış olması icab eden yapı kalıntılarından da istifade edilmiştir (5). Vakfiyedeki "kale'nin dışında" oluş özelliği böylece tam olarak belirlenmiş oluyor. "İçinde câmi bulunan kale"ye gelince, Selçuklu şehirlerinde kale'de kesinlikle bir câmi bulunur. 622'lerde "kale" özelliği kazanan 612 ve 622 surları arasındaki sahanın "cami"i nisbeten geç, ancak 647 de tamamlanabilmiştir. Ahi Yusuf Mescidi, kitâbesine göre "câmi"dir (6). Böylece Karatay'ın Dar'us-sulehâ"sı bundan bir yıl sonra yapılmış oluyor.

"Antalya yolu üzerinde" olması, vakfiyenin en muğlak ifâdesi gibidir. Ancak buradaki "Antalya'yı, şehrin idâri merkezi olarak kabul edersek, o kısım batıda olduğundan gerçekten te Celâleddin Hankahı, kale ile "Idâri merkez" arasında, belki gerçekten yol üzerinde olabilir.

Liman : Antalya'nın bir önemli özelliği "liman" oluşudur. liman boyunca surlar şehri bu yönden gelecek tehlikeye karşı korur. Bu kısımdaki yabancı tacir ve Yahudilerin de ayrı ayrı ve surlarla çevrili mahalleleri olduğunu İbn Battuta'dan öğreniyoruz (7). Bu kısmın şehrin öteki mintakası ile yakın bir bağlantısı söz konusu olmasa gerek. Bunun yanında Türklerin bu yöredeki ticarete daha erken zamanlarda katılmış olacağını gösteren birçok işaret de mevcuttur (8). Limana inen yol da batıdaki kapıdan giderdi (9).

1 O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve vakfiyeleri", "Belleten, XII/45 (Ocak 1948) s.17-170.

2 R. M. Riefstahl, *Cenubu Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1941. s.40-41.

3 A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, s.82-85.

4 1290'larda yazılan *Günyet'ül-Kâtib*'den naklen, O. Turan, aynı eser.

5 A. Kuran, aynı eser, s.84 : 45.

6 S. Fikri Erten, aynı eser, s.59.

7 İbn Battuta (İ. Parmaksızoğlu terc.) İstanbul 1971, s.6.

8 Saltuknâme'de buradaki ticârî faaliyete dair bazı işaretler vardır. Bk. part. 5, Harvard 1976, s.724.

9 S. Arcak, "Antalya Şehri", *Ülkü*, V/29 (Tem. 1935), s.372-79.

Ebul-Fida'nın 721/1321 de hacca gelenlerden öğrendiğine göre Antalya, bir körfez kenarında surlarla çevrilidir. Suru taştan ve son derece kuvvetlidir. Birisi kara, diğeri deniz tarafından olmak üzere iki kapısı vardır. Antalya su ve bostanı bol bir küçük şehirdir. Küçük bir ırmağı vardır ve su ankarı şehre yayılarak evlerden ve sokaklardan geçer. Bahçelerinde hayli turunca, narenciye (portakal, liman vs.) ağacı bulunur" (1). Antalya'nın bu iki kapılı surlarla çevrili olan görünüm yüzyıllarda devam etmiştir. Pirî Reis şöyle tarif eder : "Mezkûr kalenin önünde bir ilmanı vardır. O ilman ağzın iki tarafından birer birgoslar vardır Olbiregosların birinden birine zencir gerilmiştir yad gemi giremez" (2). 1678 yıllarında Antalya'ya gelen C. Lebrun da, surlarla çevrili şehrin biri karada, diğeri deniz tarafında olmak üzere iki kapısı olduğunu söyler (3). Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi de, bu görünümü aksettirmektedirler. Her iki kapısı da Türklerin oturduğu kısımda olduğundan, şehirdeki gayrimüslim insanlar tam mânâsıyla kontrol altına alınmış bulunuyordu.

Netice olarak Antalya'nın Selçuklu çağındaki şu özellikleri dikkati çekiyor :

1. Şehirde eski ve yeni, müslüman ve hristiyan unsurların yanyana yaşaması denemesi başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, aralarına tahkimat yapılmış, duvar çekilmiştir. Böylece Selçuklu çağı şehirlerinde, özellikle hristiyan nüfusu kalabalık olanlarda da bu vakıyı görmemizin ilk ve en önemli örneğini burada buluyoruz. Ancak Antalya'da buna rağmen arzu edilen netice alınamamış olacak ki, henüz on yıl geçmeden, yeni bir sur daha çekilmiş, arada bir ahmedek/içkale veya benzeri yaratılmıştır.

2. 622/1225 den sonra kararlaşan yeni durumda, şehirdeki sahaların mukayesesı, pek az bilğimiz olan Selçuklu çağı müslüman ve hristiyan nüfuslarına dâir bilgi verecek veya karşılaştırma yaptıracak önemdedir. Anlıyoruz ki 612'deki Türk sahası hristiyan sahasının 1/3'ü nisbetinde iken, 622 lerde artık şehirde Türk ve hristiyan sahaları arasında bir denge vardır. Bu arada bir kısım Türk nüfusun sur haricinde de olabileceğini gözönüne alırsak, Antalya'daki nüfus dengesinin durumu daha iyi anlaşılır. Hele G. Rubruck'ur, söylediği gibi Türklerle hristiyanlar arasındaki 1/10 nisbetini hiç de doğru olmayacağını bir açık delili Antalya olsa gerektir.

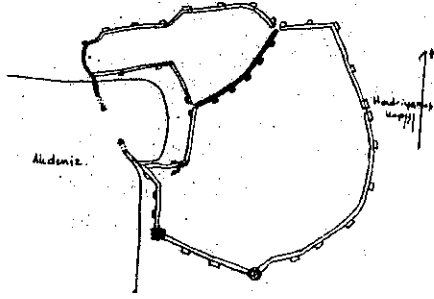
3. Antalya, Selçuklu hükümdarlarının kışlık merkezi durumundadır. İzzeddin Keykâvus'dan, ve daha çok Alâeddin Keykubad'dan başlayarak Selçuklu hükümdarları kışlarını çoğu zaman bu yörede, Antalya ve Alâiye çevresinde geçirmişlerdir. Buna karşılık şehrin yaz mevsimi hiç de içaçıcı değildir. Şehir hemen bütün halkıyla kuzeydeki dağlarda bulunan yaylalarına göçmüş olmalıdırlar.

1 *Géographie d'Aboufeda*, Paris 1883, II/2, s.133.

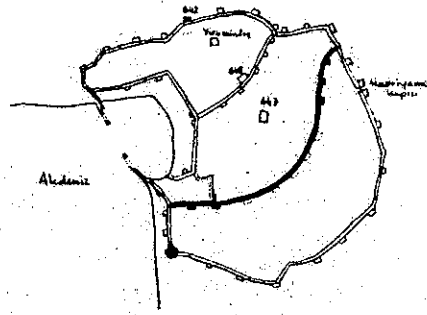
2 *Kitab-ı Bahriye*, İstanbul 1935, s.766.

3 *Voyage au Levant*, Paris-Rouen 1725, s.391.

Antalya, XIII. yüzyılda Bizans devrindeki canlı durumuna rağmen, kısa zamanda Türk özelliğini kazanan ve bunu gün geçtikçe artıran bir Selçuklu şehridir.

1. Plân. Antalya Surları ve 612/1216 suru (siyah)
(K.G. Lanckoronski'deki plâna göre)

2. Plân. Antalya'da 622/1225 suru (siyah) rakamlar kitâbeli yerleri gösteriyor.

4. ALANYA

Alâiye, Türkiye'mizin en iyi bilinen yerlerinden birisi olmasına ve hakkında hayli çok neşriyat bulunmasına rağmen, bütün tarihi meseleleri yine de tam olarak aydınlanmayan şehirlerimizdendir. Bir Selçuklu çağı şehri olduğundan, buradaki incelemelerimize devam etmiş, hatta 1979 senesindeki gezimiz sırasında, daha önce neşredilmeyen bazı Selçuklu dönemli kitâbelerine de tesâdüf etmiştik (1). Bunlar Alâiye tarihi için pek büyük önemi haiz gibi görülmüyorsa da, şehirle ilgili bazı meselelerin halline ışık tutmaktadırlar.

1 Bu gezi sırasında yakın ilgilerini gördüğüm Alâiye'li dostlara, Müze yetkililerine, özellikle Hacıhamdioğlu Tevfik Bey'e teşekkür borçluyum. Burada sözü edilen ilk iki kitâbeyi kendisi haber vermiştir.

Alâiye, şu andaki resmî adıyla Alanya (1), Türkiye Selçukluları döneminde büyük gelişme gösteren şehirlerden birisidir. Antik dönemin Korakesion'u Roma devrinde de ünlü idi. Daha sonraki Bizans devrinde Kalonoros adıyla, bir kastro olarak yâni sarp ve kuvvetli kalesiyle dikkate çekmiştir (2).

Türkler, XII. yüzyıl sonları ve asıl XIII. yüzyıl başlarında Akdeniz kıyılanna indiklerinde Kalonoros'u da tanımışlardır. 1207 Mart'ında Antalya alındıktan sonra, Türkler doğudaki Kalonoros/Alâiye topraklarında komşu olmuşlardır. Antalya sübaşısı Ertokuş'un Kalonoros hâkimi Kır Fard ile yakın va samimî münâsebetleri olmuştur (3).

Alâeddin Keykubat, 616 sonlarında (1220 başı) Selçuklu hükümdarı olduktan sonra yeniden Akdeniz kıyılarına yönelmiştir. Selçuklu ordusu 1221-22 kışında Kalonoros'u kuşatmış, bu kuşatmaya, Antalya'daki üssünden hareket eden Selçuklu donanması da katılmıştı. Ancak yerinin sarp, surlarının güçlü oluşu sebebiyle taarruzlar bir netice vermiyordu. Nihâyet Ertokuş Kır Fard'ı teslim olmaya ikna etti ki, ona Akşehir "Emâreti" ile civarındaki birkaç köyün mülkiyeti verilmiştir (4). Alâeddin Keykubat, daha sonra Kır Fard'ın kardeşinin elinde bulunan Alara kalesini de ele geçirmişti. Alâeddin Keykubat, Türkiye Selçuklularında ülkenin imarına en çok önem veren hükümdarlardan birisi idi. Nitekim Alâeddin Keykubat'ın bu imarçı görünüşü, meselâ Neşrî'nin Osmanlı Tarihine de aksetmiştir (5). Onun bu imarçı özelliğinin en belirgin örneklerinden birisi, aynı zamanda kendi ismini de taşıyan Kalonoros'un yeniden yapılması olmuştur.

Alâiye'nin imarına dâir, müellifinin ismi bilinmeyen Tarih-i Âl-i Selçuk dikkate değer bilgiler vermektedir (6).

- 1 Alâeddin Keykubat'ın yaptırdığı inşaat sonucu Alâiye diye anılmaya başlamış, fakat daha XIV. yy başlarında halk arasında Alaya / **علايا** olarak yaygınlaşmıştır : Ebül Fida (S.Guyard), *Géographie d'Aboulféda*, II/2, Paris 1883, s.135 : bu sırada Alâiye küçük bir şehirdi.
- 2 Selçuklu kaynaklarında, özellikle İbn Bibi'de (El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye, TTK tıpkıbasımı, Ankara 1956, s.236) Kalonoros **كلونوروس** diye geçer. Burası Latin kaynaklarında Candalour, Candelarie diye de zikrediliyor : bk. Simon de Saint-Quentin (nşr. Jean Richard), *Histoire des Tartares*, Paris 1965, s.67, 81. Bu sonuncu ad *Tarih-i Âl-i Selçuk*'da (nşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952, s.45) Kentâlûr/**كنطلاور** şeklinde yaşamıştır.
- 3 Muzafferüddin Ertokuş, Antalya ve yöresinin sübaşısı, yâni yöneticisi idi; dolayısıyla mıntakasının doğusunda yer alan Kalonoros ile ilgilenmesi tabiidir. Kır Fard'ın milliyeti tartışmalıdır; ermeni veyâ rûm olabilir : bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.335-337; C. Cahen, *Preottoman Turkey*, London 1968, s.124.
- 4 İbn. Bibi, *Aynı eser*, s.247-248; O. Turan, *Aynı eser*, 335-337; c. Cahen, *Aynı eser*, s.124 : Kalon-orosk.
- 5 M. Neşrî, *Kitâb-ı Cihannûma* (nşr. : F. R. Unat-M.a. Köymen), Ankara 1949, I, 37.
- 6 *Tarih-i Âl-i Selçuk*, (Neşr. F. Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s.45-46, tercüme: s.29-30.

"(Alâeddin Keykubad) Kentalor kalesini Kir Vard'dan aldı. Bunun üzerine bir şehrin temelini atılmasını söyledi. Emirlerle Konya bârularının mikdarınca burç çekilmesini emretti. Bir takım evler, bir takım saraylar, köşkler yaptıkları ki, tarif kabul etmez. Bu yapılar dolayısıyla emirlerin geri kalan malları da burada sarf oldu. Bunlar tamam olduğunda Alâeddin, kendi adını o şehre verdi Alâiye diye isim kondu".

Alâiye'nin yeniden yapılması esnasında Konya örneğinin takib edildiğini Ahmedek adı verilen yapı manzumesinden de anlıyoruz. Konya'da olduğu gibi, dış surların bir kenarında yer alan bu yapılar topluluğu, adını da Konya'dan almış olabilir. Ahmedek adı, Alâiye'de XVI. yüzyılda olduğu gibi, bugün de yaşamaktadır.

Alâiye'nin asıl önemi, Selçuklu devrine ait tahkimat ve surlarını günümüze kadar az çok bir bütün saklamış olmasından da gelmektedir. Bunu da, bu yurt köşesinin yola ve XIX. yüzyıldaki mânâsiyle "medeniyet"e geç kavuşmuş olmasına borçludur. 1945 yıllarında bile henüz Alâiye'de elektrik bulunmaması son saydığımız hususiyetin önemini göstermektedir (1). Konya ve Antalya gibi şehirlerdeki surlar ve diğer kalıntılar, bir vesile ile yok edildiği halde, Alâiye'dekiler kendilerini korumuşlardır. Burası yola ve hakikî mânâsiyle "medeniyet"e kavuştuğunda Türk insanının kafası daha aydınlanmış, "medeniyet"i'nin geçmişe tamamen sırt çevirmek olmadığı da anlaşılmıştır. Bu sırada ise, eskiden kalan hatıralar daha bir titizlikle korunmaya başlanmıştır.

Alâiye'deki kitâbeler, ilk olarak Halil Edhem (Eldem) tarafından incelenmiştir (2). Daha sonra R. Riefstahl'ın araştırmaları vesilesiyle aldığı örnekleri P. Wittek neşretmiştir (3). Buralarda zikredilen kitâbeler daha sonra Répertoire Chronologique d'Epigraphie d'arabe'da da yayımlandılar (4). I. H. Konyalı, Alâiye'ye dair tafsilatlı eserinde yeni bazı kitâbelerle birlikte hepsinden de söz etmiştir (5). Nihâyet S. Lloyd ile D.S. Rice'in Alanya'ya dair eserlerinde kitâbeler yeniden değerlendirilmiştir (6).

1. Kitâbe :

Bu kitâbe, 2. kitâbe ile birlikte Alâiye'nin 3 km. kadar doğusunda, Oba köyü yolu üzerinde ve Hacı Baba mezarlığında, Hacı Baba'nın mezar taşı olarak bulun

1 H. Orak, *Türkiye Kılavuzu*, I, Ankara 1946, s.351.

2 Halil Edhem, "Anadolu'da İslâmî Kitâbeler", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mec. Cüz* : 27 (1 Ağ. 1330), s.154-157.

3 R. Riefstahl, *Cenûbî-Garbî Anadolu'da Türk Mimarîsî*, İstanbul 1941.

4 Kısaltması : R.C.E.A., Caire 1935-46.

5 İbrahim Hakkı Konyalı, *Alâiye/Alanya*, İstanbul 1946; bu eser umumiyetle, olumlu etki yapmıştır; ancak Kız-kulesi adını Kızıl kule diye yaygınlaştırması olumsuz bir yönüdür.

6 S. Lloyd-D.S. Rice (N. Simenoğlu), *Alanya (Alâiye)*, Ankara 1964.

maktadırlar. Her iki kitâbe sır sırta verilmiş, yukarı kısımları da kabaca yontularak bir mezar taşı şekli verilmeye çalışılmıştır. Kitâbelerin bazı kısımları bu yontma sırasında yok olmuştur. Bazı yerleri de toprağa gömülü olabilir.

36x64 santimetre boyutlarında olan kitâbenin dış kenarında 1,5 santimetrelik bir şerit vardır. Tek bir satır halindeki kitâbe metni şudur :

السلطان الا [عظم]

Bu kısa kitâbe, hemen ardında bulunan ikinci kitâbe ile bir bütünün parçası olabileceğinden, her ikisinin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

2. Kitâbe :

Birinci kitâbe ile aynı yerde, mezar taşının içe bakan yüzünü teşkil etmektedir.

36x76 santimetre boyutlarında olup, kenarlarında da bir şerit vardır. Bu da tek bir satır halindedir. Metni de şudur :

دنیا والدین ابو الفتح كيخباد بن كيخسرو

Her iki kitâbe, gerek boyutlarından, gerekse harf özelliklerinden bir büyük kitâbenin parçaları olmalıdır. Alâiye'de sayısı hayli bol olan Alâeddin keykubad'a ait kitâbeler gözönüne alındığında, bu iki satır, bir kitâbenin 2 ve 3. satırlarını teşkil etmelidirler :

- 1
- 2 السلطان الا عظم
- 3 دنيا والدین ابو الفتح كيخباد بن كيخسرو
- 4

Yazı bakımından da benzerlerine bakılırsa (1) söz konusu kitâbe 626/1229 senesine ait olmalıdır.

Kitâbelerin Alâiye'nin 3 km kadar doğusunda bulunması yanında, bulunduğu mezarlığın ismi daha da dikkati çekiyor. Zira Hacı Baba doğuya ait yaygın bir

1 Lloyd, Rice- Aynı eser, s.61, nu : 4.

isim gibi görünmesine (1) rağmen, bu isim Selçuklu kaynaklarında da geçmektedir. Alâiye yöresi ile ilgili olabilecek bir Hacı Baba, tek başına veya kardeşleriyle müşterek saltanatı 1246-1262 (643-660) arasında devam eden II. İzzeddin Keykâvüs'le ilgili olaylar sırasında görülmektedir. Bilindiği gibi Keykâvüs, Baycu'ya 1256'da Alâeddin kervansarayı savaşında yenildikten sonra Konya'nın Ahmedek kapısından çıkarak Antalya'ya yönelmiştir (2). Bu sırada yanında bulunan bazı adamları arasında, Aksarayî, Hacı Baba ismini de vermektedir (3). Aksarayî, Keykâvüs'ün 1261'deki çekilişi sırasında da onu ve Hacı Baba'nın dahil olduğu yakınlarının "Alâiye'nin sarp yollarında izlerini kaybettirdiklerinden" söz eder (4). Antalya - Alâiye yöresi II. İzzeddin Keykâvüs'ün başlıca dayanağı idi. Nitekim Antalya'da basılan 660 tarihli bir sikkesi onu hâlâ tek başına hükümdar gösterir (5).

İşte Alâiye yöresi ile ilgili Hacı Baba, Selçuklu hükümdarı ile bu mıntıkaya gelmiş ve daha sonra ölmüş bu zat olabilir. Ancak onun olup olmadığı kesinlikle bilinmeyen, lâkin üzerindeki kitâbelerle bu devri hatırlatan mezar, yakın senelerde tamir edilmiş görünüyor.

Bu mezara ait olmayan kitâbelerin, nereden getirildiği ve ait olduğu yapı da önemlidir. En az dört parça olduğundan, yaklaşık olarak 150 x 100 santimetre boyutundaki bu kitâbenin büyük bir yapıya ait olduğu muhakkaktır. Bu sahaya yakın olarak bir kışık av köşkü harabesi bulunmakla beraber, büyüklük itibarıyla bu kitâbe için elverişsizdir. Muhakkak ki bu kitâbe, Alâiye ve dolaylarındaki abidevi bir büyük yapıya aittir. Daha sonradan buraya getirilmiş ve mezar taşı olarak kullanılmıştır. Hacı Baba'nın niçin kendi mezar taşını yaptırmadığı sorusu, bu zatın bu mıntıkada kaçak olarak bulunmasıyla izah edilebilir.

İki parçasıyla haberdar olduğumuz bu kitâbe, yazısının itinası ile Alâiye'deki öteki kitâbeler arasında da temâyüz etmektedir. Kitâbede tarih yoksa da, (Alâeddin) Keykubad'ın adı geçmektedir. Nitekim yukarda, 626/1229 senesine ait olabileceğini belirtmiştik.

1 Ereğli yöresindeki Hacı baba merkadi için bk. Katip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul 1145, s.633; Amasya yöresindeki Hacı Baba tekkesi için de, *Aynı eser*, s.626; son devirler için Gaziantep'le ilgili bir hatıra için ise bk. C. Cahit Güzelbey, *Gaziantep Evliyalari*, Gaziantep 1964, s.87-98.

2 İbn Bibi, *Aynı eser*, s.623.

3 Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (neşr. O. Turan), Ankara 1944, s.42.

4 Aksarayî *Aynı eser*, s.70; İbn Bibi'de (*Aynı eser*, s.636) hiçbir isim zikredilmiyor. Aksarayî 1256 ve 1261'deki olayları birbirine karıştırmış olacak (bk. O. Turan, *Türkiye*, s.480, hş. 34). Zira her ikisinde de kişiler aynı olup, ikincisinde bu adlar daha tam olarak kaydedilmişlerdir. Muzafferüddin Uğurlu, Hüsameddin Taştî gibi; ancak Hacı Baba her ikisinde de böyle zikredilmiştir (s.42, 70).

5 O. F. Sağlam, "Şimdiye kadar yayınlanmış bazı kitâbeler meskûkâtın millî tarihî hizmetleri", IV. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 10-14 Kasım 1948), Kongreye sunulan Tebliğler, Ankara 1952, s.158-174.

3. Kitâbe

Alâiye içkalesinde, Câmi'in yanındaki ana girişin solunda, câmi ile Ahmedek arasında, eskiden Aydemir ailesinin deden kalma evlerinin duvarında bulunuyordu. Bu ev yıkılınca onlar tarafından muhafaza altına alınmıştır (1).

Bu kitâbe, 37x63 santimetre boyutlarında olup, beyaz mermere kazılmıştır. Metni de şudur :

عمره هذه
القلمة المباركة

Bir kale kitâbesi olan kitâbemiz, dört veya daha büyük bir ihtimâlle beş satırlık bir kitâbenin ilk satırlarıdır. Yukarısında bir takım süsleme unsurları da ihtiva etmektedir. Alâiye kitâbeleri içinde, baş tarafı eksik bir kitâbe bulunmadığından gerisini tahmin edemiyoruz.

Burada sözü edilen kale, tabii ki Alâiye kalesidir. Nitekim kitâbenin bulunduğu yer, kalenin ana girişi yanındadır (2). Bu civardaki asli yerinden zamanla düştüğü anlaşıyor. Muhtemelen bu kitâbe, Alâiye'deki en eski Türk devri kitâbelerinden olmalıdır. Yazıdaki sadelik, sonraki mükemmel örneklerle göre hemen dikkatli çekmektedir. Bu arada süsleme unsuru olarak akantüs yaprakları da dikkatli çekiyor. Herhangi bir isim ihtiva etmemekle beraber, muhtemelen Alâeddin Keykubad çağına ait olmalıdır.

Netice olarak, üçü de Alâeddin Keykubad (616-635/1220-1227) devrine ait olan kitâbeler, Alâiye tarihinin bazı meselelerine de ışık tutmaktadırlar. Alâiye'nin, öteki Selçuklu şehirleri arasında yeri, bu kitâbeler olmaksızın da önemli idi; özellikle kale kitâbesi öncelikle yukarı kalenin tamir edildiğini, daha sonra kıyı boyundaki tahkimatın yapıldığına işaret etse gerektir. Hacı Baba mezarındaki kitâbe, Alâiye civarında da Alâeddin Keykubad'a ait kitâbeler bulunabileceğini gösteriyor.

1 Gerek kitâbeyi haber vermeleri, gerekse diğer yardımları için Aydemir âilesinin bütün fertlerine, özellikleri Hamza Aydemir'e çok teşekkür ederim.

2 Kitâbenin bulunduğu yer, Lloyd-Rice'in Alanya (Alâiye) adlı eserlerinin 11. sayfasında bulunan Alanya kalesi planında, 14 rakamının 1 santimetre kadar doğusuna rastlamaktadır.

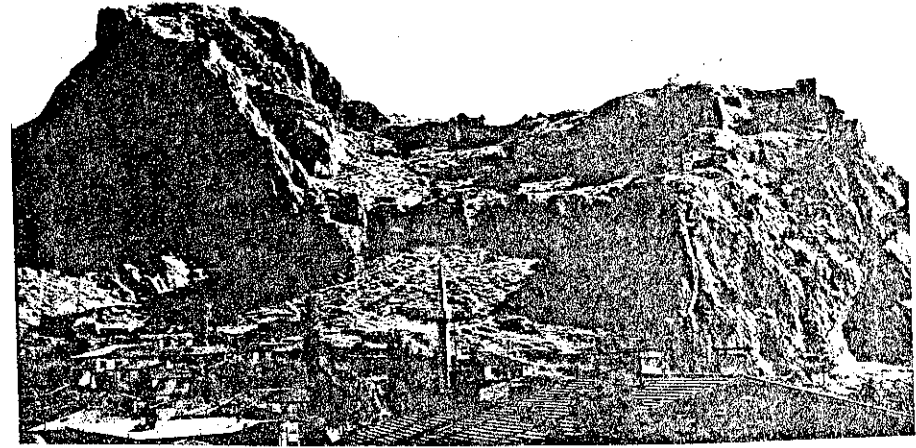
Resim 1 : Hacı Baba mezarının görünüşü

Resim 2 :II. Kitabe

Resim 3 :III. Kitabe

5. TOKAT

Tokat, ad olarak da (1) Şehir olarak da Türk devrinde görülen bir iskân yeri-
dir. Antik dönemin Neokaeiseria/Niksar'ı erken Selçuklu döneminde yörenin en
önülü şehri idi. Ancak Türk devrinde meydana gelen şartlarla Tokat da bir önemli
merkez olarak ortaya çıkmıştır.

1 "Tokad" kelimesi daha XIV. yüzyıl Türkçe metinlerinde görülen bir kelimedir : bk.
Düsturnâme-i Enverî, Mükrimin Halil neşri İstanbul 1928, s.70; I. Melikoff-Sayar
neşri, Paris 1954, s.129. Halk arasında hayvanların tutulduğu kapalı yer, hayvan ağılı
anlamında olup, yaygın olarak yaşamaktadır (bk. **Derleme Sözlüğü**, X, ankara 1978,
sh. 3947). Güney-batı Anadolu yöresinde de hemen aynı anlamda kullanılır : T. Bayka-
ra, **Yatağan**, Tokyo 1984, sl12; X. De Planhol, Antalya ovasındaki "tokat"ları tafsilatlı
olarak resimlerle anlatır : **De la Plaine Pamphylienne Aur Lacs Pisidliens**, Pa-
ris 1958, s.296-298, resim için bk. Planche: LIII. Tokat'ın kapı, bakır kap, bir üzüm cin-
si ve sürü kanamları için bk. **Derleme Sözlüğü** X, 3947; keza bk.C ilt XII, Ankara
1982 sh. 4766.

Tokad/Tokat, yer adı olarak Anadolu'nun hemen her tarafında kullanılıyor. Bu ad
hem bir iskân yeri, hem de dere veya başka bir ad da olmaktadır. Misâl olarak şunlar
verilebilir :

1. Tokat : Eskişehir, Merkez, **Meskûn Yerler Kılavuzu**, II, 1068)
2. Tokat : Kocaali, Kandıra, Şeyhler nh, (Aynı yer)
3. Tokat : Sakarya, Merkez, Söğütli nh. (**Köylөрimiz**, Ankara 1968, s.514.
4. Tokat : Kütahya, Emet (Aynı yerler).
5. Tokat Bahçesi-Köşkü : IA, 683b : İstanbul'da Anadolu Kavağı ile Beykoz ara-
sında; **Meskûn Yerler Kılavuzu**'na göre çiftlik"
6. Tokat Deresi Göksu'nun kuzey-batısında dere.
7. Tokad. Yer adı : 1/200.000, Aydın Paftası, Karpuzlu batısında
8. Tokat-dibi gölü : Kocaali-Kandıra da göl. Muhtemelen 2 numaradaki köy adı ile
ilgili.

Tokat-başı (İzmir, Bayındır) ve Tokat-kırı (Çanakkale, Biga) köylerinden başka,
(Tokatlı diye Zonguldak ve Kastamonu'da da birer köy vardır.

Bütün bu yer adları, farklı zaman ve mekânlarda ortaya çıkmışlardır. Netice Tokat,
yer adlarında yaygın olarak türkçe bir kelimedir.

Şüphesiz, Tokat'ın bulunduğu yerde, çok eskilerden beri bir iskân, belki Türk fethi arifesinde bir kastro/kale bulunuyordu. Yalçın bir tepenin üzerindeki bir kastro/kale daha ziyâde yöre insanları için bir sığınak yeri olmuştur.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sırasında görülen bir özellik vardır. Buna göre Türkler, bir kaleyi aldıklarında ilk olarak oradaki kiliseyi mescid yaparlardı. Mescid'ül-cuma, yani cuma mescidi olan bu yapı, genellikle Fethiye Câmiî diye de anılır. İlk fetih döneminde, henüz mücadele devam ettiği için kalede daha ziyâde muharip Türkler oturuyorlardı.

Anadolu'da, Bizans devrinde VIII. yüzyıldan sonraki gelişmelerle şehirler küçülüp halk, daha ziyâde sarp tepeler üzerindeki kastroalarda toplanmıştır. Bu kastro/kaleler nisbeten küçük mekânları ile sınırlı sayıda nüfusa barınmasına imkân veriyordu. Bu itibarla, Türk fethinden sonra da kaledeki halkın önemli bir kısmını askerî zümreler teşkil etmişti.

Anadolu'da bu mücadele döneminin ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Bazı yörelerde daha uzun olmuştu. Tokat yöresine, 1140 lara kadar Bizans akınları eksik olmadı. Bizans bu yöre üzerindeki emellerinin 1140 lardan sonra iyice boş olduğunu anladı. Artık 1140 lardan sonra yörede emniyet kesinleşmiş, sulh ve sükûn devri başlamıştır.

Çevrede emniyet sağlanınca, halkın sadece kale içerisinde oturmasına gerek kalmıyordu. Kale sahaları hem dar ve sıkışık, hem de oraya inip-çıkma zordu. Bu bakımdan güvenlik devri başlayınca, kalenin kapısı etrafında ve arazinin imkân verdiği alanlarda yeni iskân başladı. Bu iskân, çevrenin zenginliği ve öteki şartlarla (yol, pazar yeri oluş vs) gelişebiliyordu. Tokat için de iskânın gelişmesi muhakkak aynı esaslarda cereyan etmiştir.

Türk halkı müslüman olarak, vakit namazlarını evde, tek başına da kılabilir. Ancak özellikle her haftadaki cuma namazı, cemaatle ve izin verilen câmide kılınmak zorundadır. Bu câmi önceleri kale içinde ilk fetih günlerinden kalan yapıdır. Fakat zamanla kalan, kale dışında da kalabalık bir nüfus yerleşince bazı müşküller belirmiştir. Öncelikle kale içindeki nüfusa göre düzenlenmiş, nisbeten küçük câmiye sığılmamış olabilir. Yaz günlerinde bir mesele olmamakla birlikte kışın kapalı mekân gereklidir. Daha da önemlisi kale dışındaki kalabalık bir kitlenin, kale içine gelmesidir. Bu aynı zamanda güvenlik açısından da önemli bir mesele idi. Çünkü gayrimüslimlerin cuma namazı vaktinde, birden saldırıp Türkleri şehid ettiklerine dair acı hatıralar vardı.

Kale dışındaki yeni iskân sahasında, yani şehirde, gittikçe artan iskân, burada da bir ibâdethâne kurulması ihtiyacını ortaya koymuştur. Halkın bu ihtiyacını daha rahat gidermesini sağlamak gerekiyordu. Bu ihtiyaç, muhakkak ki, devrin mâlî gücü kuvvetli kişilerini etkilemiş olmalıdır. Halkın ihtiyacını giderecek bu yeni yapının kim tarafından yapılmış olabileceğini söz konusu etmiyeceğiz. Burada üzerinde durmak istediğimiz yeni yapının yeridir.

1. Öncelikle yeni câminin yeri dikkatle seçilmelidir. Özellikle hem şehrin yeni sahasıyla ilgili olmalı hem de eski kale sahasıyla münasebeti bulunmalıdır. Böyle bir yer kaleye giden yol veya kalenin ana giriş kapısı yakınları olabilir.

2. Yeni yapı, hem kale sakinlerinin hem de şehirde kalanları rahatça içine alabilecek bir büyüklükte olmalıdır.

Şimdiye kadar, kısmen teorik, ama daha çok Selçuklu döneminin öteki şehirlerindeki duruma kıyasla belirttiğimiz bu durum, Tokat şehri Ulucâmiî için çok güzel bir tatbik örneği vermektedir. Câminin yeri, herşeyden önce XII. yüzyıl için tahmin edebileceğimiz şehir sahasına rastlamaktadır. Şehrin belki tam ortası değildir; ama kale sahası da söz konusu edilince, bu iki ana sahanın ortasında bir yer işgal eder. Böylece bu yer, hem kale, hem de yeni şehir sahası ile yakından ilişki kurabilir.

Çünkü Tokat Ulucâmiî kaleye giden yolda olup, Kalenin ana giriş kapısına da yakındır. Böylece kaledekiler kolaylıkla buraya inebileceği gibi, yeni şehir sahasındaki halk da rahatlıkla orada toplanabilir.

Söz konusu edeceğimiz ikinci özellik Tokat Ulucâmiinin büyüklüğüdür. Gerçi Tokat Ulucâmiî çok büyük bir tamir geçirmiştir. Ancak bu tamir sırasında, yenisinin eski temeller üzerine yapıldığı söylenir. Böylece şimdiki câminin iç sahasından bu câmi'de namaz kılacak insan sayısı bilinebilir. Görebildiğimiz kadarıyla Tokat Ulucâmiî, XII. ve hatta XIII. yüzyıl Tokat'ında, cuma namazı kılması gereken bütün erkekleri içine alabilecek kadar geniştir.

Tokat Ulucâmiin yeri, yukardan beri saydığımız bütün nazarî, hususların dışında Selçuklu çağı Ulucâmiilerinin özelliklerini tam olarak yansıtmaktadır. Söz konusu edebileceğimiz özellikler Tokat Ulucâmiinin tarihlemesi için de etkili olabilir. Şöyleki XII. yüzyılda Dânişmendîler devrine ait bir medrese Ulucâmiiden daha da dışardadır. Bir başka deyişle Ulucâmiî medrese ile kale arasında kalmıştır. Bu durumda Ulucâmiinin Medreseden daha erken bir tarihte yapılmış olması icab eder. Bu tarih ise XII. yüzyılın ortalarıdır.

Netice olarak Selçuklu dönemi şehirlerindeki Ulucâmiilerin durumu göz önüne alınırsa Tokat Ulucâmiî'nde Selçuklu ve tabiatıyla Dânişmendî devrine kadar gittiğini kesinlikle söyleyebiliriz. Bu durum Dânişmendî çağında bir medresenin Ulucâmiinin daha güneyine yer almasıyla da belirginleşmektedir. Tokat Ulucâmiinin sonraki yüzyıllarda deprem, yangın ve sair sebeplerle yıkılmıştı. Onun yeniden yapılmış olması sadece dış yapısının yenilenmesini sağlamıştır. O yerdeki câmiî muhakkak ki XII. yüzyıla kadar gider.

6. ALÂEDDİN KEYKUBAD'IN İMAR FAALİYETLERİ

Hatırasını Türklerin uzun zaman unutmadığı Alâeddin Keykubad ise, 1220-1237 yılları arasında Türkiye Selçukluları Devleti'nin başında bulunmuştur. Bu toprakların Türk yurdu olmasında, bu ülkeye bizim vatanımızdır denmesinde, Alâeddin Keykubad'ın çok önemli bir yeri vardır. Bu özelliği ile ki, Türk tarihinin son kısmında, yani Anadolu toprakları üzerinde oluşan dönemde çok büyük bir yere sahiptir.

Alâeddin Keykubad, Alparslan veya Gazi Mustafa Kemâl Atatürk gibi, doğrudan askeri başarısı ile ünlü bir devlet adamı değildir. Ama o, Alparslan'ın açtığı, dedelerinin savunduğu Anadolu topraklarında yeni bir vatan, Türk vatanı oluşmasında etkili olmuştur. Onun bu faaliyetinde de, imarcı yönü önemlidir.

Öncelikle bir gerçeği tesbit ederek konuya girebiliriz. Anadolu'ya Türkler tarihin çok erken devirlerinden beri girmiş olmalıdırlar. Çünkü Oğuz Han'ın seferlerinde Türkler bu ülkeye gelmiş ve burasını almış gösterilir (1). Kesin tarihi bilinmeyen, efsânelerle karışık bu dönem, sonraki tarihi devirlerdeki örnekleri sebebiyle, gerçek olabilir. Yâni Oğuz Destanı, bir tarihi gerçeğin yankısı olabilir. Çünkü Timur, Orta Asya'dan kopup gelmiş, ama Anadolu'yu baştanbaşa geçerek İzmir'i dahi alabilmiştir. Ancak Türklerin bu topraklara daha büyük kitleler hâlinde ve vatan tutmak için gelişleri, XI. yüzyılda, 1071 den sonra olmuştur.

Bizans'ın elinde olan Anadolu topraklarını alan Türkler, öncelikle asker olarak geldiler. Önemli noktaları tutan Türkler sonraki göçlere imkân hazırladırlar. Doğu Anadolu zaten, çok eskidenberi biliniyordu. Yıllar geçti; doğudan Türkler durmaksızın geldiler. Ama Bizans ve onun yardımına koşan Haçlılar da Türkleri geri atmak için çabalıyorlardı. İki taraf arasındaki mücadele yüz yıldan fazla sürdü. Nihayet 1176 tarihinde Bizans'ın büyük karşı saldırısı, II. Kılıçarslan tarafından kırıldı. 1190 tarihindeki III. Haçlı Seferi'nin büyük dalgası da etkili olamadı. Artık Anadolu, Türklerin tutunduğu, üzerinde yaşamaya mecbur oldukları bir toprak olmuştur.

1190 tarihleri, bu yönüyle dikkati çekerken, hemen aynı yıllarda Türkiye Selçukluları hükümdar ailesinden Gıyaseddin Keyhusrev'in bir oğlu daha dünyaya geldi : Alâeddin Keykubad. Böylece Alâeddin Keykubad'ın dünyaya geliş tarihi bile, bir büyük değişimin gerçekleştiği yıllara rastlar. O yıllarda babası Gıyaseddin Keyhusrev, öteki kardeş ve ağabeyleri ile birliktedir. Ancak babaları II. Kılıçarslan'ın ölümü ile, en küçükleri Gıyaseddin Keyhusrev, Selçuklu hükümları olacaktır (1192).

1 Oğuz Destanı'nın farsça çevirisinden Türkçeye aktarılan metninde bu bilgiler vardır. A. Zeki Velidi Toğan, Oğuz Destanı, İstanbul 1972.

Gıyaseddin Keyhusrev, Orta Anadolu'ya sıkışmış gibi duran Türklerin denizlere de açılmasının önemini biliyordu. Şehzâdeliğinde bulunduğu Uluborlu, Antalya'dan kuzeye giden yolları kontrol edebiliyordu. O bu sayede Antalya'nın önemini anlamıştı. Hükümdarlığında da bu yöredeki iktisâdi faaliyetin kesintisiz devamı için tedbirler aldı. Lâkin Bizans'ın tüccarlara büyük zarar vermesi, onları yağmalaması üzerine, Antalya'ya yöneldi. Şehri kısa bir kuşatmadan sonra ele geçirdi : 5 Mart 1207. Pek muhtemeldir ki, 17-18 yaşlarında olan Alâeddin Keykubad da bu sefere katılarak, Antalya ve çevresine gelmiştir.

Gıyaseddin Keyhusrev, Karadeniz kıyılarında da faaliyete girişti. Fakat onun kaderi, Batı sınırlarında bitecektir. Dördüncü Haçlı seferinde İstanbul'un haçlılar tarafından alınmasıyla, batı Anadolu'da oluşan yeni durumdan yararlanmak istedi. Ordusuyla Alaşehir üzerine yürüdü; savaşı da kazanıyordu. Fakat bir talihsizlik eseri yalnız kaldı ve şehid düştü : Haziran 1211. Böylece Alâeddin Keykubad, bu topraklar için şehid düşen bir babanın evlâdı olmuş oldu.

1211-12 yılları, ağabey İzzeddin Keykavus ile Alâeddin Keykubad'ın mücadele yıllarıdır. Türk inancına göre, bütün kardeşler hükümdar olabilir; ancak aralarındaki mücadelede İzzeddin Keykavus üstün geldi halkın ileri gelenlerinin araya girmesiyle Alaeddin Keykubad Malatya dolaylarında bir kaleye hapsedildi.

Gıyaseddin Keyhusrev, her iki oğluna da hemen aynı görüşleri miras bırakmıştı. Ülkenin denizlerdeki menfaatini korumak ve kollamak ayrıca, artık ülkeyi, Türk zevkine âdet ve geleneklerine göre imar etmek. İzzeddin Keykavus bu gayenin takipçisi oldu ve öncelikle Karadeniz kıyılarındaki önemli liman Sinop'u aldı. Oradaki imar faaliyeti kitâbeleri ile günümüze kadar gelmiştir. Fakat bu arada, Antalya da talihsiz bir olay gerçekleşmiş bulunuyordu.

Antalya gibi, Anadolu'ya açılan bir limanın hristiyanlar tarafından kaybı, onlar tarafından hiç de iyi karşılanmadı. Antalya'nın geri alınması için, şehrin yerli hristiyan halkı ile gizlice temasa geçildi. Kıbrıs'daki frenkler ile hristiyan yerli halk, bir cuma günü, ansızın Türkler üzerine saldırıp, şehri ele geçirdiler. Antalya'nın kaybı, Selçuklu ülkesinde derin yankılara yol açtı. İzzeddin Keykavus, bunun üzerine hemen harekete geçerek şehri kuşattı ve 22 ocak 1216'da şehre sahip oldu.

Antalya'da cerayan eden olaylar, şehrin tahkimatında da etkisini gösterdi. Şehir sahasının bir kısmı, yaklaşık kuzey-güney doğrultusunda bir sur ile ikiye bölündü. Batı kısmı Türkler için ayrıldı; Yivli minâre ve çevresi, daha sonraki dönemde bu sahaya yapılmıştır.

İzzeddin Keykavus, ülkedeki yeni dönemin ilk temsilcisi olup o aynı zamanda imar hareketini de düzenlemişti. Bu açıdan, İzzeddin Keykavus, babası ile küçük kardeşi Keykubad arasında bir geçiş devri gibidir. O hem Ak ve Karadeniz'e açılma siyasetini devam ettirmiş, hem de ülke içindeki imar hareketini başlatmıştır. Onun bu çabasını daha sonra kardeşi daha da güçlendirerek devam ettirecektir.

616 yılında, 1220 yılı başlarında ağabeyi İzzeddin Keykâvus'un ölümü üzerine, Alâeddin keykubad Selçuklu sultanı oldu. O'nun başa geçmesi ile, Selçuklu ülkesinde eskidenberi görülen, fakat o kadar etkili olmayan bir imâr hareketi, canlandı. Bir başka deyişle, ağabeyinin başlattığı imar hareketini, çok daha büyük boyutlara ulaştırdı.

Alâeddin Keykubad, çok yönlü bir şahsiyetti. Onun çeşitli özellikleri yanında, özellikle mimar ve şehir plancısı oluşunu belirtmek gerekir. O şehirlerin plânlarını bizzat hazırlamış veya hazırlanmasında etkili olmuş, bu plânların araziye tatbikini de gerektiğinde bizzat gerçekleştirmiştir. Konya şehrinin, 618/1221 yılındaki yeniden yapılışı sırasında, şehrin surlarını arazi üzerinde bizzat gösteren de odur. Onun imarcı yönünü, bu özelliği açık olarak göstermektedir.

Alâeddin Keykubad, kendisinden sonraki Türk halkı arasında en önemli imarcı olarak, hatırasını yüzyıllar boyu devam ettirmiştir. Osmanlılar devrinde yaşayan Türkler, önceden kalmış bir yapının, bir câmiin bânisi olarak onun adını hatırlamışlardır. Bunun içindir ki, Anadolu'da pek çok şehir ve kasabada ulu câmiin adı aynı zamanda Alâeddin Câmiidir. Bu câmilerin bir kısmının Alâeddin Keykubad ile ilgisi yoktur. Fakat onun büyük şöhreti, Selçuklulardan kalan bütün eserlerin onun devrinden kalmış olabileceğini akla getiriyordu. Bu yönü ile, Alâeddin Keykubad'ın adı Türk halkı arasında yüzyıllar boyu en önemli imarcı olarak yaşamıştır.

Alâeddin Keykubad'ın imarcı yönü, XV ve XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında da yaşamıştır. Mehmed Neşri, eseri Kitab-ı Cihannümâ'da Alâeddin Keykubad'ın "On dokuz pâre şehir yaptığını" yazmaktadır. Ünlü Osmanlı bilgini, Kemal Paşazâde de, Alâeddin Keykubad'ın imarcı yönünü belirterek, Onun Konya Sivas ve Erzincan'ı inşa ettiğini belirtir. Nitekim bu şehirlerin imarını devrinin kaynaklarından da takib edebiliyoruz.

Alâeddin Keykubad'ın üzerinde durmak istediğimiz yönü, onun bu imarcı özelliğidir. XIII. yy. başlarına kadar, Anadolu'da Türklerin hayatı, Türk öncesi dönemin eserleri ortamında geçiyordu. Ancak artık nüfus dengesinin Türkler lehine değişmesi, ülkede Türk varlığının temellenmesi, ülkede Türk eserlerine de ihtiyaç duyuyordu. Gerçi Türkler genellikle yıkıcıdır, yapıcı değildirler yolunda bir inanç vardır. Bu inancı, Avrupalılar dumsaksızın tekrar eder ve bir ilmi gerçekmiş gibi belirtirler. Anadolu için de eğer gerçek söz konu edilirse, Türk'ün bu topraklarda hiçbir eseri olmaması gerekirdi. Oysa bu sözlerin gerçek olmadığını söyleyebiliyorsak, bunu en çok Alâeddin Keykubad'ın imarcı faaliyetine borçluyuz. Çünkü onun devrinde Türklerin yapıcı ve imarcı özelliklerini yansıtan eserler daha çok ortaya çıkmaya başlamıştır.

Alâeddin Keykubad, bu toprakların sadece insanıyla değil, yapıları ve çevresiyle birlikte Türk olmasını sağlayan Selçuklu sultanlarının en önemlisidir. Çünkü O'nun devrinde artık bu ülkede Türkler kendi yapılarını, ev, saray, ker-

vansaray, medrese, câmi ve mescidlerini de yapmaya başladılar. Türk sadece askeri gücüyle değil, hem insan unsuru hem de kendi yaptığı şehirleriyle bu topraklara sahip olmak azmini göstermiştir.

Alâeddin Keykubad, Antalya yöresine, ilk defa 1207 kışında geldi. 1222-23 kışında onu yeniden bu yörede görüyoruz. Çünkü Akdeniz boyundaki Türk topraklarını daha doğruya, Kalonoros istikametinde götürmek istiyordu. Bu hareket sebebiyle Antalya kıyılarına pek çok Türk boyu da geldi. Bunların önemli bir kısmı Antalya şehrine de yerleşti. Şehir içine yerleşen Türkler, sayıca da artmışlardır. Bunun içindir ki 622 h/1225 yılında şehri ikiye bölen bir sur daha yapıldı. Alâeddin Keykubad'ın yaptırdığı söylenen 19 şehir arasında, Antalya'yı da saymak gerekir. Çünkü O, bir şehir imarcısı olarak, Antalya'yı da tanzim etmiş, savunma şartlarını düzenleyip, şehrin iç sahasını da yeniden düzenlemiştir.

Alâiye ve Alâeddin Keykubad

Alâeddin Keykubad'ın yaptırdığı şehirler arasında doğrudan kendi adına bağlı bir ad taşıyan yegâne şehir Alâiye'dir. Alâiye, 1223 kışında Selçukluların eline geçtikten sonra, kalenin üzerinde adeta deniz ile ilişkisiz gibi olan şehir, denizle de bağlantılı hâle getirilmiştir. Alâiye'deki bu düzenleme, Türkler hakkındaki bir diğer yanlış hükmü de düzeltici mahiyettedir.

Yaygın bir kanate göre Türkler su ve denizle pek ilgili değildir. Bu kanaate göre Türkler daha ziyade kara insanı olup, denizle araları hiç de iyi değildir. Türklerin yaşadığı sahaların su ve deniz (çok büyük göller dahil) itibarıyla da önemli olduğu biliniyor. Buna rağmen, Türklerin denizlere açılmasını mümkün olduğunda geriletme isteyenler, bu yanlış hükmü ısrarla söylerler. Aslında yukarıda Gıyaseddin Keyhusrev'in denizlere açılma siyasetini ve onun çizdiği yolu oğullarının devam ettirdiğini belirtmiştik. İşte Türklerin su ve özellikle deniz ile yakın ilişkisini vurgulayan en önemli faaliyet Alâeddin Keykubad'ın Alâiye şehrindeki imaridir. Çünkü burada sadece bir liman söz konusu olmayıp, doğrudan bir tersane de inşa edilmiştir. Hele taştan yapılmış bu tersanenin üzerinde kitabesi ile günümüze kadar kalması, Türklerle deniz arasındaki yakın ilgiyi gösteren en önemli delildir. Bize bu imkânı ve delili bıraktığı için Alâeddin Keykubad'a minnet duymalıyız.

Alâeddin Keykubad, Antalya ile Alâiye arasındaki yerleri de imar etti. Onun Aspendos tiyatrosunda da kaldığı bir yer bulunuyordu. Alara kalesi gibi, bugün bizim bilemediğimiz pek çok yerde de onun eseri olabilir.

Kısacası Alâeddin Keykubad, Türk'ün yapıcı ve imarcı yönünü en iyi ve açık olarak gösteren bir Türk hükümdarıdır. Onun bu yapıcı imarcı özelliği, Türk'e yönelik ithamları da silip atacak niteliktedir. Onun en açık biçimde kervansaraylarda da yaşayan imarcı özelliği, Antalya ve Alâiye kıyılarında, doğrudan bu şehirlerde de en güzel şekliyle yaşamaktadır. Alâeddin Keykubad, yapıcı yönü ile de alınıp, anılmaya ve titizlikle incelenmeye değer bir türk büyüğüdür.

7. ŞEHRE KÜSDÜ

Bazı Anadolu şehirlerinde, **şehre küstü** diye, kimi zaman bir mahalle, kimi zaman ise geniş bir semti ifade eden bir isim görülür. Bunlar hakkında bazı hikâyeler de anlatılır. Bunlardan ikisini misâl olarak verebiliriz :

a. **Gaziantep**'de "kâlenin çok zâlim bir beyi vardı. Beyin genç, yiğit, uyanık fikirli oğlu babasının bu hâlini hoş görmez, sırası düştükçe tutumunun yanlışlığını yüzüne karşı söylemekten çekinmezmiş. Yavaş yavaş aralarında tartışmalar başlamış. Zamanla tartışmalar (kavga) hâlini almış. Babasına tahammül edemiyen delikanlı kaleden ayrılmak zorunda kalmış. Başına topladığı kimselerle şimdi **Şehreküstü**'nin bulunduğu tarafta karargâh kurarak mücadelesine buradan devam etmiş. Kaleden ve şehirden ayrılıp bu yerde oturduğu için önce hareketine, sonra oturduğu mahallin adına **şehre küstü** denmiştir (1).

Bu hikâye bazen daha tafsilatlı ve başka biçimlerde de anlatılmaktadır (2).

Muhterem C. Cahit Güzelbey, son eserlerinden birisinde burasını **Şaraküstü** diye anmaktadır (3).

b. **Amasya**'da **Şehre küstü** mevki, A. Demiray'a göre, Üçler mahallesinin bir bölümü olup, Karakaya'nın etekleridir. O, bu semtin adı ile ilgili olarak şu hikâyeyi nakleder :

"Pir Sinan vaazı esnâsında Amasya Vâlisi Şehzâde Mustafa Bey'e bazı tarizlerde bulunmuş, bunu duyan Şehzâde Mustafa Bey, onu vaaz ve nasihatten, halkı da Pir Sinan'ı dinlemekten men'etmiş. Bunun üzerine Pir, vazifesini terkederek bu mahallede inzivaya çekilmiş. O zaman halk tarafından "Şehre küstü diye adlandırılan Pir, 1550 yılına kadar burada oturmuş olduğundan bu mahalleye **Şehreküstü** denilmiştir." (4)

Hüseyin Hüsâmeddin Efendi, Amasya mahallelerin 32. cisi olarak **Şehre Küsdü** mahallesini şöyle anlatıyor : "Uzun yol mezarlığının üstünde olup, şark ve şimâl tarafları mezarlık ve garb ve cenub tarafları da Karakaya etekleridir. Şehir hâricinde bir mahalle gibi olup burada "Şehre Küsdü" demekle meşhur olan Pir

1 Cemil Cahit Güzelbey'in bir tesbitinden naklen : M. Solmaz - H. Yetkin, **Gaziantep Çevre İncelemesi**, Gaziantep 1969, s.131.

2 Nitekim talebem Ayşe Akça, üç ayrı hikâye nakletmiştir. Bunlardan birisi, sayın Güzelbey'inkine benziyor.

3 C. C. Güzelbey, **Gaziantep Câmleri Tarihi**, G. Antep 1984, s. 15.

4 A. Demiray, **Resimli Amasya**, Ankara 1954, s.127.

Sinan Halvetî hazretleri 957 (1550) sâline kadar ikamet ettiği münâsebetle kuyud-ı atıkada "Şehre Küsdü nâm-ı diğer Pir Sinan Mahallesi" mukayyed ve el-sine-i âmmâde "Şârâküsdü Mahallesi" demekle meşhur olmuştur (1).

İlk bakışta, birbirinden yüzlerce km uzaklıktaki bu iki şehirdeki adlandırmanın, mahallî hikâyelerden dolayı olabileceği akla gelmektedir. Ancak, Anadolu ve Rumeli'nin daha başka yerlerinde de, gerek tarihî kayıtlardan gerekse mahallî rivâyetlerden bir hayli **Şehre küstü** semt ve mahalle adını bilmekteyiz.

Anadolu'da batıya doğru Trabzon, Tokat, Lâdik, Bursa, Kütahya, Afyon Karahisar, Demirci, Balat, Akhisar (Saruhan), ve Rumeli'nde Dime-toka, Serez, Tırnova ve Yanbolu şimdilik bir vesile de haberdar olduğumuz şehirlerdir (2).

Burada, "Şimdilik" kelimesinin altını istemeyerek çizdim; Çünkü, gerek mahallî soruşturmaların, gerekse tarihî kaynaklardaki taramaların arttığı ölçüde, bu isimlere daha yenilerinin katılacağına kesinlikle inanıyoruz. Belki bu satırları okuduğumuz anda, bazı isimler sizlerin de aklına gelecek ve niçin o isimden haberdar olmadığımızdan şaşıracaksınız. Bütün isimleri tesbit edememiş olduğumu bilmeme rağmen, bilinenler bu konuda bazı hükümler vermek için yeterlidir.

"Yeterli" oluşu, iki açıdan ele almak istiyorum. Öncelikle Anadolu'nun farklı köşelerinden, hele birisinin Rumeli'den oluşu önemlidir. Bu meselenin mahallî olmayıp, daha başka özellikler içerdiğinin göstergesidir.

İkinci yeterlik açısı ise zaman bakımından belirli bir döneme ait olmayıp, farklı dönemlerden haberdar oluşumuzdur. Bir başka deyişle, tarihî kaynaklarda, yine şimdilik, en eskisi 1430 yıllarından olmak üzere, yenilerde Takvim-i Vekâyî veya şimdilik, tarihî kaynaklardan tahkik etmediğim ve bu sebeple yukardaki listeye sokmaktan çekindiğim **Urfa**'nınkı vardır. 1430'dan sonraki dört yüzyıla uzanan bu ad tarihleri, zaman içindeki değerlendirmeler için sanıyoruz ki yeterlidir.

II. Adın tahlili

Yer olarak

1. Geniş coğrafya açısından

Şehre küstü semt veya mahalle adına, Türk iskânının bir özelliği olarak bakılabilir. Çünkü bu isim, açık bir Türkçe olup, mânâ bütünlüğü kazanmış bir deyim özelliğindedir (3). Anadolu'nun bazı yöreleri için değil, Türk halkının kültür özelliklerini yansıtan bir deyim olabilir. Çünkü, şimdi veya tarihî dönemlerde Türklerin oturduğu şehirlerde görülmektedir.

1 Amasyalı Abizâde Hüseyin Hüsâmeddin, **Amasya Tarihi**, I, İstanbul 1328-1330, s.150. Şehrin "şar" diye anılması halk arasında yaygın imiş.

2 Bu şehirler, umumiyetle Tapu Tahrir defterlerinden çıkarılmışlardır; Lâdik'dekini haber verdiğinden dolayı Ass. Mehmed Öz'e teşekkür ederim : meselâ mahalle olarak mevcut olan Lâdik Şehreküstü'sü, 72 nefer, 47 hâneden ibâretti. Urfa'yı şimdilik, bu tarihi listeye dahil edemedik.

3 Bu konuda fikirlerini belirten muhterem hocam, Prof.Dr. Şükrü Elçin'e teşekkür borçluyum.

2. Şehirlerin plan veya topoğrafyasındaki yerleri

Görebildiğimiz veya plânları dolayısıyla haberdar olduğumuz mahalle veya semtler, şehrin asıl kitlesi ile bir tabii arıza ile ayrılmıştır. Bunun en güzel örneğini Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin tarifi vermektedir : doğu ve kuzeyi mezarlık, batı ve güneyi ise Karakaya etekleridir, yani kayalıktır.

Bir kısım yerler, şu anda şehrin içinde yer almaktadırlar. Daha fazla bilgi ve receğimiz Bursa Şehreküstü'sü, nerede ise şehrin tam ortasıdır. Ancak bu özellik, zaman içindeki gelişmeleri yansıttığından, adın çıkışı dönemini belirlemekte bize yardımcı olabilir.

Kısacası, şehir içinde, muhakkak ki adın çıktığı yıllarda, şehrin kenarında ve dışında bulunuyorlardı.

B. Zaman olarak :

Şehre küstü adlarının zaman içindeki dağılımlarını, bir vesile ile öğrenmemiz sebebiyle, tam olarak bilemiyoruz. Çünkü aslında bu ad, bizim bildiğimiz vesikadan çok daha önce ortaya çıkmış olabilir. Bu ihtimâli gözönüne almakla birlikte isimlerin zaman içinde ortaya çıkış, veya haberdar oluşumuz da bazı hükümlere bizi götürebilmektedir.

Şehre küstü adları ve haberdar olduğumuz tarihler, aşağıda liste hâlinde gösterilmiştir. Şimdilik, haberdar olduğumuz kaynağa göre, yüzyıl olarak gösterdik :

Bursa	:	XV. yy
Kütahya	:	XV. yy
Afyon Karahisar	:	XV. yy
Lâdik	:	XVI. yy
Balat	:	XVI. yy
Amasya	:	XVI. yy
Anteb	:	XVI. yy
Tokad	:	XVI. yy
Serez	:	XVIII. yy
Akhisar	:	XIX. yy
Demirci	:	XIX. yy
Urfa	:	XX. yy (?)

Zaman bakımından en erken örnek, Bursa'dan ve XV. yüzyılın ilk çeyreğine, 1430 lara aittir. Bundan dolayı akla hemen geliyor ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminin ardından, gelişmesinin bir yankısı akla gelmektedir. Çünkü verilen misâller içinde, Türkiye Selçuklularının en ünlü şehirleri pek yoktur. Bu sebeptendir ki, sözü edilen ad, "şar" diye de geçse bile, XIV. yüzyıla belki iner ama, herhalde kesinlikle XIII. yüzyıla inemez.

Bugün dahi Bursa'nın bir mahallesi olan (1) Şehre küsdü'den, ilk olarak XV. yüzyılda haberdarız. 833H/1430 Milâdî yılına ait olan Molla Şemdeddin Fenârî vakfiyesinde, Bursa'da, "Şehre küsdü diye bilinen zâviye bölgesi"nden söz edilmektedir (2).

Şehreküsdü'deki zâviye, muhtemelen Pars Beğ'in, XV. yüzyıl başlarında tesis ettiği zâviye ve mescid ile ilgili olmalıdır (3). Bu zâviye ve Pars Beg türbesi sayesinde, semtin adını daha kesin olarak biliyoruz.

Şehre küsdü'de, vakfiyeler bahçe ile, değirmenlerden de söz etmektedirler. Özellikle değirmenler ki şimdilik dört adedini biliyoruz bu yörede önemli bir suderenin mevcut olduğuna da işaret eder. Bursa kalesinin batısında olduğu gibi doğusundan da önemli bir su akmakta olmalıdır. Zaten Şehre küsdü diye, bu suyun öte tarafının kasdedilmiş olması da pekâlâ mümkündür.

XVI. yüzyıl tahrirlerinde, Şehre küsdü artık bir mahalle olmuştur. H. 937/M. 1530-31 tarihinde bu mahallede 36 hâne, 25 mücerred, 1 müezzin ile 18 kiracı hâne mevcuddu. Bundan da mahallede $(36 + 1 + 18 = 55 \times 5 = 275 + 25)$ 300 nüfus yaşadığını anlıyoruz.

981 ve sonraki tarihlerde de Şehreküsdü mahalle olarak yine mevcuttur. Anadolu'daki şehreküsdülerin en eski ve en canlı bir örneği olarak hakkında daha fazla tafsilat verdik.

Neticeler

Klâsik Türk mahalle adlarına hiç de benzemiyen bu güzelim Türkçe adın verilmiş sebebi gerçekte ne olabilir? Bu ad, sadece ikisinden kısa örneklerini verdiğimiz mahallî hikâyelerin etkisi ile mi verilmiştir? Yoksa bambaşka bir özelliğin mi yankısıdır?

Hemen her Şehreküstü adının etrafında bir veya birden çok hikâye söylenmekte ise de, bu hikâyelerin adı geçen mahallelerin kuruluş dönemlerine kadar geri gittiğini sanmıyoruz. Ancak bir gerçek daha vardır : Şehreküsdü'ler, şehirlerin bilinen ve bir bakıma klâsik sahaların dışındadırlar. Şehirlerin dışında ve ayrı olan bu yere, birilerinin gitmesi, ilk olarak yerleşilmesi gerekiyordu. İşte bu "ilk iskân" etrafında örülmüş bazı hikâyeler; devrin veya adının etkisiyle daha geç zamanların eseri olabilir. Şimdilik, Amasya'daki hikâyeyi, devrinin bir yankısı olarak kabul edebiliriz.

1 1983 Seçimlerinde, bu mahalledeki 3 sandıkda 804 seçmen oy kullanmıştı; buna dayalı olarak nüfusu 1200-1300 kişi olabilir.

2 Dr. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s.238, 239: Ancak sayın Bilge, bu adı bir yerde Şöhretkesri, bir yerde ise Şühretkesdi diye okumuştur.

3 E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II*, İstanbul 1972, s.333.

İKTİSADİ VE DİĞER MESELELER

1. TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA BAZI VERGİLERE DAİR

Türkiye tarihi ile ilgili tetkikere ilk başlayanlar için rahmetli İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın eserleri önemli bir temel olmuştur. Onun özellikle "Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal" adlı eseri, bu bakımdan önemlidir. Birçok bahisleri, sonraki tarihçiler tarafından daha ziyâde işlenmesine rağmen, buna yol açmış olması da güzel hizmet görmesine imkân vermiştir.

Rahmetli üstadımızın bu eserinde, nedense mâlî ve özellikle vergi konularına pek temas etmediği görülür. O bu konuları, belki ilgi sahası olmadığından kenarda bırakmış olmalıdır. Fakat daha önemlisi her ikisi de rahmetlik olan Fuat Köprülü ve Osman Turan'ın bu konularla meşgul olduklarından bu yolu seçmiş olabilir. Zira 1930'lu yıllarda Fuat Köprülü, 1950'li yıllarda ise Osman Turan Türkiye'nin iktisâdî hayatı ile ilgili çalışmalarının ileri safhada olduğunu, yakında bazı yayınlarda bulunacaklarını ifâde ediyorlardı. Ancak Türk tarihçiliğinin bu çok seçkin iki siması, bu konularda pek az yayın yapabildiler. Gerçi Osman Turan, "Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar" adlı eserinde, vesikalarda adı geçen vergilere dair kısa bilgiler vermiştir. Ancak, o "Ortaçağ Türkiye İktisâdî Tarihi" adıyla neşredebileceği eserinde daha fazla tafsilâtın bulunduğunu söyleyerek, okuyucuları ve daha ziyâde bilgi almak isteyenleri bu eserini gözletmiştir (1).

Her iki büyük tarihçi, vaad ettikleri konularda yeterli yayın yapamayınca, hayli önemli bir boşluk doğmuştur. Gerçi O. Turan'ın bu konudaki notlarının muhterem M. Altay Köymen hocamıza geçtiğini, kendisinin bunları işleyip yayınlamayı ümit ettiğini biliyorsak da, bu konular üzerinde araştırmalara devam etmek de zaruret hâlini almıştır. Bu bakımdan, burada söz konusu edeceğimiz bilgiler, bu nevi neşriyatla belki kıymetini kaybetmek ihtimâli olmakla berâber, bilinenlerin ortaya konması da yarı bir zarurettir.

Vergi kelimesiyle ifâde ettiğimiz hususlar, aslında bazı mükellefiyetlerdir. Bunlar bedenen yerine getirilen hizmetler olduğu gibi, bir maddî karşılık da olabilmektedir. Bu maddî karşılık da genellikle üretilen mal olmaktadır (2). Ancak özellikle ticâretle uğraşanlar için para cinsi karşılık da söz konusu olabilecektir.

1 O. Turan *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, metin, Tercüme ve Araştırmalar*, (Ankara 1958), s.56.

2 Meselâ vergi, genellikle "mal" diye geçer; "mal" Türkçemizde büyük baş hayvanlara söylenir ki, vergi değeri bakımından önemli olduğundan bu ad devam edegelmiş olmalıdır.

Berdâqa, ikinci olarak, O. Turan'ın neşrettiği bir müsellemlik fermanında geçmektedir. Vesikanın verildiği Seyid Cemâleddin Ecel'in ticâret için gittiği yerlerde serbestçe alışveriş etmesini, onun bütün hukuk, bâc, bedraqa ve cevâz-ı râh'dan muaf ve müsellemlik olmasını emretmektedir (1). Bedraqa'nın burada cevâz-ı râh ile birlikte geçmesi, bazı benzerlikleri yanında, aralarında ayrılık olduğunun da işâretidir.

Bedraqa vergisini toplayanların Bedraqacıyân olduklarını da keza bu vesika-dan öğreniyoruz (2).

O. Turan'ın "kılavuz" olarak kabul ettiği (3) "Bedraqa"nın, daha XV. yy'ın ilk yarısında unutulmaya başlandığı anlaşıyor. Zira Yazıcıoğlu da bedraqa'yı, bedraka ve kılavuz olarak iki kelime ile karşılaştırmıştır. Gerçekten de Osmanlı metinlerinde buna tesâdüf edilmemektedir. Sadece Kayseri yöresine ait bazı kayıtlarda N. Beldiceanu zikretmiştir.

Kaldırılması

Bedraqa'ya Osmanlı döneminde rastlanmaması olağandır. Zira bu verginin kaldırıldığına dair bir kitâbe mevcuttur.

Aydinoğlu Umur Bey'e ait olup, Denizli'de ortaya çıkan bu kitâbede Bedraqa'nın kaldırıldığı zikredilmektedir. Kitâbe metni aynen şöyledir (4):

- 1 شکر و سپاس آن
- 2 خدایدا که کردن کشان
- 3 گرمیان و بغاة ترکان
- 4 بر ما مطیع کردانید
- 5 وشکر این نعمت که من امور بن
- 6 محمد بک ام بدرقه رأبدارشم هر که وضع کند در
- 7 لعنت خدا باد

Görülüyor ki, Timurtaş ve İhanlılara dayanan Umur Bey, Batı Anadolu'da "bedraqa'yı kaldırdığını ilân etmiş, kim yeniden koyarsa Tanrı'nın lânetine uğramasını istemiştir. Umur Bey böylece Batı Anadolu'da, kendi kontrollerindeki limanlara ulaşan, ticârî maddelerin artmasını amaç edinmiş olmalıdır (5).

1 O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, metin tercüme ve araştırmalar, (Ankara 1958), vesikalar kısmı, nu. 52, s.74-75; tarihi belli değildir; keza bk. İzahlar kısmı, s.56.

2 O. Turan, *Aynı eser*, s.75 : İzahlar kısmı : s.56.

3 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.246.

4 Kitâbe metni için bk. T. Baykara, "Denizlide yeni bulunan iki kitâbe", *Belleken*, XXXIII/130, (Nisan 1969), s. 159-162; Ancak orada okunmuştu.

5 Umur Bey ile Timurtaş arasındaki yakınlık için bk. H. Akın, *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, (Ankara 1968), 2. baskı, s.33-34; keza bk. Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, ikinci kısım, (İstanbul 1969), s.50-51.

Osmanlıların, bir süre için de olsa, Batı Anadolu'nun en güçlü beyliği olan Aydınoğullarının izini takip ettiklerini, bu verginin Osmanlı mıntıkasında da kalktığını, Osmanlı kanunnâmelerinde bu verginin hiç geçmemesi ile anlıyoruz. Erken tarihlerde Kayseri yöresinde rastlanması, bu sahadan uzak olmasıyla izah edilebilir.

Osmanlılar devrine ait bazı sözlüklerde bedraqaya dair izahata tesâdüf edilmektedir. Manisalı Ahmed Reşid Efendi'nin, Nuhbe şerhine göre, Bedraka "kılavuz ve rehberlere denir ve yol yasaklığına yâni yol muhafızlığına denir ki, ebna-yı sebîlin önüne düşüp kutta-i tarikten mahafaza ve himâye etmeğlidir" (1). Hasan bin Hüseyin İmamüddin'in Şamilü'l-Luga'sında, bedraka kılavuz ile karşılanmıştır (2). Aynı kelime, Mehmet Selahî'nin Kamus-ı Osmanî'sinde (3), kılavuz yasakçı anlamındadır.

Osmanlıların Derbent teşkilâtının varlığı ve önemi, bu türden hizmetlerin devamlılığı için dikkati çeken önemli bir örnektir (4).

Son olarak dikkatimizi zeybekler olayı çekmektedir. Bilindiği gibi genellikle Batı Anadolu'da bulunan, lâkin varlığına Anadolu içlerinde, hatta Kayseri'de de tesâdüf edilen (5) zeybeklerin aslı görevleri de bu hizmetin bir uzantısı olarak görülüyor. Zira zeybekler yolları bekler, bu hizmetlerine karşılık gelip geçenlerden bir miktar para alırlardı. XIX. yüzyılın ortalarına doğru bu türden hizmetleri ve geçimleri ortadan kalkınca, yollarda durup, gelip geçenlerden para istemeye devam ettiler. Ancak bu defa aldıkları paralar, gayrimeşru olarak ifâde ile üzerlerine hükûmet kuvvetleri gönderildiler. Zeybeklerin yol güvenliğini sağlayıcı hususiyetleri de bu kargaşalık içinde kayboldu gitti.

2. Yasama

Türkiye Selçukluları devrinde varlığını kesinlikle tesbit edemediğimiz, lâkin Anadolu'da XIV. yy. başlarında varlığını kesinlikle bildiğimiz bir vergi de yasamadır. Bu verginin adına öyle çok yerde tesâdüf edilmemektedir. Bu sebeple olsa gerek, meselâ A. Alizâde'nin Azerbaycan'ın "XIII-XIV. Yüzyıllarda Sosyal Ekonomik ve Siyâsî Tarihi'ne ait eserindeki vergiler listesinde de adına tesâdüf edemiyoruz (6).

1 Naklen, *Tarama Sözlüğü*, VI (Ankara 1972) s.4364.

2 Aynı eser, IV (Ankara 1969) s.2712.

3 Aynı eser, VI (Ankara 1972) s. 4365.

4 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, (İstanbul 1967).

5 Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübrâ*, (Petersburg 1907), s.97.

6 Abdülkerim Alizade, *Sotsial'ne-Ekonomiçeskaya I političeskaya İstoriya Azerbaycana XIIIIV vv*, (Baku 1956), s.198-210.

Yasama'nın adına, ilk olarak, Ankara kalesinin girişindeki vergi kitabesinde aslanmaktadır. Ankara kalesinin At pazan cihetindeki ana girişi üzerinde yer alan bu vergi kitabesinin varlığı eskiden beri bilinmekte (1) ise de ilk olarak P. Wittek teşir ve tercüme ederek tahlil etmiştir (2).

Kitâbeyi başarılı olarak çözen P. Wittek, bazı yerlerinde mânâyı tam olarak avrayamamış görünmektedir. Meselâ söz konusu edeceğimiz vergi ismi, aynı zamanda, yasa-i mâ, yâni yasamız olarak da alınabildiğinden, P. Wittek bu şekli tercih etmiştir. Dolayısıyla metnin anlaşılması, aşağıda tercümesinde de görüleceği gibi, biraz güçleşmiş bulunmaktadır.

Kitâbe metnini merhum Hocam Zeki Velidî Togan yeniden ele alarak nispeten değişik bir tercüme denemiştir. O, açık olarak **ل ل ل** 'nin yasamız olarak değil, yasama şekli ile alınması gerektiğini söyler; hattâ bunun "Vilâyetin vergisi" olduğunu, lâkin bir başka yerde görmediğini de ilâve eder. Ancak onun bu teklifi, pek âyân-ı kabul görmemiştir. Zira Ortaçağ vergi kitâbelerini yeniden işleyen W. Hinz aynı ismi, yasa-i mâ şeklinde okumayı tercih etmiştir.

Ankara Kitâbesi'nin Türkçe tercümesini P. Wittek ve Zeki Velidî'nin çevirilerine karşılık, W. Hinz'inkini de ayrıca veriyoruz :

P. Wittek

1] Allah işleri kolaylaştırandır. Cihangüşa fermanının hükmü Ankara'ya asıl olduğu zaman ahali kopçurun ve toplanan buğdayın ziyadeliğinden 2] şikâyet ettiler. Padişah-ı islâm hallada mulkunu)devam-ı devleti için yedi yüz otuz senesi azarının evvelinden itibaren vilâyete yasamız bu dur) : [3] para ve malın cinsi muayyen olup defterde tesbit edilerek şehir amgası olsun, yasanın hükmü (bulur). Her kim fazla kobçur ve gayri kaunî üşür talep eder [4] Veya ... ve buğdayı ölçmek (yani ölçek resmi) işer, Tanrının, meleklerin ve peygamberlerin lâneti ona olsun. Onu işittikten sonra kim değiştirirse günahı onu leğışterenleredir. Halilin eseri (3).

A. Zeki Velidî Togan

... Cihangüşa'nın fermanı muccebi Angüriye şehrine vasil olduğum zaman ahali kopçurum ve galle vergisinin alınması dolayısıyla şikâyet ettiler. Padişah İslâm khallallahu mulkuhu'nün devam-ı devleti için 730 senesi Azer ayının evvelinde vilâyeti yasama (kılıp, para ile) anden ve cinse göre (aynen) alınacak mal (yani vergiler) tayin edildi ve şehrin (yani Ankara'nın vergisi tamga ve vilâyetin (vergisî) yasama olması kararlaştırıldı. Her kim bundan sonra kopçur ve bidat üşür (kalan) talep edecek ... ve keyil galle istiyecek olursa Tanrı'nın, meleklerin ve Peygamberlerin lâneti ona olsun... (4).

Mübârek Galib, Ankara, kitâbeler, (İstanbul 1928).

P. Wittek, "Ankara'da bir İlhanî kitâbesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihî Mecmuası*, I (1031), İstanbul, s.161-164.

P. Wittek, *Aynı eser*, s.163.

Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul 1970), 2. baskı, s.480, haşiye 636 da.

[1] Allah işleri kolaylaştırandır. Cihangüşa yarlığının hükmüne göre Ankara'ya muvasalat vaki olunca köylüler hayvan sayım vergisi ve hububat mahsul tahmini (ücreti) yüzünden şikâyet ettiler [2] İslâm Padişahının-hükmü ebediyete kadar sürsün- devletinin, devamlı hürmetine 730 yılı Âzâr'ın 1'inden itibaren (1 Mart 1330) vilâyet için şu vergi kanunumuz câridir. [3] Nakdî ve aynı vergiler tesbit edilmiş ve vergi defterine kaydedilmiştir. Buna nazaran şehir ticaret ve zanaat vergisi (tamga), buna mukabil vilâyet vergi kanunumuza göre ödeyecektir. [4] Yahud (yukardaki kaideye mugayir olarak ? yalnız bir dirhem bile olsa ?) veya (yalnız) bir kile (bile olsa) hububat talep ederse Allah'ın, meleklerin ve Peygamberlerin lâneti ona rastlasın, "Onu işittikten sonra her kim ki onu değiştirirse, günah onu değiştirenlerin üzerine olsun". Halil'in eseri (1).

Görülüyor ki, W. Hinz birçok yerde, Zeki Velidi Togan'ı haklı bulmakla beraber, söz konusu ettiğimiz ismin okunuşunda "yasa-i mâ" şeklini tercih etmiştir (2).

Yasama'nın bir vergi, hem de vilâyete ait bir vergi olduğunu, Aşık Paşa'nın Garipnâme'sinden kesin olarak anlıyoruz. Böylece "Yasama, kalan ve kopçur vergilerinden köylü ve göçebe ahalinin vergileri demek olacak fakat bu kelimeye başka bir yerde rast gelmedim, diyen rahmetli Hocam Zeki Velidî Togan'ın isâbetli tahminde bulunduğu da anlaşılıyor (3).

Aşık Paşa Garipnâme'sinde şöyle der (4).

Gâh yasama, gâh kapçur, gâh tagar
Koşuna koşmuş ili her dem sağlar

İli yâni vilâyeti (5) durmaksızın sağan bu üç vergi içinde yasamanın en başta zikredilmesi, şüpheşiz bu verginin önemine işâret eder. Şimdi kesinlikle söyleyebiliriz ki yasama, şehir dışında kalan vilâyetin yâni göçer evlilerin ve ziraatçı köylülerin ödediği vergilerinden birisidir.

Yasama, muhtemelen İlhanlılar devrinde kaldırılmış olmalı ki, öteki kaynaklarda ve Osmanlı devrinde izine pek rastlanmamaktadır.

1 W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına aid vergi kitâbeleri", *Belleten*, XIII/52 (Ekim 1949), s.771-93.

2 Aynı eser, s.774, not : 11 : "... Buna mukabil A. Z. V. Togan (Giriş, s.461) yasama'yı (fakat başka misâllerle tevsik edilmeden) köylü ve göçebelerden, kalan ve kopçur'dan başka, tahsil edilmesi mutad olan vergiler için bir teknik istilâh olarak kabul ediyor. Evvelce ben de yasama okunuşuna taraftar idiysem de nihâyet yasa-i mâ şeklini tercih ettim".

3 Giriş, (1-46), s.641, (1970 baskısı), 480.

4 Naklen bk. *Tarama Sözlüğü*, IV (Ankara 1969), s.2246-47; VI (Ankara 1972) s.4365.

5 Türkiye Selçuklularında, bir idârî birimde şehir ve vilâyet ayrı iki alt birim idiler; vilâyet Türkçe il ile karşılanıyordu; şehir'de iktisadî ve ticarî hayat ağır basarken, il (Vilâyet)de hayvancılık ve ziraat hâkimdir. İl'in bu anlamı için bk. *Tarama Sözlüğü*, III (Ankara 1967) s.2029-2032.

2. "BODRUM" ADINA DAİR

Türkçemizde "bodrum" günümüzdeki anlamı ile binaların yoldan veya arazi-
nin genel seviyesinden aşağıdaki kısımlarına söylenmektedir (1). Türkçe
sözlükler, bu kelimenin menşei grekçe "gipodrum", yani hipodrum kelimesi ola-
rak gösteriyorlar (2). Aşağıda bahis konusu edilecek hususiyetler de gözönüne
alınırsa, bu hükmün doğru olması gerekmektedir.

Günümüzde Bodrum, Anadolu'nun güneybatı köşesinde, Muğla ilinin şirin
bir ilçesidir Bodrum kasabası, antik çağın ünlü şehri Halikarnassos'un yerinde ol-
duğu için eskidenberi dikkati çekiyordu. Bu antik şehrin üzerinde kurulan Türk
kasabasının adının "Bodrum" olmasının sebebi merak uyandırıyor. Nitekim
Bodrum (3) veya yöre ile ilgili yazılan hemen bütün eserlerde bu ada ve
menşeiine temas edilmiştir (4). Bu konuda belli başlı iki görüş vardır : Bu ad, antik
Halikarnassos harabelerinde görülen bodrum'lardan dolayı verilmiştir. Bu bo-
drumlar, şövalyelerin 1415'te yaptıkları kalede de vardır. Evliya Çelebi bu
görüşün bir diğer şeklini naklediyor : Kale'nin kuzeye nazır kapısının "solunda
leb-i deryada hile ile kal'a bina etmek için Menteşe Bay oğullarından (kâfirlerin) bir
bodrumluk yer isteyüb yaptığı mahzenlerdir. Bادهu nice sene mürur edüb kal'a
zuhur edüb hile ile çalılar içinde bir kal'a bina edüb bir gün çalılara ateş edüb kal'a
zuhur edüb anın için Bodrum derler" (5).

Bodrum adının menşeiine dair ikinci görüş, 1415'te yapılan şövalyeler ka-
lesi ile ilgilidir. Şövalyeler XV. yüzyıl başlarında yaptıkları bu yeni kalenin adına,
mensup oldukları dinin büyüklerinden Aziz Petros'a izafeten "Sanctum Petrum"
 demişlerdir. Zamanla bu ad, gelişmiş ve "Bodrum" olmuştur. Genellikle bu ikinci
görüş daha çok taraftar toplamaktadır (6). Ancak son tetkiklerde bu konuda yine
kesin bir fikir söylenmemiştir (7).

Bodrum kasabasının adının açıklanması, görülüyor ki yetersiz ve tatmin edici
değildir. Zaten Türkiye toponimisinin tarihi bir tetkiki de, bize daha birçok Bo-
drum'lar bulunduğunu gösteriyor.

1 TDK, Türkçe Sözlük, Ankara, 1959, s.121.

2 Aynı eser; Meydan-Larousse, II, 449.

3 A. Galanti Bodrumlu, Bodrum Tarihi, İstanbul 1945, s.29; aynı yazar Bodrum Tari-
hine Ek, İstanbul 1946, s.15 ; H. Elbe, Bodrum, İstanbul 1972, s.39.

4 Zekâi Eroğlu, Muğla Tarihi, İzmir, 1939, s.207; K. E. Uykucu, Muğla Tarihi,
İstanbul 1968, birşey söylemiyor.

5 Evliya Çelebi, Seyâhâtname, İstanbul 1935, XI, s.212.

6 Türk Ansiklopedisi, VII, 155-156 : "Bodrum adının burada görülen bodrum tarzın-
daki kubbelerden değil, "Sanctus Petrus" adından geldiği iddia edilmektedir".

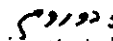
7 Encyclopedie of Islam, 2nd ed., I, 1288-1289, V. J. Parry her iki görüşü tercih yap-
maksızın naklediyor.

1. Bodrum/Sağalassos : Burdur ilinin Ağlasun İlçe merkezi yakın-
larındaki antik Sagalassos harabelerine, yöre halkı eskidenberi Bodrum adını ve-
riyordu (1). Isparta ve Burdur tarihi ile ilgili eserlerde de bu kasaba yakın-
larındaki harabelere hep "Bodrum harabeleri" adı verilmektedir (2). Geçen
yüzyılın sonlarına ait Konya Vilâyeti Salmeleri de bu gerçeği kesinlikle teyit et-
mektedir : "Nefs-i Ağlasun'un bir saat mesafesinde Bodrum tabir olunur bir
mahal olub orada pek çok âsar-ı atika bulunduğundan ecnebîden bazı zevat
mahall-i mezbûrun resmini alıp âsar-ı merkûmenin hatlarını muayene ve tahrir
etmektedirler" (3). Günümüzdeki 1/25.000 ve 1/100.000 ölçekli tafsilatlı harita-
lar Ağlasun yakınlarındaki harabeleri Bodrum diye adlandırmakta devam edi-
yorlar.

Ağlasun yakınlarındaki bir kasabaya veya bizzat Ağlasun'a XVI. yüzyıl
başlarında Bodrum denildiğini de görüyoruz. II. Bayezid'in son yıllarında Teke/
Antalya yöresinde isyan eden Şah-kulu hayli başarı kazanmıştı. Ş. Altındağ'ın be-
lirttiğine göre "bir müddet Antalya'yı muhasara ettikten sonra Orta Anadolu'ya
geçen Şahkulu, uğradığı köy ve kasabaları yakıp yıkarak ve kendisine
katılmıyanları katlederek Bodrum'a yaklaştı; Karagöz Paşa'nın kuvvetlerini perişan
etti ve muzaffer bir devlet reisi gibi Bodrum'a girdi (16 Nisan 1511) (4)". Burada
bahis konusu olan Bodrum Muğla ilinin ilçesi olan değil, Ağlasun yöresindeki,
veya bizzat Ağlasun olan kasabadır. Zaten Şah-kulu daha sonra Keçiözü ve
Sandıklı üzerine yürüyecektir.

2. Bodrum/Efesos : İzmir iline bağlı Selçuk ilçesi yakınlarındaki antik Efe-
sos harabelerine Bodrum denildiğini Evliya Çelebi'den öğreniyoruz (5). Evliya
çelebi, bu ismi muhakkak ki bu yöredeki Türklerden öğrenmiş olmalıdır. Fakat bu
harabeler Efes olarak meşhur olduğundan başka yakınındaki Türk kasabası da
Ayaslug diye bilindiğinden Bodrum ismi pek yaygınlaşmamıştır. Evliya Çelebi,
Efesos harabelerinden bahsederken "Şehr-i Harab-ı Bodrum" diye yazmaktadır.
Ancak nasirler, bu ismin mahiyetini bilmediklerinden olsa gerek, metinde
"Buduryine" gibi değişik imlalar da veriyorlar.

1 Ch. Fellows, Travels and Reseacrh In Asia Minor, London 1852, s.214 : bood-
room.; P. De Tchihatchef, "Lettre sur les antiquités de l'Asie Mineur", Journal Asia-
tique, Aout, Sept. 1854, s.49-143, s.81 : Boudroum.

2 Bôcüzâde Süleyman Sami, Isparta Tarihi, yazma, (Isparta'daki Halil Hamid Paşa
Kütüphanesi, Nu : 0 5782), s.10 : ; yazar 1883 yılında, devrin Konya valisi
ile birlikte buradaki harabeleri ziyaret etmişti; Rıza (Erdem), Burdur Halkiyat ve
Harsiyatı, yazma (R. Erdem'in özel kitaplığında) vr. 40 a.

3 Konya Vilâyeti Salmesi, 1305 (21. defa), s.169-170.

4 İslâm Ansiklopedisi, C. X. s. 426 (Selim I. maddesi).

5 Evliya Çelebi, Seyâhatnâme, İstanbul 1935, C. IX, s.143.

3. **Bodrum/Kibyra** : Burdur iline bağlı ve günümüzdeki adı Gölhisar olan ilçe merkezinin Horzum mahallesinin 3-4 km kadar kuzeyindeki antik Kibyra şehri kalıntıları da, bir zamanlar **Bodrum** diye anılıyordu. Konya Vilayeti Salnameleri, bu Kibyra şehri kalıntılarından şöyle söz etmekte idiler : "Horzum köyüne bir saat mesafede **Bodrum** tabir olunur bir mahalde âsar-ı atika olub bazı erbab-ı merak gelerek temâşa etmektedir (1).

4. **Bodrum/Theos** : İzmir'in Seferihisar ilçesinde, Türk devrine ait Sığacık kalesi yakınlarındaki antik Theos şehri kalıntılarına da **Bodrum** denmekte idi. Bunu da 1794 lerde burada seyahat eden J. Dallaway'dan öğreniyoruz (2).

5. **Bodrum/Kastabala-Hioropholis** : Adana ilinin bugünkü Osmaniye ilçesinde, Ceyhan nehrinin kuzeyinde, Hemite/Gökçedam köyünün doğusundaki harabeler günümüzde olduğu gibi (3), eskiden de **Bodrum** diye anılıyordu (4). Bu harabeler antik Kastabada-Hieroropolis şehrine tekabül etmektedir (5).

6. **Bodrum/ (?)** : Konya Vilayeti Salnamesi'ne göre, Burdur'da bir diğer **Bodrum** bulunmakta idi. Salname'nin bu konudaki ifadesi aynen şöyledir : "Asar-ı atika-i İslamiye'den olmak üzere Ağlasun nahiyesinde İncir Hanı demekle maruf kârgir ve mamur bir bab han mevcut olub bugün içinde iskân edilmemektedir. Keza aynı nahiyede diğer bir **Bodrum** var ise de bunun hangi asra ait olduğu taayyün etmemiştir (6)". Burada geçen **Bodrum**, Kremna/Girmegi harabeleri veya daha kuvvetli ihtimalle üzerinde kitabesi bulunmayan Susuz kervansarayıdır.

7. **Bodrum/Deresi (?)** : Burdur'un Karacaören köyü halkı, içinde antik harabeler bulunan bir vadiye **Bodrum Deresi** adını veriyorlar (7).

Görülüyorki, Türkler Anadolu'da genellikle antik, hattâ giderek bütün harabeleri **Bodrum** şeklinde adlandırmışlardır. Bunun nedenini şöyle düşünebiliriz. Türkler 1071 Malazgirt savaşından sonra Anadolu'yu fethettiklerinde, bu harabeleri de gördüler. Dikkatlerini ilk planda stad, tiyatro gibi dev yapılar çekti. Bunların ne olduklarını yerlilere sorduklarında, muhtemelen "Gipodrum" cevabını aldılar. Bu da giderek "**Bodrum**"a dönüşmüş olmalıdır.

1 Konya Vilâyeti Salnamesi, 1305 (21. defa), s. 177.

2 J. Dallaway, *Constantinople, ancient and Modern*, London 1797, s.265 : Bodrum.

3 Adana 1967 II Yıllığı, Adana 1968, s.164.

4 E. J. Davis, *Life In Asiatic Turkey*, London 1879, s.128-134 : 1875 lerde gördüğü buradaki harabeleri anlatır.

5 *Paulys Realencylopädie der classischen Altertumswissenschaft*, X, 2, Stuttgart 1919, s.2335 : Budrun.

6 Konya Vilayeti Salnamesi, 1317 (28. defa), s.265.

7 1973 de, Burdur Müzesi Müdürü sayın Kayhan Dörtük'ün belirttiğine göre.

Yukarda **Bodrum** adını aldığını tesbit ettiğimiz antik şehirlerin hemen hepsinde, stad, tiyatro gibi büyük yapılar mevcut bulunuyordu. Ancak daha sonraları, böyle yapılar olmayan harabeler de **Bodrum** diye adlandırılmış olabilir. Fakat muhakkak ki, **Bodrum**, özellikle stad ve tiyatro gibi dev yapıları olan antik kalıntılara isim olarak verilmiştir.

Yukarda sözü edilen ünlü antik şehir kalıntılarından sadece Halikarnassos üzerinde kurulan Türk kasabası, bu adı günümüze kadar getirmiştir. Ancak diğer yerlerde de bu isim daha az ölçüde yaşamaya devam etmektedir (Sagalassos, Kastabala vs. de). Türklerin Halikarnassos üzerindeki kasabaya verdikleri ad da, şu halde, kendi adlandırma geleneklerinin eseridir. Yoksa bir hristiyan azizine veya daha başka nedenlere bağlı izahlar hiç de yeterli görülüyor.

3. ANADOLU'DA YENİ DÖNEM : HACI BAYRAM

Anadolu'da bir dönemin bitip, yeni bir devrin başlaması için bir numûne şahsiyet söz konusu edilecek olursa, Hacı Bayram-ı Velî kadar bir başkası bulunamaz. Gerçi, doğum tarihi kesinlikle bilinmiyorsa da, tahmini olarak kabul edilebilecek 1360 civarı, Anadolu'da, bir devrin bitişi gibi de kabul edilebilir.

Hacı Bayram-ı Velî'nin doğuşu, Ankara için de önemlidir. Muhtemelen, Ankara'daki Osmanlı hâkimiyeti ile aynı yıllarda doğmuştur. O'nun doğumundan sonrakî gelişmeleri, ayrıca vereceğiz; Ancak, 1360 lar, Anadolu'da bir devrin bitişi demektir. Bu devri öncesiyle beraber görmek icâb eder.

Anadolu'da, XI. yüzyılda başlayıp, XII. yüzyılda güçlenen ve XIII. yüzyılda kemâle eren, Selçuklu devri vardır. Ancak, her kemâle eriş, aynı zamanda zevâlin, geriye gidişinde başlayışı gibidir. 1243'de, Selçuklu varlığının, maddî ve manevî bakımdan güçlü görüldüğü bir sırada, Moğollara karşı yenilgi, bir yirmi sene kadar sonra Hulagu'nun Önasya'ya gelişi ile, Selçuklu gücünün, İlhanlılar içinde yer almasıyla neticelendi. Aynı yıllar 1260'larda, Batı Anadolu'da yeni Türkmen güçleri de ortaya çıkmıştır. Böylece, bir yanda İlhanlılar, Önasya'da bir büyük merkezî güç oluştururken, aynı sırada, gelecek yüzyılda, bu gücün yerini alacak Türkmen Beylikleri sahneye çıkmaktadır.

Bu yüzyıllarda sahası ile ilgili bir diğer siyâsî güç, Mısırdaki Memlûkler olup, Şam ve Haleb yöresine hâkim idiler. Anadolu sahasına hakim güçler ile, bu yöre güçleri arasında çatışma ve çekişme eksik olmazdı.

Memlûklerin Anadolu'nun güney ve güney-doğusundaki hâkimiyetlerine karşı Selçukluların başlattıkları mücadeleyi, İlhanlılar devam ettirdi. İlhanlıların güçsüzleşmesiyle, Memlûkler, Hâkimiyetlerini daha kuzeye çıkararak; Malatya, Elbistan Divriği taraflarını ele geçirmişlerdi.

XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'daki Türkmen Beylikleri, kendilerini Selçuklu hâkimiyetinden ayrı kabul etmekle birlikte, varlıklarını İlhanlı gücünü tanıyarak de-

vam ettiriyorlardı. Türkiye Selçukluları, tarih sahnesinde belirsizleşince, güçlü görünen bir İlhanlı Devleti onun yerini aldı. Fakat, ülkenin büyük kısmında fiili hâkimiyet, başka-başka küçük Beylerde idi.

XIV. yüzyılda, özellikle 1330 larda, İlhanlıların gücü gerilemekle, Anadolu'daki Beyler daha da belirginleşip, kendilerini göstermeye başlamışlardı. 1340 larda, Anadolu Beylikleri, hem İlhanlı gücüne karşı dikkatli, hem de varıklarını devam ettirmek amacıyla idiler. Bu beylikler arasında, Karamanoğulları, Konya tahtına hâkim olduklarından kendilerini Türkiye Selçuklu Devleti'nin mirasçısı sayıyorlardı. Hamid, Germiyan, Candaroğulları, Menteşe ve Saruhan Beylikleri de sınırlı sahalara sıkışmış idiler.

XIV. yüzyılın ilk yarısında, başlarındaki "Gazi" Begler ile iki Beylik, Türkler arasında şöretliydi. Özellikle Aydınoğulları'nda, denizlerde de başarılı seferleriyle ünlü Gazi Umur Beg (veya Paşa) zikredilmelidir. Gazi Umur Beg, 1330 ve 1340'larda Anadolu'da en güçlü ve şöretli bir beğdi. Bir diğer "Gazi" ler Beğliği Osmanlılar ise, bu yıllada ötekiler kadar şöretli değildi. Ancak, Gazi Umur Beg'in 1348'de şehid düşmesi ile, Aydınoğullarının "Gazâ"ları durdu; geride gazâları ile ünlü Osmanlılar kaldı.

1360'larda İlhanlılar Devleti de belirsizleşti; O'nun geniş hâkimiyet alanında, bir yığın devletcik-beylik belirdi; hatta Anadolu'nun merkez ve doğusunda, son valileri Ertana Beğ de, merkezi idâreyi şahsında devam ettirmek istiyordu. Doğu Anadolu'da, iki Türkmen boyu, Ak ve Karakoyunlular şiddetli bir hakimiyet kavgasına başladılar; Daha güneyde, Bağdad dolaylarında Celayır Beyleri hakim idi.

Yukarda söze başlarken demiştik ki, Hacı Bayram-ı Veli, bir dönemin bitip yenisinin şekillenmesiyle aynı devirde yaşamıştı. Selçuklu ve İlhanlı birliğinin ardından bir "Tevâif-ı Mülûk" devri gelmişti; yeniden birlik, nasıl ve kimin eliyle sağlanacaktı; asıl mesele ve beklenen bu idi.

Hacı Bayram-ı Veli döneminin en önemli vasfı, ülkedeki birliğin sağlanmasıdır. Bu birliğin, iktisadî ve sosyal alandaki temeller, önceki birlik devrinden beri geldiği için sağlam idi. Ancak, var olan siyasî parçalanma nasıl giderilecekti?

Bu konuya girmeden önce bir noktayı belirtmek isterim.

XIV. yüzyılın gerçekleri ile günümüzün bazı kavramları farklıdır. Bunlardan ilki "Türk"dür. Biz, teorik olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin yerine geçtiği Osmanlıları Türk kabul etmekle beraber, Osmanlıların düşmanları sayılan ve kendilerine Anadolu birliği konusunda en şiddetli direnişi gösteren devletler de en az Osmanlılar kadar Türk idiler. Bunlar arasında Karamanoğulları, Ertana Devleti'nin mirasçısı Kadı Burhaneddin'in devleti ile Kara ve Akkoyunlular bilinmektedir.

Hatta Memlûk devleti bile kendisine Türk devleti demekte idi. Bu bakımdan, XIV. ve XV. yüzyıldaki olayları, sadece Türklük bakış açısı ile yorumlamak hatalı olur. Aynı şekilde hepsi de Müslüman olan bu küçük devletlerin mücadelelerinde

dinî bir gâye arayarak yorumlamak da hatalı olacaktır. Gerçi, bir kısım Türkmen devletlerinin Şii eğilimli oldukları biliniyorsa da, XIV. yüzyıl başlarında, hatta ortalarında Osmanlıların da öteki Türkmen devletlerinden pek farklı olmadıkları bilinmektedir.

Sadece Anadolu sahasındakiler için değil, XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyıl başlarında Önyasya'daki olayları etkileyen Temür'lü devleti için de aynı şeyleri demek mümkündür. Temür de Türk'tü ve Müslümandı. Hatta Yıldırım Bayezid'in gazâlarını ve Avrupa'daki başarılarını sevinerek takip ediyordu. Ancak, onun sempatisi, olayların akışında etkili olmamıştır.

Kısaca şunu demek istiyoruz ki, XIV. yüzyılın olaylarını ve gelişmelerini izah ederken kullanacağımız "Türk" "Müslüman" gibi kavramlar hiç de günümüzdeki anlamları ve ehemmiyetleri gibi alınmamalıdır. O zaman ön planda kesinlikle İslâmiyet vardı; bir de "Türkçe"nin büyük önemi dikkati çeker. Hacı Bayram da zaten, güzel Türkçesi ile dönemini yansıtır. Bir anlamda Türkçeyle Türklük bir tutulabilir.

Bir diğer gerçeği de ifade edelim, hemen bütün Beyler, ilme, sanata değer veren ve teşvik eden kişilerdi. Bunlar içinde, kendisi de bir şair olan, birçok önemli eser kaleme alan Kadı Burhaneddin'i özellikle zikretmeliyiz.

Bu durumu belirttikten sonra, şu üç esas noktayı belirtebiliriz :

1. Ankara ve çevresi esas olmak üzere iktisadî durum,
2. Osmanlıların Anadolu Birliğini sağlama çabaları,
3. Temür'ün hareketi, Ankara felâketi sonucundaki iç kavg,

Hacı Bayram-ı Veli olayları önceleri, yaşı icabı takip edememiş ama, 1380'lerden sonra, O bunların, az veya çok yanında ve içinde bulunmuştur. Ancak, ilk olarak coğrafi mekânı, yâni Ankara'yı ele almak gerekir.

1. Ankara, devrinde belki daha ziyade Engürü diye söylenmekle birlikte, XI. yüzyılın sonlarında Türkler eline geçen bir şehirdir. Ankara, Bizans döneminin tepe üzerindeki kalelerine en güzel bir örnektir. Kaleyi görenler, Bizanslıların İslâm akınlarına karşı, nasıl alalecele Roma çağı yapılarını yıkıp, suları tahkim edilen Ankara, Türkler eline geçtiğinde, bugünkü içkaleden ibaret gibidir.

Türkler Ankara'yı aldıktan sonra, kaledeki halkı dışarıya çıkarıp, içerde kendileri oturdular. Ancak onları tamamen savunmasız da bırakmayıp, bir dış surun esasını da kurmuş olmalıydılar. Kale içindeki kilise hemen câmîe çevrildi; daha sonra belki yıkıldı, geliştirildi ve bugünkü Alaeddin Camii oldu.

Ankara, Anadolu merkez kısımları için önemli bir merkezdir. Türkiye Selçuklularının merkezi Konya olmakla birlikte, Ankarada da her zaman bir Selçuklu şehzadesi bulunmuştur. XII. yüzyılda önce Mes'ud'un kardeşlerinden, sonra da oğullarından birisi burada bulunmuştur. Yüzyılın son çeyreğinde , II.

Kılıçarslan'ın oğullarından birisi, Muhyiddin Mes'ud burada "melik"dir. Bu durum, Ankara'da daha erken tarihlerde önemli bir kültür birikimine yol açmıştır. Bilindiği gibi, hükümdar veya melikler, bir yerdeki kültür hayatının en önemli teşvikçileri idiler.

Ankara, sadece kültür gelişmesiyle göze çarpmaz. Şehir, çevresi için de önemli bir iktisâdî merkezdir. Ankara'nın, çevresi için olan iktisâdî önemi sayesinde, şehirde önemli sayıda Türk esnaf ve tüccarı birikmiştir. Çünkü Ankara, batıda Bizans sahası ile kolaylıkla münasebet kurabiliyordu. Ankara'daki bu önemli iktisâdî güç, şehirdeki esnaf teşkilatının da güçlü olmasına yol açmıştır. Anadolu'da esnaf teşkilatının en güçlü olduğu şehirlerden birisi Ankara'dır. Bu teşkilatta, XII. ve XIII. yüzyıl başlarındaki "İğdiş" lerin yerini, daha sonra "ahl"ler alacaktır.

Ankara'nın önemli bir şehir olması, çevresindeki ziraatçı köylerin gelişmesini sağlamıştır. Bu itibarla çevresi, şehir ile ayrı bir karakterde, fakat biri diğerini tamamlayan bir yapıdadırlar. Bu sebeptendir ki 1330 yıllarına ait Ankara kalesindeki vergi kitabesinde, şehrin vergisi "tamga" buna karşılık çevredeki köylerinki "yasama" olarak tesbit edilmiştir. Zaten Ankara'nın önemi de hem şehrin, hem çevresinin gelişmiş olmasıyla belirleniyor. Hacı Bayram, işte gelişmiş olan bu çevre köylerde doğacaktır.

II. Osmanlılar ve Ankara

Osmanlılar, XIV. yüzyıl başlarında, sonraki büyük önemlerine bakılırsa, hiç de ehemmiyetli bir beylik gibi görünmezler. Öyle ki, XIV. yüzyılın ilk yarısındaki olaylardan da bahseden Menâkıb'ul-Ârifin'de kendilerinden hiç söz edilmez. İstanbul'a gidenler muhakkak ki Osmanlı topraklarından geçmişlerdi. Ancak onların bu ilk dönemdeki sessizlikleri, bir bakıma geleceklerini çok sağlam atmakta olmaları ile izah edilebilir.

Osmanlılar, XIV. yüzyılın başlarında ne kadar önemsiz gibiyse de, onların Anadolu'nun Orta ve Doğu kısımlarına gelişmelerinde Ankara önemli bir yer tutar. Osmanlılar Söğüt dolaylarına, Ankara yoluyla gelmiş olmalıdırlar. Bu itibarla geliş yolları onların doğuya ilerlemelerini de işaret ediyor.

Hacı Bayram'ın doğduğu yıllarda Ankara, Osmanlılar'a geçmiş bulunuyordu. Osmanlılar'ın bir Uç Beyliği olarak hareketlerinde, ticaretin önemli bir yer tuttuğu, Ankara misâliyle daha iyi anlaşılıyor. Bu önemli iktisâdî merkezin Osmanlı idaresine geçmesi, Ankara için de önemli sonuçlara yol açacaktır. Ankara, Osmanlılar'ın Anadolu'daki Beğlerbeyliğine de merkezlik edecektir.

Anadolu'da Selçuklular'dan sonra ortaya çıkan durum, hayli acıdır. Türkiye Selçuklularının siyâsî birliği parçalanmış, aynı din, dil ve kültürdeki insanlar farklı siyâsî teşekküller idaresinde kalmışlardı. Bu farklı siyâsî teşekküller arasında da zaman zaman çok sert ve kanlı çatışmalar oluyordu. Bu kanlı çatışmalar pek çok kan dökülmesiyle sonuçlanıyor bu işe hemen herkesi üzüyordu. Bu dağınıklığın

giderilmesi, ülkenin yeniden birliğe kavuşturulması icab ediyordu.

Anadolu'daki birliği sağlama çabasında üç büyük kuvvet mücadele ediyordu:

1. Karaman Oğulları : Konya tahtının mirasçısı olarak, birliğin kendi etraflarında olmasının kavgasını yapıyorlardı.

2. Ertana ve evlâdı ve halefi Kadı Burhaneddin. Bunlar İlhanlı Devleti'nin mirasçısı olarak, birliği sağlamak çabasında idiler.

3. Osmanlılar'ın hareketi, ötekiler gibi meşru sayılabilecek bir iddiaya dayanmıyordu. Onlar bir "Gaziler Beğliği" teşkil etmişlerdi. Gazâları, ahlâk ve faziletleri ile bu birliğin etraflarında sağlanmasının kavgasını yapmakta idiler. Ancak onların bu çabaları da öteki güçlerin sert ve amansız direnişi ile karşılaşılıyordu.

Hacı Bayram'ın çocukluğu, Osmanlılar'ın birlik sağlama çabaları yıllarına rastlar. Gazi Murad Beg, özellikle Karamanoğulları ile çatışmıştır. Onun şehit düşmesi ve bu üstünlük, oğlu Yıldırım Bayezid tarafından ustaca kullanılır. Artık Yıldırım Bayezid, kendisini Anadolu birliğini sağlama vazifesiyle yüklenmiş sayar. Bunun için de birçok harekete girişip bunlarda başarı sağlamıştır. Beyliklerin toprakları gibi, Malatya tarafı da Memlûkler'den alındı. Ülke, şimdi az çok birliğe kavuşmuş gibidir. Ankaralılar bu hareketde, daha erken tarihlerde Osmanlılar'ın yanında olmaksızın memnun gibidirler.

Temür'ün hareketi ve Osmanlı iç kavgası :

Yıldırım'ın Doğuya doğru hareketi, Batıya yönelen bir başka güç ile karşılaştı. Temür Beğ, Türk birliğinin kendi etrafında olmasının kavgasını yapmakta ve bunun için de Ortaasya ve Asya'nın batısını birleştirmektedir. İlhanlı Devleti'nin ardından ortaya çıkan devletçikleri yıkıp, topraklarını ülkesine katmıştır. Ancak Anadolu sahası ve özellikle onun doğusu, hem Yıldırım'ın hem de Temür'ün hak iddia ettikleri saha idi. Sonunda çatışma, kanlı Ankara savaşı'na yol açtı. Ankara Savaşı ile (Ağustos 1402) Osmanlı gücü kırıldı; Anadolu'daki Beyler yeniden eski durumlarına kavuştular ve hepsinden önemlisi, Osmanlılar içinde kardeş kavgası başladı.

Yıldırım'ın oğulları arasındaki kavga, herhalde Hacı Bayram'ın en çok acı duyduğu bir olaydır. Süleyman, İsa, Mehmed ve Musa Çelebiler arasında, onların sahip oldukları şehir ve vilâyetler halkının mücadelesi çok acı olaylarla doludur. Ankara, bu mücadelede Mehmet Çelebi'yi tutmuştu. Bu yüzden de birçok felâketle karşılaştı. Ankara gibi öteki şehirler de bu iç mücadelede pek çok zararlar gördüler. Sonunda, Mehmed, İsa Çelebi'yi, Musa Çelebi'de Süleyman Çelebi'yi bertaraf etti. Bizans, daha sert olan Musa Çelebi'ye karşı Mehmed Çelebi'yi destekleyince, Mehmed Çelebi 1412'de bütün ülkede yeniden birliği sağladı. Ancak, Osmanlılar'ın Anadolu'daki birliği tam olarak sağlamaları Hacı Bayram'ın vefatından sonradır. Ama doğru yolda bir hareket başlamıştı artık.

Sonuç olarak, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın başlarındaki en önemli olay, Anadolu birliğinin sağlanmasıdır. Selçuklu dönemindeki kültür birliğinin üzerindeki bu birlik için birçok küçük güç, kıyasıya mücadele etmiştir. Birliği sağlama çabası ülkenin harab olmasına yol açtı. Gösterilen bunca emek, Ankara Savaşı ile birden yok olmak tehlikesine maruz kaldı. Ancak halk ve hepsinden önemlisi o dönemin akli erenleri, artık ülkenin birliğe kavuşmasının zarûretine inanıyorlardı. Bu inanç, dil ve iman birliği ve zaten gerçekleşmiş gibiydi.

Ankara Savaşı ülke için bir felâketti. Ama sonucunda ortaya çıkan kardeş kavgası, bu felâketi daha da büyüttü. Ancak bu acılı durum, ülkedeki insanlara, birliğin önemini, kardeşliğin ve barışın çok güzel bir gerçek olduğunu açık olarak gösterdi. Yıldırım'ın oğulları arasındaki kavga, kaybolan bunca insan ve eser, insanlardaki birlik duygusunu daha da pekiştirdi.

Ülkedeki iktisadî duruma gelince, bu dönem Beylikler dönemindeki iktisadî dağınıklıktan, Osmanlı merkezî teşkilâtına geçiş dönemidir. Ankara yöresi, her zaman için önemli bir iktisadî merkezdir. Ankara'nın önemi, Osmanlılar'ın Anadolu'nun daha kenar bir yöresini merkez edinmeleri ile daha da arttı. Sadece, Osmanlılar Rumeli'de büyük topraklara sahip olduktan sonra, Ankara'nın durumu değişmeye başlayacak ve gerileyecektir.

Hacı Bayram Anadolu'daki bir büyük dönemin tam ortasında yer alan bir şahsiyettir. Onun hayatı, merkezî Osmanlı gücüne, kültürüne ve iktisadî yapısına giden bir yolu gösterir.

26 SUBAT 1993

BALIK

E.Ü. Ed. Fak.

